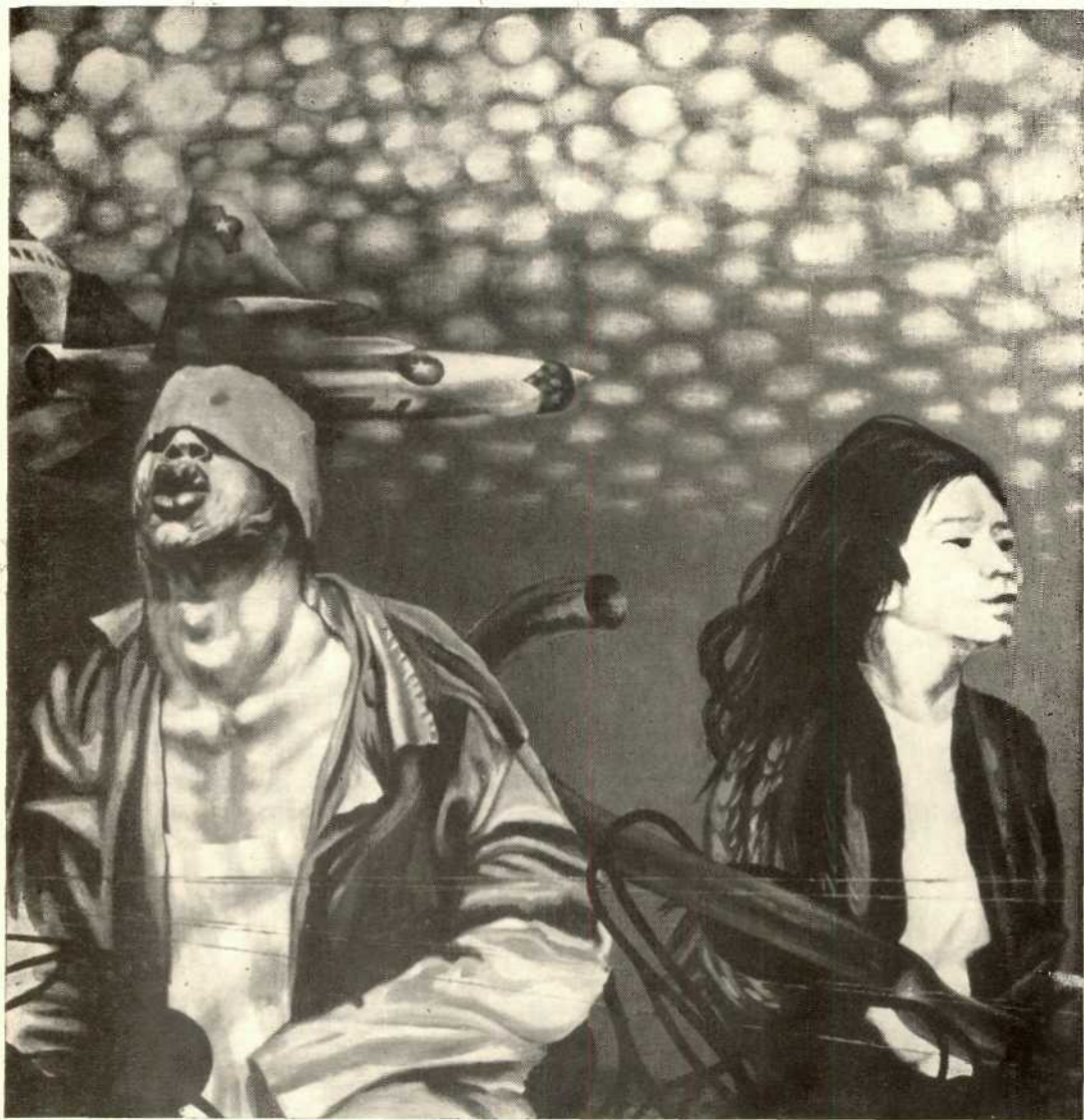

LOOMING

6

1972

REIN TAMMIK

Napalm (Õli) 1972

REIN TAMMIK

LOOMING

6

1972

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

Manivald Kesamaa

KUTSE

Jalgade ees mul lainetekahu.
Vaikuste vaikus ja rahude rahu.

Liival on päikese kollane sära.
Kaugelt ma tulin ja väsisin ära.

Väsisin rahvast. Ta jalgade rutust.
Rüsinast. Minekust. Naerust ja jutust.

Tuhandeiks kildudeks pudenes vaim.
Siin ennast leidsin, taas kätte end sain.

Süda lööb teisiti ringlema vere.
Näo panen vastu oma koduse mere.

Võtan ta päikese, taeva ja tuule.
Mõelda ei taha millegi muule.

Mõelda ei taha. Kuid äkki kui keegi
süütaks mus jällegi kutsumusleegi.

Palavalt hõõgub see minus kui süsi.
Lendab ja liigub. Paigal ei püsi.

Avab ta mul oma heledad tiivad.
Jälle nad kannavad. Jälle mind viivad.

Kuulda ei taha. Kuid kuule, oh kuule –
kõlaks kui laule, kui kõneleks luule.

Tõtleks kui jõgede pulbitsev noorus.
Olen kui laine, mis läheb ta voolus.

Suubuks kui rahutult sellesse jõkke
mägedest järvi, kõrbeist arõkke.

Kaugete merede õhetus jääne.
Astume. Läheme. Seisame. Käime.

Tunglevad pihad ja tõuklevad õlad.
Tundmatuid keeli mu lähedal kõlab.

Käredaid, milles kui tormi ja äikest.
Mahedaid, milles kui hommikupäikest.

Sõnu on andnud neil hellus ja karmus,
kõla on saanud me emade armust.

Kiirgab üks valgus me silmi üht tuld –
kodumaa taevas ja sünnimuld.

Võime me minna ja võime me tulla
all selle taeva ja üle selle mulla.

Mullal, kus aastad on tulnud ja läinud.
Rõõmud on kõndinud, mured on käinud.

Suitsenud varemed. Helkinud täägid.
Süda ei unusta. Süda sest räägib.

Sellest, mis jäänud on hinge ja verre,
maa sinu rüppe, rand sinu merre.

Teest, mis läheb, eel kauguste müha,
mis meile minna, mis meile on püha . . .

Miski mind kutsub ja miski mind huikab,
miski mu veres meeletult tuikab.

Igatsust tunnen. See minus ei sure.
Kodumaa. Rahvas. Ta rõõmud ja mure . . .

KUIDAS VALMISTATAKSE PILAFFI TURKMEENI MOODI

Selleks on vaja:
ploomipruune silmi
kuldpruunis näos,
mis naeratavad kahe päikesena.

Südant, mis tuksub lahkuste lahkuses,
savimajakese hämaruses,
kus väikeste akende taga
on puuvillaväljade roheline valgus,
kuum kõrbeõhk rändavate barhaanidega.
Vilu, mida annab üksik puu.
Selle all neljal jalal norutav
eeslikannatus.

Koduloomast kaameli armas nägu
pehmete mokaadega.
Hapu kaamelipiim savikruusis.

Rohelisest teest auravad pialid.
Külje all vaipade pehme kirevus.

Lattaial kuivamas lambanahk.
Lõhnu, mis tulevad
värskest lihast, sibulast ja tomatist.

Pada, mille all leegitseb
saksauuli tuli.
Suits, mis hõljub üle sinise taeva,
segunedes savivärvi mullaga.

Püha toiming.
Selle juurde ei lasta naisi ega tütreid,
nende nõtket ilu
tumepunastes seelikutes.

Pole see helde jumala poolt
kingitud taevamanna.
Maast on see võidetud, higipisarad näol.

Isaisade vanad vaimud
vaatavad pealt.

Ja nüüd segatakse kõiki
nagu sõprust, armastust ja jälleenägemist
austuses eilse, tänase ja homse vastu.

Kinnita, külaline, keha,
kosuta mõtet ja vaimu.

Selleks pole vaja lusikat ega nuga,
vaid seda, mida Suurelt Looduselt oleme pärinud –
lihtsaid sõrmi,
kus voolab me vennalik veri.
Ehitavaid ja loovaid käsi,
mille juures on igavese mulla
igavesed lõhnad.

KUUE KOON ENDALE KODUSE

Kuue koon endale koduse,
hoogu ma annan vaid soale.
Päikesepunast taresse,
metsade rohelist toale.

Kuue koon vennale valjema,
mere pealt võtan ma halli.
Pleegitan kaldatuulega,
uhan kesk lainetevalli.

Kuue koon mehise mehele,
kallimast kallima selga.
See, kelle kämblad on mullased,
nurmede tolmu ei pelga.

Kuue koon pisima pojale,
liblikaid kirjaku niied.
Ema kord kodus pojale
tumedat sineliriet . . .

MANIVALD KESAMAA

Kuue koon maale ja rahvale,
sätin ta päkselist lõime.
Selles me aedade vaevus,
viljade õitsemisvõime.

Mats Traat

POMMERI AED

I

Mis Pommer teeb?

Mis tal muud teha on kui seda, mida ta juba aastaid teinud. Mineval sügisel sai kolmkümmend seitse ajastaega, kui ta Leevi vallast siia Jaagusillale kolis, isa antud lehma lauta pani, käed kaevul puhtaks pesi ja tundi läks, et talumeeste lastele õigekirja õpetada. Tollal oli Pommer noor aateline koolmeister, kes alateadlikult aimas, et ainult puhaste kätega saab õpetada ilusat, soravat ja korralikku õigekirja.

Liiati veel emakeele õigekirja.

Tema, kes oli läinud vaimustusega harima isamaa hariduspõldu, seda igisööti, kus kündjal peab olema kümne härja ramm.

Ikka teeb ta sedasama — kannab oma risti ja koolutab laste hingi, nii kuidas õppekavad ja kristlik kasvatus nõuavad.

On ta tüdinud, vajab ehk puhkust, kuidas on lood ta närvidega?

Ajalool pole sellega asja. Pealegi põletab Pommer omatehtud piibus nii vänget tubakat, et Kleio, see tore naisterahvas, peab hädaga temast ükskõikselt mööda käima nagu looma jälile pandud jahikoer petrooli-nõust.

Lõppeks — kui kool ta ära väsitab, tehku mõnda muud tööd. Ta on ju mitme töö peale meister, kuldsete kätega mees. Võib katust katta, linu ropsida, kala püüda, kõvera konksuga hambaid välja tõmmata.

Koolmeister on maa sool, puhtaksharjatud klaasiga lamp, mis ei tohi eales tahmuda. Ja temas peab alati õli olema. Paraku ei aita vallavalitsuse poolt muretsetud petrool, kuigi ka see on tähtis. Hoopis tähtsam on aga see õli, mida ei saa inimesesse valada, mis peab tal juba sündides kaasas olema.

Usk haritud mehe võimetusse on suur.

Kui ta ei oska mõnele hädalisele abi anda või jääb mõtlema ning pehme taskurätiga prille pühib, peetakse teda uhkeks. Ta peab oskama põrsaid kohitseda, kelli parandada, teadma isegi valuvõtusõnu. Kui kellegi peaks pähe tulema küsida, mis asi on väävelhape või mis mehed Bismarck või Livingstone, peab tal jalamaid vastus valmis olema.

Niisugune on tema elu, kadestada pole selles midagi, ohata samuti.

Korrapidaja kõlistab klassitoas kella. See on hiljuti ostetud nagu viie-rublane pommidega seinakellgi, mille pärast Pommer käis mitu korda vallamajas kauplemas. Mis puutub kelladesse, siis vähemalt neid Jaagusilla koolimajas jagub. Kõik nad näitavad tsaariaega.

Üks kell tiksub seinal laste rõõmuks ja teine heliseb vallavanem Kraavmeistri poja käes. Kui mitte just rõõmuks, siis kasuks igatahes.

Lapsed valguvad klassi. Nad on koolimaja nurga taga jürikuu päikese

paistel trihvaadrit mänginud; mõnele on Riia linna näidatud — isegi korrapidaja kõrvad on punased.

Koolmeister Pommer tõuseb lõunalauast, pühib suu puhtaks ja vahe-
tab paar sõna naisega. Niisama harjumusest. Siis läheb elutuppa, võtab
kapi otsast kõhuka kollase kõrvitsa kõrvalt viulivutlari ja koorib pilli
kastist välja. Seisatab korraks keset tuba ja vaatab aknasse. Jah, need
kuldnokad, kes seal aias põõsastes hüplevad. Need kullatud nokkadega
kevadekuulutajad! Nagu iseenesest ümised Pommer vaikselt: «Kui
mina alles noor veel olin...» Samas jääb ta järsku poolelt sõnalt vait,
otsekui häbenedes pealtkuulajaid, kuigi kedagi pole läheduses. Ta on
vali mees, lapsed kardavad teda kui tuld; kuidas see sobib, kui ta nüüd
omaette laulab?

Jah, kuldnokad, kallimeelsed linnud, raod nokas, mõtleb Pommer.
«Kui mina alles noor veel olin...» Kuidas ta võis siis tundide viisi
istuda ja lindude askeldamist jälgida. Ja õhk oli täis kummalist helinat
ning süda ähvardas rõõmu pärast lõhkeda. Taevake, kui ammu see oli!
mõtleb Pommer veel.

Agas nüüd peab ta laulutundi minema, klassituppa, kus vaheajal
tõusnud tolm siretab ja hõljub akendest tulvavas päikeses.

Ta on sihvakas, sirge seljaga mees, hall koduvillane kuub üll. Valge,
naise triigitud siidkaelarätt lisab talle omajagu pidulikkust. Ka habe
ja vuntsid on hallid. Kunagi olid nad mustad ja varsti on lumivalged —
selline on areng.

Nägu on idabalti tüüpi, kõrgete põsesarnadega, kuid sirge ninaga.
Viimased viisteist aastat kannab ta ümmarguste klaasidega prille; need
pole soome-ugri algupära.

Umbes niisama vana on ka oherdiga klassiukse sisse lastud auk.
Üsna loomulik, et vananedes hakkab inimene kahtlema ja kahtlustama.
Kas pole kõik head luuresüsteemid vanemate meeste kätetöö?

Ka Pommeril on oma salasilm. Siit vaatab ta enne tunni algust klassi,
kuidas olukord on. Kes teeb koerust, kes lärmas, kes kiusab väiksemat
ja nõrgemat — kõik peab talle teada olema. Salasilm on igas suhtes
koolmeistri parem käsi. Selle andmete järgi jagab ta hirmu ja armu.
Ei tea, kust mujalt ta nende tunnistustele ülespidamise numbreidki
saaks?

Lapsed teavad, et koolmeister läbi ukse iga nende sammu jälgib,
kuid see läheb neil alailma meelest. Nagu käsuõpetus ja ükskordükski.
Kõik läheb neil meelest ära, välja arvatud ehk mõnel üksikul, kel lah-
tisem pea, kuid paljuka neid on. Vahel on Pommeril tunne, et ta rää-
gib seintele. Kuid sinna pole parata — niisugune on juba koolmeistri
elu, nüüd ja igavesti.

Pommer võtab ühte kätte viiuli, teise omatehtud poogna, lükkab
papiütiki silma eest ära ja kummardub vaatama.

Mis see siis on?

Silm on rähma täis. On kuulda, kuidas Juku Kraavmeister kella kolk-
sudes lauale paneb ja põranda kriginal pinki istub.

Püvi Ersilie turtsatab. Keegi mökitab kileda häälega — oleks nagu
Runthali Eedi, aga temasugusest vaiksest poisist on seda raske uskuda,
küllap teeb Koobakese Elias tema häält järele.

Kõik on kuulda, aga näha pole midagi.

Pommer ei usu oma silmi. Ta kulg läheb kirtsu, silmavaade kalgineb. Oherdiauk on mingit valkjaskollast ollust täis mäkerdatud.

Ta võtab viiulipoogna teise kätte ja haarab lauvalt peenikese pillirookepi. Paistab, et täna hakkab see kellegi kesapõllul tantsima!

Nüüd on ta täies varustuses ja võib tundi minna. «Kui mina alles noor veel olin, noor veel olin...» Naah!

Ta lükkab ukse lahti ja astub klassi.

Lapsed tõusevad robinal püsti. Täna tuleb neil tavalisest kauem seista. Pommer ei lähe oma rühikal sammul klassi ette ega hakka viiulil lauluhäält üles võtma, vaid jääb ukse juurde ähvardavalt seisma, võtab pillirookepi pahemasse kätte. Katsub sõrmeotsaga auguäärelt salapäraselt määret, tõstab valguse kätte, silmade juurde, isegi nuusutab.

Lapsed on hiirvaid ja jälgivad ärevalt, äraootavalt, mis edasi saab. Nad kardavad seda sünget ja pidulikku meest. Õhus on äikest.

«Kartulipuder!» käratab koolmeister. «Kes seda tegi?»

Kõik on kukupaide nägudega. Ometi on üks nende seast süüdi.

Akna all istuvad kaks Koobakest, edasi on kasukarätsep Püvi tütar Ersilie, laulik ees lahti. Tema kõrval on tühi koht, pinginaaber jäi palavikku. Eespool on kaks pinki Soonurme saunikute lapsi ja kõige ees istub Juku Kraavmeister Runthali Eediga.

Või on süüdlased hoopis teises reas, kolmandas?

Kõik nad on parajad võllaroad. Miks ka mitte. Nad on elavad ja terved lapsed, kellest saavad põllumehed — peremehed ja sulased, sekka ka mõni käsitöoline.

Pommer küsib kurjalt:

«Kes seda tegi? Kellel putru juba nii palju käes, et võib sellega ust määrada?»

Keegi ei iitsata.

Pommer läheb klassi ette ja paneb viiuli kantsliservale. Seda riista ei lähe talle niipea tarvis.

«Moonakotid siia!» käsutab ta.

Lapsed tõusevad kuulekalt pinkidest ja lähevad sahvrisse, kust nad peatselt tagasi tulevad, kotid ja kompsud käes.

Päevalapsed loomulikult ei liiguta end, nemad on väljaspool kahtlust.

Pommer laseb kõigil toidukotid lahti harutada. Teda ei huvita toidu kalorsus, tõenäoline, et ta pole niisugusest asjast kuulnudki. Ta ajab vaid tõe jälgi ja loodab õigluse nimel kohut mõista. Seejuures pole ta põrmugi osavõtmatu ega ükskõikne. Kui mõni laps tema valida pilgu all kohmetub, sõlme lahtipäästmisega hätta jääb või ei tule mõnel länikul kaas nii ruttu pealt ära, kui vaja, on Pommer talle lahkelt abiks.

Koolmeister on kärsitu nagu enamik õigluseotsijaid. Ta tahab kiiresti õiglust jalule seada ja siis laulma hakata. Enne õiglus, alles siis laul — niisugune on tema põhimõte.

Aga millele on Pommer ise oma elu rajanud?

Kes nendest ühe-kaheteistkümnenda-aastasest lastest oskab või julgeb seda temalt küsida? Nad ei julge ega oska. Ei nüüd ega ka tulevikus. Isegi mitte siis, kui neil endil on niisama vanad lapsed nagu nemad praegu. Siis nad julgevad, kuid ei oska, ja see on veel hullem. Ja kust

nad teavad, milline peab see õiglasist õiglasim koolmeister olema? Ja mis on õiglus, mis on tõde? Nad ei küsi ja Pommer ei oskaks vastata, kui nad seda teeksid. Kui juba Jeesus Kristus ei osanud Pilatusele midagi mõistlikku vastata, mis peab siis vastama koolmeister Pommer, kes pole ometi mingi lunastaja.

Polegi süntõsiste küsimuste aeg nüüd, päikesepaistelisel kevadpäeval, kui oja nii ahvatlevalt vuliseb ja lapsehing ihkab vee äärde, aasale, tallede, vasikate ja varssade seltsi, koju.

Aga koolmeistri salaaken on kinni müüritud ja niisugused asjad ei lõpe millalgi hästi.

Keegi neist saab täna keppi, see on selge.

Peagi on süüdlane üles leitud. Pommeril on õige pudrusort käes, see on Kraavmeistri mõranenud kausis. Isa tõi talle, ööd olijale, hommikul vallamajja tulles sooja kartuliputru kaasa.

Edasi läheb kõik nagu lepase reega.

Lapsed viivad oma kompsud sahvrisse tagasi, näpistavad ja tõuklevad seal hämaras, kuid klassi jõudes on vagusad, koguni kohmetud, kuigi nende meeled on põnevil: mis nüüd tehakse Jukuga, kes neile ennist suurest kausist otse pihuga tangudega kartuliputru jagas: sähke, Eedi ja Jaan, sähke, Tõnn ja Elias!

Vahepeal on süüdlane juba kantsli taha viidud ja üle Pommeri kondise põlve murtud nagu käänispeaga nuga.

Koolmeister tõmbab tal täpsete, vilunud liigutustega püksid maha ja pilliroog asub tegevusse.

Klassi poolt pole karistuslust näha, massiivne kantsel jääb ette. Ainult üksjagu koolmeistri kumerat selga ja langevat keppi paistab. Lapsed vahivad toimuvat hirmu ja uudishimuga, üksnes Püvi Ersilie lehitseb ükskõiksel ilmel laulikut, nagu ei läheks talle see kõik vähimatki korda.

Alles natukese aja eest nõudis Juku teistelt, et nad klassituppa tulles jalgu pühiksid, ja helistas rohelisteks oksüdeerunud vaskkella. Siis oli tema käes kogu võimutäius. Nüüd aga äestatakse ta kesavälja, tema langus on täielik.

Pommeri prillid valguvad, ta süda on täis karmi, kuid õiglast viha. Keegi ei pääse keretäieta, kes julgeb kinni müürida tema akent klassituppa.

Talle ei meeldi, et poiss inimese kombel ei nuta. Mis pagana niutumine ja inisemine see olgu? Nagu vankriratta alla jäänud koer. Kas pole talle juba kaks talve õpetatud, et õelgu sõnad selgesti ja ajagu joru julgesti. Mis inimene, ammugi veel päriskoha omanik võib niisugusest niutsujast kasvada! Ei, säherdune asi ei kõlba kuhugi. See ei käi Pommeri tõekspidamistega põrmugi kokku. Ta teab, et laps peab karjuma. Kui salavimm ja umbjonn jäävad sisse, välja karjumata, kalestub lapse süda ja siis on kõik mokas. Ent karjumine on juba pool lepitust, märk, et lapse tõrges meel murdub.

Ta tõstab uuesti kepi.

Järsku karjatab noor Kraavmeister terava läbilõikava häälega. Viimaks on jonn mehehakatiseist välja pääsenud — katarsis on käes.

Koolmeister paneb kepi kantsliservale, tõmbab püksid poisi punasevorbilisele gumikule ja lausub:

«Soo! Kas nüüd jääb meelde, et puder on söömiseks, mitte uste määrimiseks!»

Poisike luksub, nagu viril, pisaraist räämuline. Aga ta on jälle omal jalgel, mitte üle koolmeistri põlve kõveras, ja see on juba suur samm edasi.

«Mine kööki nagu pesema! Ja kraami uks puhtaks!»

Vahepeal lahutatakse klassitoas sikud lammastest.

Kellel pole lauluhäält või kes ei pea viisi, on loomulikult sikud. Nende koht pole laulutunnis, muidukonutajaid ja näoviguritegijaid ei ole Pommerile vaja. Kõik poisid, kellel pole helisevat hinge, kogutakse kokku ja saadetakse Koobakese Arnoldi juhatusel puukuuri, lõhandikke riita laduma. Ka andetuist peab kasu olema.

Kes need siis on, kes kuidagimoodi viisi ei pea?

On's see niiväga tähtis?

Paar-kolm on lihtsalt tõrksad, neile on kodus õpetatud, et laulmine pole meeste töö, ja nad ei tee eladeski lauluks suud lahti, löödagu nad või maha. Ühele sulasepojale on isa rääkinud, et nende suguseltsis pole keegi osanud laulda ja milleks peaks temagi seda õppima. Peatähtis on töö, igapäevane leib, kõõrutamine pole oluline. Laulgu need, kellel kõht head-paremat täis.

See on õige, aga kes siis laulab? Paljudel seda head-paremat on? Ja kas kõigil neilgi on, kellel arvatakse olevat? Aga ega ka kuuris puid ladudes midagi viga ole. Võib koguni koerust teha, kui aega üle jääb või Koobakese Arnold juhtimisohjad lödvemaks laseb.

Noor Kraavmeister peseb näo koolmeistri köögis puhtaks ja tuleb tagasi oma kohale. Ta on laulumees ja jääb selleks ka siis, kui taguots on vorpides.

Pommer koputab poognaga vastu lauda: tähelepanu! Siis toetab ta viiuli lõua alla ja hakkab häält üles võtma. Seda tuleb teha korralikult, sest pole midagi hullemat kui võlts hääl.

Ta tõmbab poognaga üle keelte, kuulatab ja pingutab kruvi. Eemalt vaadates paistab Pommer praegu ebatavaliselt õrn. Ta kuulatab otse õndsalt viiuli sisse. Nagu sosistatakse talle lakitud kollasest viiulikerest midagi meelitavat ja mahedat suurde karvakasvanud kõrva.

Laste kõrva kostab see timmimine nõnda:

Niit! Niit! Niit! Niit!

Lõng! Lõng! Lõng!

Nöör! Nöör!

Köis!

Viimaks on õige hääl käes. See on suur rõõm. Laste silmad säravad, nende heledad häälled täidavad koolimaja. Isegi puuladujail väljas läheb meel rõõmsamaks. Äkki kahetseb mõni neist salajamas südamesopis, et ei oska laulda. Muidugi ei räägi nad sellest valjusti, kus sa sellega! Laovad vaid vihasemalt ja innukamalt halle haavalõhandikke, otsekui oleksid need süüdi.

Kui mina alles noor veel olin, noor veel olin,
lapsepõlves mängisin, mängisin,
ei ma teadnud muud kui seda,
mis mina nägin silmaga...

Päike on taevas tüki maad edasi läinud ja tublisti üle lõunakaare jõudnud. Ta on teinud kolmveerand ringi ümber koolimaja ja tuleb parajasti katuse tagant välja ning paistab puukuuri uksest põigiti sisse, koolmeistri nurka püstipandud tarbepuudele.

Klassis ulatuvad päikesekiired poolkerade kaardini ja panevad läbi heleda tolmujoa särama Suure Ookeani. Pommer lööb takti, vaatab pinge ja kaasaelamisega üle laste.

Mis mina nägin silmaga . . .

Kõik voolab Suurde Ookeani, kõik on otsekui vesi, olgu see laul või kevad. Pommer voolab samuti, pikkamööda ja visalt, kuid siiski. Suur Ookean on kõikjal, ja Jaagusilla koolimaja on vaid imepisike saareke neljakümne kahe lapse, piibliloo, rehkenduse ja petroolilampidega. Lihtne tõde nagu soe kevadtuul mässib kõik endasse, pleegitab ära ja pöörab ühes suunas voolama.

Mida nad näevad oma siniste puhaste silmadega nüüd ja edaspidi?

Kas nad tunnevad, et Pommer, valge kaelaräti ja kõrgete põsenukki-dega mees, avab neile imelise värava maale, kus ainult nemad on pere-mehed? Mis sellest, et sõna ja kepp seisavad väraval.

Sõna ja kepp ja hea tahe.

Ei, nõnda ei lähe see mitte. Ühte kohta laulavad nad puruvalesti. Hää-led vajuvad ära nagu tallamata heinavirn.

Pahaselt peatab koolmeister laste laulu, käsib neil istuda ja seletab kannatlikult, kuidas seda kohta laulda tuleb.

Kõrgemalt, jah, kõrgemalt, tingimata. Ta laulab ette. Kas nad siis ei kuule, peab ta neile jälle viulit käätsutama?

Laste pead on otsas laiali. Nagu koolmeistril endalgi, kuigi ta ei taha seda tunnistada. Päike paistab rammestavalt, tuul kuivatab maad, loi-gud virvendavad ja mäekondid on juba tahedad. Varsti võib hobusega peale minna.

Lõpuks võtab Pommer ikkagi viuli appi, kruvib ja timmib seda. Talle tundub, et mänguriist on vahepeal jälle häälest ära läinud.

Kevadväsimus suriseb kontides.

Tuul kolistab akna all aias. Lapsed kuulavad pigem seda kui õpetaja viulit. Pommer läheb akna juurde vaatama, mis seal lahti on.

See on vana, koolimaja seinä najale vedelema jäänud taru katus, mida tuul logistab. Koolmeister vaatab mõtliku pilguga aeda. Seal nad on — kõik need sõstrad ja tikrid, õunapuud ja ploomipuud ja kaks laubet. Aed on ootel vastu sinikõrget kevadtaevast. Kõik tahab tege-mist ja korraldamist. See on tema aed, millega ta on palju vaeva näi-nud ja näeb veelgi.

Mis teha tolle koliseva katusega? Välja minna ja tuulevarju tõsta, et ei koliseks? Kuid selle ajaga läheb lastel laulutuju päris ära, nad on niigi väsinud ja laulavad hulga loiumalt kui talvel.

Ei, parem paneb ta nad siiski veel laulma. Õige laul peab summu-tama marumühina, lauakolinast rääkimata!

Pommeril on ülev meeoleolu. Ta vehib takti, püüdes panna oma liigu-tustesse kõike, mis tal on — jõudu ja mälestusi.

Nii, nüüd läheb tõesti natuke paremini. Kas nad ise ei tunne? Õelgu Püvi Ersilie, kas ta tunneb, et nüüd läheb laul hoopis paremini.

Tüdruk vastab punastades, et tunneb.

Lapsed ei mõista, mis Pommeriga täna on. Aga koolmeistri vaimustus hakkab ka nendele külge ja lastes lööb midagi sädelema nagu päike läbi tolmu. Ehk tunnevad nemadki seda, mis viulikerest Pommerile kõrva sosistab?

Meie elu on siin ilmas
nii kui linnul oksa peal.
Ei me teame, kas me saame
siin veel kokku tulema...

II

Aga nüüd tullakse neid segama. Trepil on kuulda kobinat, seal kuu-
lukse põhjalikult jalgu kevadporist puhtaks kraabitavat, sellele järgneb
koputus.

Klassist käib kahin läbi, lapsed vahetavad omavahel pilke. Kool-
meistrilgi lähevad kõrvad kikki.

Järsku on see inspektor, ette teatamata Tartust kohale saabunud?

Pommer annab Kraavmeistri Jukule märku, et see ukse avaks. Aga
enne kui poiss jõuab pingist tõusta, lükatakse uks lahti ja rässakas
valge kasukaga vanamees astub klassi. Ukse juures võtab ta kõrviku
peast ja soovib punetava näo särades jõudu.

Kõik vaatavad teda imestusega, kuid tulija ei kohku sellest ära, vaid
jätkab mõnusalt:

«Karjalaudast jäi aega üle, mõtlesin, et kõmbin korraks õige kooli-
majja vaatama, mis koolmeister ja lapsed teevad... Ega Pommer ei
pahanda, kui ma siin veidike aega istun ja vaikselt pealt kuulan?»

Enne kui Pommer midagi vastata jõuab, istub vanamees tagumisse
pinku Koobakese Eliase kõrvale ja päästab kasukahõlmad koduselt eest
lahti.

«Laulge aga peale, ärge minust, vanast krobust, väljagi tehke.»

Pommer tunneb tulijat — see on Koobakese Peep, mõisa karjamees,
Koobakese poiste vanaisa. Ainult et miks ta kohe tunni ajal klassi-
tuppa tuli? Pole ju poisid tükk aega koerust teinud, igatahes mitte nii-
sugust, mille pärast tuleks vanemad kooli kutsuda. Elias sai küll talvel
sugeda, oli tüdrukutele liiga teinud, ent see on ammu kõigil meelest
läinud.

Lapsi häirib võõra inimese juuresolek. Pommer tunneb seda ja kui
nad on laulu veel kord läbi laulnud, ütleb ta:

«Tänaseks aitab.»

Kraavmeistri Juku tõuseb pingist ja helistab kõvasti kella, jookseb
välja trepile, et ka puuladujad rõõmusõnumit kuuleksid.

Lapsed hakkavad rutuga raamatuid kokku panema ja Püvi Ersilie
lööb oma kuulsa lauliku kinni.

Koobakese Peep vaatab laste saginat muheda näoga pealt ja ütleb:

«Te olete noored haritud inimesed ja laulda oskate ka väga ilusasti. Minul, vanal inimesel, läks süda teie laulust päris rõõmsaks ja lahedaks. Aga ma tahan järele katsuda, kas te ka vanarahva tarkusest midagi teate... Rahvatarkus on see kõige muu tarkuse põhi.»

Lapsed jäävad vait, koolmeistergi seisatab, viiul käes.

«Ma panen teile paar mõistatust ette. Saab siis näha, kas te kooliskäimisest on midagi kasu olnud. Või raiskate niisama jumalavilja ja püksiriidet.»

Seejuures vaatab ta kavalalt ja sõbralikult, kuid lapsed on segaduses. See vanamees pole põrmugi parem kui inspektor või pastor!

«Istuge!» käsib Pommer lapsi ja viib kiirel sammul viiuli oma tuppa.

Lapsed uudistavad karjameest. Peep tunneb, et ta on tähelepanu keskpunktis ja naerab heameelest. Kohendab ennast pingil ja sõnab:

«Alguses annan teile ühe lihtsama mõistatuse. Äkki muidu lähete hirmu täis, kui kohe täismehel mõistatus kätte anda. Istuge näoga minu poole, suuga söögi poole. Kust ma muidu siit selja tagant teid näen!»

Pingid nagisevad, lapsed pööravad ümber.

«Mõistatus on niisugune... Saksa rätsep, kahed käärid.»

Lapsed vaatavad otsekui käsu järgi Püvi Ersilie poole. Tema kui rätsepa tütar peaks seda teadma.

«Vähk!» pahvatab Ersilie, ise juustejuurteni punastades. Lapsed purskavad naerma, Runthali Eedi torkab:

«Ise oled paras vähk!»

«Õige!» kinnitab karjamees. «See on jah vähk, kahe paari sõrgadega... Aga öelge, mis see on: kirbu suurus, maailma laius?»

Pommer heidab vilksamisi pilgu ukse poole, mille salasilmaga oli pahandust. Elias Koobakene märkab õpetaja vaatamist ja lööb silmad maha.

«Noh, kas siis tõesti keegi ei oska nii lihtsat asja ära mõistatada,» lausub Pommer etteheitvalt.

Seekord peavad küll Jaagusilla lapsed elutargale karjamehele alla vanduma.

«See on silm,» teatab Peep lõpuks. «Väga lihtne asi... Mahub ju silma kogu maailm oma merede, linnade ja tulemägedega, aga ta ise on väike kui kirp.»

«Inimese silm on kurbust suurem,» arwab Runthali Eedi.

«Väga õige, inimese silm on palju suurem, kirp võib inimesele silma minna. Aga kes ütles, et küsimus oli ette pandud just inimese silmast... Te polegi nii rumalad, kui ma arvasin.»

«Kus nad siis rumalad on,» kaitseb Pommer oma kasvandikke. «Õöd olijad ajavad alati poole ööni tondijutte ja panevad üksteisele mõistatusi ette. Käi neid pea iga öö keelamas, et magama jääksid.»

«See on hea, vanavanemate tarkus on elus kõige kindlam tugi, ei seda tohi unustada,» kiidab karjamees.

Koolmeister tahaks Peebule vastu vaielda, et kord olgu kord ja öösel peavad lapsed magama, ent ei tee seda ometi, vaid esitab omapoolse mõistatuse:

«Õelge nüüd, mis asi see on: veskile läheb, veskilt tuleb, aga ilmaski kotte koju ei too.»

«See on Parksepa Aadu!» kuulutab noor Kraavmeister.

Jälle purskavad lapsed naerma. Isegi üle Pommeri range näo libiseb naeruvinetus.

Noor Kraavmeister on nõrдинud, pahameelest tuleb talle koguni vesi silma. Mis nad lõkerdavad? Alles möödunud laupäeval, kui ta koju läks, rääkis isa, et Aadu käinud veskil tangu tegemas, aga kui teine päev koju tulnud ja naine küsinud, kus tangud on, olnud Aadu vait kui sukk.

Peep Koobakene ruttab poisile appi. «Aadu on joodik, vanakurja teener,» seletab ta. «Kus ta siis tangukotti koju saab tuua, kui talle on viinaraha vaja.»

Juku vaatab tänulikult karjamehe poole.

«Mõistatage, mõistatage,» sunnib Pommer lapsi tagant. «See arendab mõtlemist ja ettekujutamise võimet.»

Lapsed mõistatavad küll kõigest väest, aga ikka ei lähe vastused täppi.

«See on ju vesi,» ütleb Peep viimaks.

Ja koolmeister täpsustab: «Jõgi.»

Nüüd on küllalt pead murtud — Pommer käsib lastel koju minna.

Klassituba jääb tühjaks. Päike on veel tükk maad edasi läinud, kaardilt maha libisenud ja kuldab kitsa terava kiiluna seinale. Peep käsutab pojapojad koju, kuigi need jäävad äraootavalt klassiukse juurde seisma. Vanamees tahab koolmeistriga nelja silma all kõnelda. Ta pole kõmpinud poolteist versta mõisast siia ainuüksi laulu ja mõistatuste pärast.

Kui lapsed on viimseni lahkunud, vaatab Pommer Peebule küsivalt otsa: mis siis oli?

Karjamehel on kiri põues, ta tahab, et koolmeister selle ette loeks; ise ta kirja ei oska. Pealegi on kiri vene keeles, Peterburist. Oleks võinud lasta selle vallakirjutajal ette tõlkida, aga et tal oli koolmeistri juurde ka muud asja, siis ei läinud ta kirjutajahärrat tülitama — sel noormeel on vallapaberitega isegi palju tegemist.

Pommer kohendab prille, teeb kirja lahti ja loeb läbi. Kiri on väga lühike, nurgastambi ja mitme allkirjaga. Keerulisest konksudega käekirjast on üsna raske aru saada, kuid viimaks on koolmeistril selgus käes.

«Jaan Koobakene ei tööta enam möödunud aasta detsembrikuust saadik nende vabrikus,» ütleb Pommer. «Ja nad ei tea ka nimetada, kuhu ta on läinud... Puuduvad teated...»

Vanamehe silmad pilguvad.

See kiri kinnitab veel kord ta kahtlusi ja muud midagi. Kahtlusi pojast. Ei tulnud temast õiget ja kanget meest. Tuli tuuletallaja, kes ei pea kuskil kohta kinni, jookseb ühest paigast teise, pea ilusaid mõtteid ja plaane täis. Ellu ei suuda ta midagi viia. Kõige vähematki, ei, seda ei maksa mitte lootagi.

Pommer uurib Peepu prillide tagant enesesesüüvinud pilguga. Jah, need lapsed ja kõik, mis nende juurde käib... Kuid ta ei ütle midagi, ta ei tea, mida öelda. Igaüks vastutab enese eest, igaühel olgu koorma kandmiseks oma jõud.

Poeg ei pea kohta kinni. Läks Narva, Parussina vabrikusse puusepaks. Aga kus ta nüüd on? Minia nutab teist kodus taga, ikka Jaan ja Jaan.

«Viinaviga küljes,» ütleb Peep. «Mida edasi, seda hullem, räägi või ära räägi, ei võta kuuldagi. Jookseb nagu kits kuse peale. Noh, läks siit mõisast minema, ei saanud valitsejaga läbi. Aga mis oli? Poiss jäi mitu korda töölt ära, pea haige. Üks kord, teine kord... Kes see niimoodi kannatab, olgu siis kes tahes, kas valitseja või taluperemees. Mõisal oli tookord hädasti kartulivakku vaja, aga puusepp põõnutab kodus kotti peal. Niimoodi ei saa tööd teha...» Vanamees vangutab põlglikult pead.

«Igamees läheb oma rada, sest et eksiteesid sada,» vastab Pommer «Olevikust» meeldejäanud mõtteteraga.

«Tema eksitee viib küll vanakurja võrku... Nojah, läks mõisast minema, nagu kihu tuli peale — Narva! Küll seal olevat palju rahvast koos ja hea teenistus, paari-kolme aastaga on kapital käes ja võib kuskil mõne poe võtta... See talle meeldib, pood ja kõrts, ikka kus rohkem viguritegijaid koos. Ma mõtlesin juba siis, et ega sellest head nahka tule. Niisama hull tuhin! Kes tahab ausat viisi tööd teha, võib seda ka siin teha. Ega seal Narvaski midagi niisama anta. Üks paabel peale...»

Koolmeister laseb vanamehel südant puistata. Kodus pole tal nagunii kellegagi rääkida, minia ei taha, et ta meest vahetpidamata näritakse. Tema arust on Jaan kõigiti tore mees, mis sest, et ei pea kohta ja pole teada, kus ta parajasti on; ükskord tuleb ta ometi koju ja äkki on tal siis poeraha kaasas. On ju issanda teed imelikud ja tema tahtmised äraarvamata...

Jah, võta pits ja pea aru! Kui teine hakkab sinu eest aru pidama, siis on asi hull. Pommer on näinud koguni jõledaid asju, mis viinakatki ümbruskonnas teinud. Vana Koobakese jutt on talle paljukordsest kuulmisest pähe kulunud. Siiski ei oska koolmeister teda lohutada, veel vähem aidata. Aidata saab ainult teoga, mitte sõnadega, kuid mis suudab tema teha. Tihti vajuivad temagi käed jõuetusest rüppe.

Kuid siiski, siiski. Kas polnud just koolmeister Pommer see, kelle väsimatul õhutusel ja tagantsuskimisel kutsuti lõpuks kokku valla täiskogu, kes saatis Riiga kubernerihärrale palvekirja, et Vehmre kõrts, see hukatuse ja põhjamineku paik, kinni pandaks.

Ja kas polnud tema truuks abimeheks seesama Peep Koobakene, vallavolikogu liige. See kirjaoskamatu mõisa karjamees, otse haruldane mees, kelle maailm on lihtne ja ürgne. Seal puuduvad pooltoonid, on vaid valgus ja pimedus — ühel pool kaval ja visa vanakuri, teisel pool õige elu, edasipüüdmine ja karskus.

«Ega sellepärast pea lapsed hukka minema,» seletab Peep. «Ütlesin miniale juba ammu, oma neli või viis aastat tagasi — võta uus mees, mis sa lorust ootad, tühja pärast silmi raiskad, kes teab, mitu naist tal seal juba on... Koolmeister, ma tuln sinuga nõu pidama!»

Pommer kergitab kulmu.

«Ma olen juba vana mees, kulupea.» Seejuures naeratab Peep lahkelt, nagu oleks see ülim rõõm. «Aga mul on veel jõudu küllalt, arvan, et pean oma kuus-seitse aastat julgesti vastu... Mõtlesin ühe poisi kooli panna. Kahte ei jõua koolitada, aga ühe saadan küll sügisel köstrikskooli...»

Koolmeister särab, niisugune jutt talle meeldib. «Koolitatud mees on nüüdsel ajal suur asi,» kinnitab ta.

«Tulin sinu käest küsima, kumba panna, kas Arnoldit või Eliast. Mis sa arvad?»

Pommer mõtleb. Nii tähtsat soovitus ei saa ülepeakaela anda. Tema käes on noorte Koobakeste tulevik, ta peab enne hoolega kaaluma, kui midagi soovitada.

«Mõlemad on tublid poisid, nii Arnold kui Elias,» alustab ta. «Mõlemad on väga abivalmid ja korralikud... Elias on nagu rohkem laulumees ja käsud on tal hästi peas. Arnold on aga vaiksem ja tõsisem, laul tal ei lähe. Tänapäev oli ta mul laulutunni ajal kuuris puid ladumas. Tema on nagu rohkem töömees. Aga Elias on lahtisema peaga...»

«Jaan oli ka laulumees ja lahtise peaga, aga näe, mis sellest tuli,» kahtleb Peep. «Mina pean ikka Arnoldist nagu rohkem. Palja lauluga elus kaugele ei jõua. Tüdrukuile meeldib küll säärane mees rohkem, aga mis see loeb!...»

«Peastrehkenduses on Arnold aeglasem, tuimem. See ei lähe tal kuigi hästi, olgugi et püüdlik on ta küll. Seda ei saa öelda, et ta ei püüaks.»

Karjamees vangutab pettunult pead. «See on paha, kui rehendus ei edene. Peastrehkendamine peab olema selge kui vesi, muidu ei saa elus läbi. Kus sa, kus sa!»

«Kõigile pole looduse poolt ühevõrra antud. Sinna ei saa midagi parata,» naeratab Pommer. «Aga töömees on ta tubli, ta on mul ikka teisi kantseldanud, puud on alati ilusti korralikult riita laotud.»

Siiski jääb karjamees umbusklikuks.

«Elias on ikka nagu liiga Jaani moodi,» arvab ta. «Kui äkki ei hakka koolis vigurit tegema... Seal kiriku juures on palju poisse koos, oma silm ei ulatu järele vaatama.»

«Kui sa hukkaminemist kardad, siis tuleb ta just kooli panna. Kihelkonnakoolis on tublid noored õpetajad, iseäranis see Rossmann, ja kõva kord. Seal ta elukombed nii naljalt lörra ei lähe. Ennem juhtub see mõisas, kui sa ta tööle paned. Seal on koerad poisid koos, tõmbavad suitsu ja võtavad viina...»

«Ah et sina, Pommer, arvad, et hoopis Eliast peaks edasi koolitama.» Peep kohendab oma kasukahõlmu ja lisab: «Jaani ei saanud tookord köstriks kooli panna, võib-olla sellepärast läkski nõnda... nagu läks...»

«Jah, seda küll...» venitab Pommer ja ohkab — ta mõtted on oma laste juures.

Päike on koolimaja akendest ära pööranud ja paistab nurgeti koolimeistri tagatrepile.

Karjamees tõuseb raskel vanainimese viisil pingilt üles.

III

Pommer läheb kuuri alla, vaatab poiste töö üle ja jääb rahule. Riit on korralik, eesäärest kõrgem, — nagu õpetatud.

Pool talve istusid poisid kasukaga tunnis. Selle üle on hea muiata nüüd, kevadel, kui linnud laulavad ja päike paistab. Talvel võttis meele mõnigi kord mõruks, kui puid tuli jaopärast kütta ja riit hirmuäratava kiirusega kahanes.

Haavapuud lõhnavad imalalt. Eluaeg on Pommerile puude lõhn meeldinud. Kuid praegu pole ta tulnud küttepuid nuusutama ega oma tarbepuid üle vaatama. Ta võtab nurgast labida ja vana ämbri ning läheb välja.

Kuuri taga on tal väike laudadega pealt kinnipandud lubjaauk. Labidaga kangutab ta lauad üles ja kummardub lupja võtma. Auk pole sügav ja lupjagi pole seal palju, kuid tänaseks piisab. Ta urgitseb labidaga paakunud massi ja tunneb samas, et tal midagi taskust välja kukub. Sunnik, see on ju tollipulk, mis tal alailma töökuue rinnataskus tolgendab. Tollipulk on otsapidi lubja sees, Pommer hakkab teda labida peale õngitsema. Sellega on tükk tööd, kuid viimaks on vana, kulunud kirjaga tollipulk käes. Ta läheb aia äärde, kitkub sealt pihutäie kulu ja pühib mõõteriista puhtaks. See vana tollipulk on tal ammu, sellest saab juba oma kolmkümmend aastat, kui ta selle Valgast ostis.

Ta segab paraja veelahuse, otsib kuuri alt suure pintsli, krobelse ja väljalangenud karvadega.

On viimane aeg viljapuid lubjata.

Ämber ühes, pintsel teises käes, astub ta aeda. Päike paistab soojalt, tuul liigutab puude raagus oksid. Koolimaja akna all tuulevarjus ajavad rohulibled nina maa seest välja. Pommer rõõmustab kui laps, ta võtab aastaagu nagu elugi ja tunneb rõõmu sellest, mis seda väärrib. Tinged ja meelekibedus pole veel astunud üle ta kulunud läve.

Ta peab silmapilgu aru, kust tööd alustada — kas teepoolsest äärest või siit eest, otse kuuri tagant. Iseenesest pole ju selles olulist vahet, kust alata, kuid Pommer ei saa lahti imelikust tundest, et puud panevad kõike tähele ja võtavad hiljem arvesse. Talle paistab, et puu märkab rohkem, kui inimene arvab. Näiteks see valge klaar seal aianurgas sai ükskord noores eas lambasõnnikut, sest kõik muu oli otsas. Kaks või kolm aastat ei kandnud ta kiusuks üldse, kuigi nende seas oli ka õuna-aastaid, kus teised puud olid viljade all lookas. Puu maksis talle kätte. Pommer sai sellest aru ja väetas teda hiljem paremini kui teisi, ent siis tuli külm talv ja tegi just valgele klaarile liiga. Nii oli loodus õunapuu suurelist meelt talitsenud.

Puudel on oma saladused nagu inimestel ja nendest ei maksa kellelegi rääkida. Ja kes neist piasjadest huvitubki?

Pommeri eriliseks murelapseks on aga vana, sammaldunud tüvega suislepp. See puu on elus palju kannatanud, pikka aega oli ta kudur ja viril, ei saanud kuidagi eluhoogu sisse. Pommer ei mõistnud, mis tal viga on, ja oli aegu, kus ta päris tõsiselt mõtles selle õunapuu välja võtta ja midagi mõistlikumat asemele istutada. See puu ajas oma hädisusega tal lõpuks hinge täis. Kuid ta tüvi oli nii kleenuke ja keerdu, et sellest poleks isegi korralikke rehapulki saanud. Pommer andis talle paar aastat pikendust. Siis ühel kevadel hakkas puu otse silmanähtavalt praavuma, kasvatas võra, õitses ja kandis vilja — ta oli kriisist üle saanud, maapõuest uut elujõudu leidnud ja koolmeistril oli hea meel, et ta polnud tookord pahameeletuhinas endale järele andnud ja teda ära hävitanud.

Nüüd on sellest aastaid möödas. Suislepp on vana, haraline ja põeb jälle. Mida kevad edasi, seda rohkem oksid kuivab ära, viljad jäävad aina väiksemaks ja viletsamaks. Pole temast enam õiget elulooma.

Üldse on ta elulugu kummaline, ja ometi on ta vastu lõunapäikest, tal pole puudu valgusest ega rammust.

Pommer peab plaani, mis puuga ette võtta. Kas kohe, veel enne punegade puhkemist maha saagida või veel aasta oodata?

Ta paneb ämbri käest ja uurib puud lähemalt.

Puu on kaotanud viljakandmisvõime ilma tormi-, äikese-, jänese- või külmakahjustuseta. Mis see küll tähendab? Koolmeistrile tuleb meelde kuulnud lugu, et kuskil kuivanud ka õunapuu ootamatult ära ja pärast tulnud välja, et ta juurte all olnud rahapada. Puu kuivamine olnud peremehele märguandeks, kustkohast kaevata.

Pommer muigab uskumatult. Kuid puu teeb talle südamevalu. Surnud puu haljaste hulgas pole just rõõmus vaatepilt. Veel enam, see on otsekusi mingi pahaendeline märk.

Esiialgu otsustab koolmeister siiski puu rahule jätta. Mahalõikamine ei võta palju aega, seda jõuab alati.

Ta asub suisleppa lupjama.

Üks puutüvi teise järel kattub halli vedelikuga. Homme valendab aed lubjatud uibutüvedest. Töö edeneb Pommeri käes jõudsasti.

Ta käib oma rada nagu päike või vihmauss. Kas ei raja temagi elu pimedas sügavikus oma pisikest tunnelit päikese poole? Ta ei salli surnud puud ja jala peal surnud inimesi, loidusele ja minnalaskmisele vastandab ta tegevuse.

Pommer pintseldab prillide välkudes, mõnuga; ta on oma pärisosas, ei nurise ega kavatse mässama hakata. Mis maksakski mäss aias puude vahel, sinise taeva all? Ei, see oleks keksimine, jaburdus, mida Pommer ei kiida heaks.

Sest temast peavad maha jääma õitsvad, mitte mustaks põlenud puud.

Kuldnokki rahmeldab aias. Igal kevadtalvel on ta lasknud koolilastel, varemil aastail ka oma pojalt lauastest kuldnokapuure teha. Kõik puud aias ja koolimaja ümber on neid täis.

Linnud on neile naisega seltsiks. Lapsed tulevad harva linnast koju, neil on siin kitsas, toas ja õues, — ja üleüldse...

Aga see on juba isejutt.

Pommeri liigutused on kerged, nagu oleks ta alles noor mees, esimesi aegu koolmeister, ja asutaks aeda, istutaks ja korraldaks, õnnelik kordaminekuist. Kollakaspunane päike rõõmustab taevast ja koolimaja aknakraasid hõõguvad kui sularaud. Kahest koolimaja korstnast suitseb üks — elukorterit oma. Seal teeb Kristiine õhtuks süüa.

Pommer paneb pintslil kolksatades tühja pange ja läheb laubesse. Lehtlas on jahedam kui väljas, katusest ja mustadest metsviinapuu- väätidest hoovab rõskust. Ta istub poolkaarpingile. Laube keskel on vana veskikivi lauaks, selle silmas on veel lumesulamist.

Pommer istub, käed põlvedel, ta on väsinud, keha suriseb. Varakevadine õhk on ju nii väsitav. Ja siis see kool, see ka. Kõik väsitab, kui sa pole enam noor.

Aias on palju tööd teha. Koristada, künda, kaevata, siluda. Ainult viljapuude ja marjapõõsaste juures ei kavatse ta enam midagi ette võtta. Küll nad õitsevad ja kannavad vilja, kui tuleb vilja-aasta. Iga tahes loodusemärgid näitavad, et see aasta tuleb parem kui toona.

Näis, kas vana suislepp läheb veel lehte.

Korraga on see Pommerile väga tähtis. Puu on temast kolm korda noorem, ent tema silmis on ta nii nagu eakaaslane, kelle pödurus tähendab hoopis enam kui seda, mis ta tähendab. See on nagu omamoodi meeldetuletus.

Mis sel puul ometi on? Algusest peale oli ta isesugusem kui teised... Muld on pime nagu aegki, mine võta kinni, mis seal sügaval ta juurtele vastu tuli. Kivi või raud, leede või isegi allikapõhi, kuigi tema krundil lätet ei ole.

Võib-olla teeb ta puule ülekohut, et teda halvustab? Äkki on tal omad põhjused, et ta ei suuda vilja kanda? Igaüks teeb, mis suudab. Nagu temagi, Pommer.

Koolmeister juurdleb, kuni hakkab jahe.

Ta tõuseb üles, viib ämbri kuuri ja võtab sealt raudreha. Aias on vaja veel pehkinud lehti ja kevadist risu kokku riisuda.

Kristiine tuleb toast trepile — vaatama, mis mees teeb. Tal on õhtusöök valmis.

Pommer silmitseb naist ja mõtleb äkki, et eemalt vaadates on see nõorsaabaste, puhvkäistega jaki ja tingimata selle juurde kuuluva pitsäärise naine veel noor ja nägus inimene, rühikas ja sale. Ta mustades juustes on halli üsna vähe, vaid paari kohta oleks nagu õhkõrnalt lubjapintsliga puudutatud. Jah, Kristiinelt on pruunid silmad ja mustad käharad juuksed. Oli aeg, kus ta kandis suurt rasket patsi. Ta oli juba kahe lapse ema, kui ta selle ära löikas, sest patsi raskusest hakkas pea valutama. Pommeril tuli sellega leppida, kuigi pats meenutas talle noorust ja tal oli sellest kahju. Naise juustest palmis ta endale uuri-kehi, osa patsist on praegugi kirstus alles, kus naisel on mitmeid iseäralikke vanaaegseid asju. See vasega rautatud kirst on juba ise terve muinsus. Ta otsalauale on põletatud nimi HAZAK ja aastaarv 1797. Oma ajal sebisid tütreid alailma nagu mesilased selle kirstu ümber, neid huvitas hirmsasti krinoliin, millest nad olid vaid raamatutest lugenud, ja ema pats ka. Sellest oleks mõnele viletsate juustega naisterahvale võinud veel uhke valepatsi pähe teha. Oma tütardele teda tarvis ei läinud, need olid niisama tihedajuukselised kui Kristiinegi.

Naine tuleb kuuri alla ja võtab ka reha kätte.

«Ma hakkab sulle appi,» ütleb ta.

Pommer imestab, kust tema aeda on nii palju prahti tulnud. Igal kevadel riisuvad ja kraamivad nad, sügiselgi käivad rehaga üle, aga pärast lumeminekut on jälle kõik kohad prügi ja lehti täis. Nagu veaks mõni kratt salamahti talvepimeduses siia õlgi ja oksi kokku. Või langeb see hoopis taevast?

Nad hakkavad aiaäärsest, tikripõõsaste juurest riisuma ja tulevad tööjärjega keskele, kuhu kerkib kohev hunnik.

On õieti alles esimene kevadpäev. Lumi on läinud, vihmad on uhtnud maad, sünnitades salapäraseid aimdusi. Kristiine toetub rehavarre najale ja vaatab taevast.

Pommer teeb tuld. Risu on röske, ei taha süttida. Ta toob lauda juurest läiteks peotäie õlgi. Kohe on tuel teine minek. Algul on suitsu palju, leek on veel nõrk ja kahvatu, aga peagi võtavad mullased lehed

tuld ja siis peab koolmeister paar sammu taganema, et tuli vuntsi ei kargaks.

Suits siugleb sinise joana läbi aia, mesipuude vahelt heinamaale, kus hajub värvituks vineks.

Pommer tokitseb mahalõigatud õunapuuksaga tuld. Kogu ümbruskond on täis põlevate lehtede kirbet lõhna.

Kes julgeks enam kahelda, et kevad pole tõesti käes?

«Ära sa koolimaja põlema pane,» hoiatab Kristiine.

Ei, seda ei juhtu. Pommer on juba ammu tähele pannud tuule suunda. Aga kui juhtukski? See vana kosu, pehkinud pesa, kellel temast kahju? Punane kukk kõlbaks ta katusele õige marjaks ära. Saaks ehk lõpuks ometi uuema ja suurema koolimaja. See on Pommeri meelismõte. Ta on tüdinud vallamajas santimas käimast. Kõige viimase ma aknaruudu pärast, mis iseenesest, vanaduserabedusest tuule käes katki läinud, peab ta mitu korda volikogul käima.

Otsekusi nad seal vallamajas ei teaks, et miski pole igavene, ammugi veel puust koolimaja, mida nii palju kordi on ärgitatud kohendada ja seada, aga kõik vaid jutuks jäänud. Vald on rahalises kitsikuses, see on vana laul, vahest niisama vana kui koraal «Ma tulen taevast ülevalt».

Tee tööd ja ole rõõmus, aga kaua sa sedaviisi jõuad? Külma ruum, viletsus ja muud eluraskused väsitavad kõige reipama ja teotahtelisema koolmeistri ära. Sõdi siis karuohaka ja rakvere raiepega, mis vägisi ähvardavad hariduspõldu lämmitada. Ole siis veel iginoor, igihaljas nagu mõni lõunamaa puu!

Kristiine kannab mulluseid lehti sületäite viisi tulle, leek sumbib iseendasse, piimjad suitsunired imuvad lehtede vahelt õhtusesse õhku. Pommeri uibuoks aitab leegil võidule pääseda, ennast teostada.

Hommiku poolt, kõrtsist, üle risttee kostab joobnud hääli ja summutatud vandumist. Seal lüüakse uks lahti — vist küll jalaga — ja üks mehemürakas peaaegu kukub kõrtsist välja ning taarub mõrisedes lasipuu juurde. Hobuse lahtipäästmisega näeb ta kurja vaeva, sõrmed ei kuula sõna, silmad ei seleta, pea jõnksub lollakalt kaela otsas nagu poolearulisel. Hädaliselt vangub ta vankri juurde, kobib peale ja pingutab ülemäära üht ohjajaru, nii et hobune ei tea, kuhu pöörata, sest lasipuu on tal poolpõiki ees. Viimaks taipab mees ohjad lödvemaks lasta ja hobune valib vaistlikult kodutee.

See kõik on koolimaja aeda näha.

Pommer tunneb seda joobnud meest, teda tunneb terve vald ja paljud kaugemalgi; see on vallavanem Kraavmeister.

Vahepeal on hobune liikuma hakanud ja vanker logiseb kõrtsiõuest maanteele. Rattad pritsivad loikudes halli sogast vett laiali; vallavanem on urvakil vankris, üks jalg üle vankripeeli ebaloomulikult kõveras, teine istmiku all kägeras, müts viltu peas, juuksed laubal hilpnemas.

Paarikümne sammu pärast jõuab vanker koolimaja õueaia taha — siitkaudu käib vallavanem koju Luitsale.

Koolmeister Pommer on parajasti seljaga tee poole ja kohendab mõttese vajunult lõket, kui vallavanem hobuse kareda häälega kinni peab ja hüüab:

«Või nüüd teed sa näo, et ei näegi mind! Häbened, sunnik, pöörad

selja, et vast läheb niisama mööda. Aga võta näpust!... Kes sul lubas lapsi peksta, ütle?»

Pommerile ei meeldi, et teda segatakse tulle vahtimast.

«Purjus inimesega ma ei kõnele,» lausub ta väarikalt.

«Kes on purjus?» karjub vallavanem. «Näita, kes on purjus, saad kuldraha.»

Koolmeister vaikib.

«Sina peksid minu poega nii hirmsasti, et vaene laps ei saa kuidagi istuda ega käia. Tuli ennist vallamajja, istus pingile, ma ütlesin, mis sa ühtelugu niheled, nagu oleksid kirbud seljas. Mis sul on, et sa ei kõnele? Koolmeister peksnud!... Kas sina tohid minu last peksta? Kes sul toda on lubanud?»

«Iga koerustüki eest on ette nähtud oma karistus,» tähendab koolmeister kuivalt.

«Karistus,» kordab vallavanem vaiksemalt. «Sa karistad ilmsüüta last. Juku ütles, et hoopis Koobakese Elias oli su ukseava pudruga kinni müürinud. Võtad aga ühe ette ja laod vitsad kätte... Ise tahad veel karske ja õiglane mees olla, paned kõrtse kinni...»

Pommer väärutab pead. Et Elias, see on talle uudis. Kuid ikkagi ei hakka ta Kraavmeistri ees vabandama. On see ometi tema asi, keda ta karistab või karistamata jätab. Jaagusilla koolimajas ja kooli krundil on ta ainuvalitseja, omaette vabahärra. Vallavanemal pole õigust tema asjadesse segada.

Pommer on iseenda peale turris, et ei osanud õigust teha; õigluse pale oli kaetud ja karistus langes teisele. Miks siis Juku ei öelnud? Kartis peale kaevata? Jah, ebaõiglus on tema kooli tunginud, kurjus kui mõirgav lõukoer uitab klassitoas ringi.

Aga ta ei hakka purjus vallavanemaga pikemalt arutama, vaid ütleb:

«Ma annan sulle ühe mõistatuse.»

«Mis ma tollega teen?» imestab Kraavmeister.

Koolmeister viskab kuivanud uibuoksa maha, silub habet ja lausub:

«Kui olin noor mees, siis olin uhke, mu pea ja juuksed olid kõrgilt püsti. Kui vanaks sain, vajusin küüru, mu pea ja juuksed läksid lonti.»

Vallavanem pilgutab kahtlevalt oma punaseid rähmaseid silmi: mis hull jutt see on? Mis mõistatus see on? Selge pilt, koolmeister pilkab teda; kas polnud tema, Luitsa noorperemehe pea uhkelt püsti, kui ta noor oli, aga nüüd on kui sandihabe sorgus.

«Mis sa mind mõnitad?» hüüab ta. «Kus ma siis nii lontis olen?»

«See on mõistatus,» vastab Pommer rahulikult. «Mõistata ära.»

«Mis ma mõistatan, sa pilkad mind.»

«Ei pilka.»

«Ei pilka või? Mis asi see siis muud on? Noorelt kõrk, vanalt lontis... See on inimene, lapseeas käib, pea püsti, vanast peast küürus.»

«Ei ole,» muigab koolmeister.

«Mis see siis on?»

«Odrakõrs.»

«Ah oder või?» Kraavmeister püüab kõigest jõust mõelda. «See võib küll olla, et oder... Aga mis sa sellega öelda tahad?»

«Ei midagi. Niisama,» silitab Pommer habet.

Vallavanem sülitab teele, temas ärkab jälle vana vimmm koolmeistri

vastu. Või niisama! Pommer ei tee midagi niisama. Oma viinahämusest mälust otsib ta parajat sõna, mida Pommerile paisata, kuid ei leia, selle asemel nõotab hoopis hobust.

Pommer saadab pilguga vallavanemat, tema porist vankrit ja määratu pikka kentsakat varju, mis nad kõrtsimehe karjamaale heidavad.

Lehed ja praht on põlenud. Jumalale tänu, aed on puhas.

Jah, aga peab ta siis esmaspäeval ka Koobakese Eliase kantsli ja tahvli vahele vedama, põlve najal kõveraks painutama, paigatud püksid maha tõmbama ja talle oma jao kätte laduma?

Ega see tal mööda külgi maha ei jookseks, kui õiglane olla. Aga noor Kraavmeister on juba karistatud. On see koerustükk siis nii suur, et selle eest tuleb kaks kesavälja puruks lõhkuda?

Pommer arutab endamisi suurt ja keerulist asja. Ta võtab kokku kõik oma pedagoogilised teadmised, et õiglast otsust teha. Aga ta ei taha enam õigusemõistja olla — viha on üle läinud.

IV

Jüripäev. Kool on lahti.

Pommer annab vallamajas volikogu ees aru. Kviitungid on lauale laotatud. Ta nihutab neid sõlmiste sõrmedega ilusti ritta, et koosolijail oleks võimalikult parem ülevaade.

Kõige peale, mis ta koolile kulutanud, on võetud kviitungid. Neid on mitmest poest — ei lähe ju alati tarvis seda, mis on valmis ostetud, ja vastupidi, vahel tarvitab kool seda, mida pole ostetud. Igal sügisel käib ta korra hobusega Tartus ja toob sealt koorma õppetarbeid: tinti, ehvte, kriiti, krihvleid.

Kirjutaja Johan Hõrak loeb kviitungid üksahaaval ette ja seletab, kuidas on ühe või teise kviitungi suhe valla poolt koolile lubatud summadega. Volimehed küünitavad kaela, rohkem küll harjumusest kui tõelisest huvist, sest valla arvepidamisega pole nad kuigi hästi kursis. Aga et nad on ikkagi seaduse järgi valitud nõumehed, teevad nad vähemalt näo, et nendestki pole otsustamisel mööda mindud.

Pommer istub pingil, kõrv kikkis, otsekui viibiks ta laulutunnis ja kuulaks, kas keegi valesti ei laula, valmis vahele sekkuma.

Kümme rubla kulusid.

Lambitaht — kakskümmend kopikat.

Vana Koobakene pomiseb: «Mis lamp see ilma tahita!» Volimehed noogutavad. Kirjutaja laob läbivaadatud kviitungid enda ette lauanurgale. Soo, nendega on korras.

Kuid lambisilindritega on hoopis teine lugu. Kümme silindrit, see on lausa ennekuulmatu. Kraavmeister läheb turri, volimehed nohisevad. Kuhu Pommer need lambiklaasid ometi paneb?

«Mitu lampi sul ülepea on?» küsib järsku vallavanem.

Talvel hakkavad tunnid pimedaga peale ja lõpevad õhtuhämaruses. Kas Kraavmeister seda ei tea? Või ei mäleta enam, ehkki käis ise ka Jaagusillal Pommeri ajal koolis?

Vallavanem keerab end pingil. Miks ei mäleta, aga mälestused jäägu mälestusteks. Praegu pole nende jaoks aega... Temal on Luitsal näi-

tuseks ainult kaks õlilampi ja mõlemate klaasid on mitu aastat vanad. See asi ei ole õige, et ühe talvega on kümme klaasi katki läinud. Või on lapsed need katki löönud? Siis on Pommer süüdi, et pole lapsi hästi kasvatanud. Hea pai laps ei löhu lambisilindrit, seda teevad ainuüksi ulakad ja needki vaid siis, kui nende järele hästi ei vaadata.

Koobakene ütleb:

«Valgus on inimesesoo õnnistus ja seda peab igaühele jätkuma. Kui lapsed juba noorest peast silmad ära rikuvad, mis nad siis kogu pika eluea teevad? Jumala valgus peab olema, seda arvan ma, ja mis need kümme lambiklaasi siis ära ei ole. Mõni lambiklaas läheb niisama iseendast katki. Mõra juba poes või vabrikus sees, tont neist aru saab! Ja nad on nii rabedad, hullemad kui munakoor!» Karjamees vaatab teadvalt-võidukalt üle volimeeste. «Mis te siis koolmeistrilt tahate? Et ta tooks varjuvalt tuppa minemavisatud pilaku ja paneks suuremad poisid peerge kiskuma? Kas sina, Kraavmeister, tahaksid, et sinu Juku peerge kisuks?»

Ei, kes seda tahab, keegi pole neist pimedusejünger, on ju üheksateistkümnenda aastasaja lõppkümnend. Neile teeb vaid muret, et Pommeril läheb lambiklaase nagu leiba. Kust peab väike ja vaene vald selle raha võtma?

Terve rubla eest lambiklaase, ei, seda on palju.

Uuesti võtab kahtlus maad.

Kas neid lambisilindreid oli üleüldse nii palju tarvis, ehk kes nad katki löi?

Pommer ei saa midagi näidata ega tõeks teha.

Kui ta nõnda lihtsaid, käegakatsutavaid asju ei saa tõeks teha, kuidas saab ta siis üldse midagi tõeks teha, iseäranis lastele, kes on mitu korda nooremad kui need volimehed siin?

Isegi kui ta killud siia lauale tooks, ei usuks teda keegi. Mida ütleksid killud meestele, keda on volitanud väike ja vaene vald?

Kuuekümneme seitsme talu parlament.

Pommer püüab veel seletada, kuid see on asjatu vaev, peale Peep Koobakese ei kuula teda keegi. Aga Koobakesel pole ju päriskohta, mis loeb tema sõna?

Ja mida ta võibki öelda? Korrata vaid vana juttu, et ta armastab kõigest hingest valgust, sest põhjamaa talv on pikk ja pime ja karjalaudas on alati hämar. Kui temal oleks väge, ostaks ta korraga vankrikoorma lambiklaase, nii et koolmeistril annaks mitu aega võtta. Jah, võtaks oma sõnnikuvankri, roogiks hästi puhtaks ja paneks tublisti õlgi alla, et klaasid mustaks ei saaks.

Peep muheleb.

Volikogu läheb lambiklaasidest mööda, jättes Pommeri kviitungi tähele panemata, ja asub aknaklaaside juurde.

Täna on klaasipäev, klaasist jüripäev, kui nii võib öelda.

Üheksa tõsist jumalakartlikku perekonnapead, kleenuke kirjutaja kaasa arvatud, takerduvad aknaklaaside taha.

Kas nad tahaksid kesakuu videvikus õrnalt mõne nägusa külatüdruku aknale koputada?

Või veel! Vahest ainult vana Koobakene ütleks ära.

Mis teeks Jaan Pommer, karm koolmeister?

Seda asja tuleks kaaluda.

Mis oleks, kui terve volikogu eesotsas turske punasenäolise vallavanemaga ehale läheks? Üle kastese niidukaela, õhtutaeva iidselt hõõgudes, kodukootud püksisääred ülespoole põlvi keeratud, habe aetud ja vallavanema ametiraha ketiga kaelas. Vemmeldava vere sunnil. Üles mäele, kus helgib Maali või Ellu aken kui töötatud maa. Ja hanerivi lõpus longiksid igavesti unine Kuurits ja väriseva peaga kirjutaja. Astuge tasa, et ei ärkaks Polla ja Pauka! Vallavanem vibutab hoiatavalt sõrmega.

Jälle kaks rubla nelikümmend kopikat. Aknaruutude eest Pommerile.

Kirjutaja käsi jääb kviitungiga laua kohale rippu justkui appihüüd.

Volimees Juhan Kuurits haigutab magusasti. Rahvuslik ärkamisaeg on möödas, miski ei häiri ta und. Vahest ainult volimeeste jutukõmin, kes on nüüd leidnud kivi nagu teravad vikatid.

Kuidas? Kuidas? Miks seda valla raha nii ohtrasti Pommerile loobitakse?

Toogu koolmeister tunnistajad, kes nimetatud aknad katki löi. Talvel, kui Pommer jälle siin abi palumas käis, oli volikogu lubanud ainult kaks uut aknaruutu ette panna.

Sellega pole Pommer nõus. Aga sahver, magamistoad, kemmerg! Sealgi ei saa ju käsikaudu toimetada. Kaugemalt lapsed peavad terve nädala koolimajas elama, see on nende kodu, neid ei saa pimedas hoida, et löö aga aknad laudadega kinni ja asi seal.

Jälle hakkab Koobakene pingil nihelema, tal on palav, peaks kasuka ära võtma.

Jah, see valgus, ikka valgus.

Oli aeg, kus oli häda, et majad on pimedad, suitsu täis, pole akent ega korstnat. Nüüd on mõlemad ammustaega olemas, aga seal tahavad pimedusejüngrid lasta need kinni naelutada. Vana karjamees on pahan-datud. Isegi mõisnik paneb moonamajale uued aknaruudud närisemata ette, ehkki on valguse ja eesti rahva vaenlane.

Vallavanem põrutab rusikaga lauale. Rahu!

Õelgu nüüd Pommer selge sõnaga, kas ta saab tööks teha, kuidas ruudud katki läinud. On tal kedagi nimetada, kes asja pealt näinud?

Koolmeister on imestunud. Lapsed nägid ja naine.

Lapsed ei tule arvesse, need on alaealised ega või tunnistajaks olla, arvab vallavanem.

Ega see pole kohus.

Ei, seda volikogu tõesti ei ole, aga ükskord peab ometi tõde päevavalgele tulema. Koolimajal on ju veel üks aken, koolmeistri salasilms, oherdiga lastud auk. Kas pole ehk sinna kulunud ülejäänud ruudud, need, mida vallavalitsus talvel pole tellinud? Pidagu Pommer meeles, et salaaken on omavoliliselt tehtud, valla elarves pole temale kopikatki määratud. Kui Pommer ei jõua lastest ilma salajase järelevalveta õigeid inimesi kasvatada, siis ei pea veel vald sellepärast kahju kannatama. Seadus ütleb selge sõnaga, et koolmeister pidagu abilised omast palgast üleval.

Meie väike ja vaene vald.

Niisiis, volikogu on aknaklaaside taha takerdunud.

«Taome kinni!» hüüab korruga Jakob Patsmann üle hääletesumina. Siiamaani on ta vaikselt istunud, kuid nüüd ei suuda ta enam pidada; ruudujutt on teda surmani tüüdanud.

Tema sõnad valavad õli tulle. Volimehed hakkavad lausa käratsema.

«Kui sul on raha jalaga segada, tao!» karjub Kraavmeister.

See on juba tõsisem asi. Raha teeb neile alailma peavalu. Kaks eelmist vallavanemat lahkusid kohalt suurte kuritarvitustega. Vald käib nendega juba aastaid kohut, nõudes oma raha kätte.

Väike ja vaene vald käib kõigiga räginal kohut — kas või Senatisse välja. Ja kohtuskäimine maksab ka midagi.

Volimehed seletavad läbisegi, kuid kirjutaja käsi on jälle õhus ja ruudukviitung lipendab tal näpus.

«Kaks ruutu välja maksta!» lööb viimaks vallavanem käega ja paber langeb teiste hulka virna.

Õliraha?

Pommerile sai juba mineval aastal öeldud, et õli peab ta omast palgast ostma. See on volikogu otsus ja protokolliraamatus üleval.

Kirjutaja Hörak lappab usinalt paksu musta tindiga tihedalt täiskirjutatud raamatut. Näete, siin ongi 27. juuni otsus möödunud aastast.

Kirjutaja loeb ja vajub siis norgu. Otsus on, kuid Pommerist ja petroolist pole seal sõnagi. Hörak hõõrub otsaesist, see on tal kõrge ja kuiv, hiilgab. See on otskui prohveti otsmik ja hiilgaks ka pimedas, iseäranis, kui ta õige õrna fosforikihiga katta.

Inimene paberite, koide ja mure keskelt peab hiilgama. Kohalik kirjatark, kes valdab kolme keelt.

Vallavanem muutub kärsituks ja küünitab üle lauanurga protokolliraamatu poole.

«Kas polnud Pommerile mitte suusõnal teatatud, et tänavu peab ta õli oma palgast ostma?» küsib kirjutaja protokolliraamatut kahe käega kõvasti kinni hoides, nagu oleks see leivakannikas.

Mis ta ju ongi.

«Õliraha on alati palgale pealekauba arvatud,» tähendab Pommer.

«See oli siis, kui vald oli rikkam,» heidab vallavanem pahaselt.

«Millal ta rikkam oli?» küsib koolmeister.

Seda ei tea keegi, kõigile ainult paistab, et niisugune aeg on kunagi olnud.

«Selle aasta palgast pole ma veel kopikatki näinud,» teatab Pommer ja keerab väarikalt vuntsi. «Ei tea, mille eest ma siis õli ostan? Saab näha, millal lugupeetud vallavalitsus mulle mineva aasta palga täielikult välja maksab... Või pean kohtusse kaebama?»

Kraavmeister läheb näost punaseks. See ka veel!

«Sa kütsid läinud sügisel kooli puudega oma reht,» ütleb ta, et palgajuttu summutada.

«Kütsin leppadega, mida mul on lubatud raiuda.»

«Leppi võid võtta, need on võsa. Suuremaid puid ära puutu, need on valla omad.»

Mis võim see on, mis midagi ei otsusta, kas või näiliselt? Võim pole antud oimetuks üksteise otsa vahtimiseks, vaid tegutsemiseks. Vallavanem tahab kuulda volikogu arvamust. Mis arvab näituseks volimees Kuurits?

Kuurits pilgutab uniseid silmi, küsimus on liiga ootamatu, mees kohmetub. Aga vastamata ei või olla, sest küsija on vallavanem.

Kuurits mõtleb, parkunud nägu pingul, pilk põrandalauda naelutatud. «Jätame selle asja parem teiseks korraks,» leiab ta viimaks lahenduse. «Praegu on valge aeg ja kool lahti, nagunii pole Pommerile petrooli vaja.»

Kas volikogu ei kavatse lihtsalt aega viita? Pea sügiski ei tule, kui niimoodi venitatakse. Kui õli ei saa, raha ka mitte, andku siis volikogu kaks tühmrikku söönud meest suure pika kangiga, kes päikesekera teine teiselt poolt nii kaua ülal silmapiiril hoiaksid, kui tema pimedal ajal tunde lõpetab.

Isegi Peep Koobakene ei poolda niisugust nalja, ehkki on täiskarsk-lane ja demokraat. Halvakspanevalt kehitab ta õlgu — mõistlikkus olgu üle kõige. Volimehed on ka inimesed ja milleks visata villast valguse arvel, on ju jumala päike see, mis meid toidab ja katab.

Volikogu tahab vaheaega teha, mõned mehed kobavad taskust juba piipu.

Ent Pommer pole veel lõpetanud; mõnes mõttes oleks õigem öelda, et ta alles algab.

«Austatud volikogu,» alustab ta. Volimehed jäävad imestunult kuu-lama — mida ta veel tahab? «Mõni aasta tagasi käis Jaagusillal üks mõõgaga mees Tartust, kreisipolitsei ülem, kooli seisukorda järele vaatamas. Kas austatud volimehed teavad, mis siis juhtus? Politseiülem vaatas koolimaja kõige suurema hoolega üle ja vangutas pead. Klassi-toast välja minnes tõmbas ta mõõga tupest ja torkas selle seinast läbi. Vass ist tass, main härr? — Nii pude ja pehkinud oli koolimaja sein too-kord, aga sellest on mitu head aastat möödas. Politseiülem keelas kooli-pidamise säärases kaelakukkivas majas ära ja nõudis uut hoonet. Siis tuli aga võimude vahetus, uus kooliseadus, ja asi ununes...»

Kraavmeistri nägu läheb aina punasemaks. See on koolmeistri tegu, tema hõõgutab neid kõiki.

«Vald peab uue koolimaja ehitama,» lõpetab Pommer üldises vaiku-ses.

«Ei mina ega ükski volikogu liige vaidle vastu, et koolimaja on vana ja vilets,» vastab vallavanem oma vanale õpetajale. «Teda polegi kooli-majaks ehitatud, see oli vana talutare... Aga kas sa tead, et vald on niisuguse asja otsustamiseks valinud need mehed seal...» — Kraav-meister osutab käega pingil konutavate meeste poole, «ja minu. Me teame ise, kuidas või mida me otsustame.»

«Kui te teate, miks te siis ei otsusta,» torkab Pommer.

Vana Koobakene on palavusest võitu saanud, ta silitab oma kasuka-hõlma ja astub koolmeistri kaitseks välja, sest moodustab üksinda demokraatliku opositsiooni.

«Rahapuudus küll, see ja teine, see kõik on õige,» ütleb ta ja keegi ei tea veel, kuhu ta jutt käänab. «Koobakeste suguseltsis oli minu poeg esimene, kes lugema õppis. Kes teda õpetas? Pommer, seesama Pom-mer, kes istub praegu siin ja kaebab, et koolitare seinad on nii pehki-nud, et tuleb jumalat tänada, et nad pole veel kellelegi kaela kukku-nud. Miks me lükkame koolmeistri palujakäe tagasi? See on meie endi palujakäsi, mille üle me irvitame nagu mõistmatud lapsed. Kooli on

vaja kogu vallale, mitte Pommerile, tema lapsed on juba kõik valla-koolieast väljas. Te ütlete, et raha ei ole. Rahast on ilmast-ilma kõigil puudus... Näituseks, kas sinul, Kuuritsa Juhan, on raha?» pöördub karjamees järsku volimehe poole.

Juhan ei kuule, tukub parajasti. «Praegu või?» kohmab ta ärgates.

«Raha ei ole minul, ei ole Kraavmeistril. Kui tal oleks, küll ta oleks siis Luitsale uue, korraliku elumaja ehitanud, aga ei ole. Raha ei ole ka mõisnikul, seda tean ma selgesti. Aga ärgu olgu! Olgu meil hääd tahtmist ennast pimedusest välja päikesepaistele aidata. Ega raha üksi ei aita veel inimest valguse kätte, aitab ka püüd. Seda ei tohi meil väheks jääda, siis on kõik otsas. Meid on peaaegu seitsesada aastat pingutatud ja pimedas hoitud, õkva nagu kartuleid keldris, et ükski valgusekiir ei ärataks ainumat idu, aga valgus tuleb iga päevaga lähemale ja mida varem me endile uue koolimaja ehitame, seda kiiremini me sihile jõuame. See on minu arvamine.»

Koosolijad kuulavad Peepu tähelepanelikult, ainult Juhan Kuurits on jälle suikuma jäänud.

Vallavanem vaikib pahaselt.

Mis viga mõnel Koobakesel või Pommeril rääkida? Üks on mõisa moonal, teine valla ülalpidamisel, ehkki vald on ja jääb koolmeistrile ka edaspidi võlgu, kui asjad niisama räbalasti lähevad kui seni.

Aga kes teab, järsku ei jää vald enam Pommerile midagi võlgu, vahest ainult tänu, et on vallale aia istutanud, sest... Kraavmeister muigab vaevumärgatavalt. Sest tal on taskus üks üsna iseäralik paber.

Millal on see head tähendanud, kui vallavanemal on põuetaskus niisugune paber, mida ta igauhele ei näita ja mille olemasolust igauks ei peagi teadma?

Jumalakartlikkusest ja keisritruudusest, osalt ka haavatud eneseuhkusest läheb õpilane õpetaja vastu.

Ent veel pole aeg selleks küps, tuleb oodata.

«Praegu ei saa uue koolimaja ehitamisest juttugi olla,» ütleb ta tõredalt. «Kutsuge Ilvese Hendrik sisse!»

Pommeril on aeg lahkuda, kuid vallavanem peatab teda käeliigutusega.

«Ära mine, meile on sind vaja.»

Koolmeister nõksatab seisma. Imelik, et Kraavmeistril on teda järsku tarvis? Millal seda enne on kuulnud! Ikka on vastupidi olnud.

Vana soldat tuleb sisse, pikka kasvu, sirge seljaga, kuiv kui taeva-aadi tuleraud.

Volimehed kirtsutavad nina, vanamehe riietest hoovab hingematvat mustuselehka. Ime see muidugi pole; üksik vanake, kes tema eest hoolitseb, kuid volikogul pole sellest kergem.

«Istu,» käsib vallavanem.

Soldat toetub kuulekalt pingiotsale Kuuritsa kõrvale. Lehkav naaber peletab volimehelt ühe minema.

«Me arutasime volikoguga läbi talurahvakomissari ja kreisitohtri ülevaatuse kirjad,» ütleb Kraavmeister ametlikult ja valjult, sest vana ihukaardiväelane on kõva kuulmisega, «ja leidsime, et sa oled meistri-

mees, teed kingsepatööd, suvel olid isegi Parksepa Aadul kambrite ehitusel abiks . . .»

«Olin jah abiks, see on õige,» kostab soldat rõõmsalt. «Kahe nädalaga teenisin ligemale neli rubla.»

«Noh näed, see teeb ligi kolmkümmend kopikat päev . . . Sul on kaks täiesti tööjõulist poega, üks on sulane ja teine Tartus voorimees. On ju nii?»

«On küll, vallavanemahärra,» vastab vanamees silmi pilgutamata, rõõmsalt, nagu kunagi sõjaväes õpetati.

«Pojad saavad küllalt palka, et sind, vana isa, ülal pidada, pealegi teenid veel ise ka juurde.» Kraavmeister peab pausi ja jätkab rangelt: «Me otsustasime sulle valla poolt mitte mingisugust abiraha määrata. Meil on vanainimesi, kellel pole ühtegi toitjat ja kes ei jõua ise enam lillegi liigutada.»

Rõõmus abivalmidus Hendriku näol kustub. Asja niisugust pööret pole ta oodanud. Ent see pole veel kõik.

«Sinu poeg Jaan elas terve talve valla vaestemajas sinu juures, ehkki talle keegi niisugust luba ei ole andnud. See on volikogu otsusest ja igasugusest seadusest üleastumine,» noomib vallavanem kurjalt. «Seetõttu otsustasime su vaestemajast välja tõsta.»

Soldat nõksatab pingil, ta näomuskliid teevad imeliku naksava liigutuse, nagu oleks ta mõelnud suuga kärbest püüda ja samas oma kavatsusest loobunud.

«Mis ma siis teen?» küsib Hendrik õnnetult. «Kuhu ma nüüd, vanast peast, veel lähen?»

«Sul on ju poeg Tartus voorimees,» tuletab Jakob Patsmann meelde.

«Jürjevis,» parandab Kuurits.

Jah, Tartu on nüüd ja edaspidi Jurjev, nagu seisab Kõigekõrgemalt poolt antud käsukirjas.

«Pojal on oma elu,» pomiseb Hendrik abitult. «Kuidas ma lähen teda segama? Ja mis ma seal linnaski teen, võõrad inimesed, võõras värk. Ei, sinna ma küll ei lähe . . .»

«Kuidas arvad, aga vaestemajast pead sa välja kolima. Mida varem, seda parem,» tähendab Kraavmeister jahedalt.

«Miks sellega nüüd järsku nii kiire on?» küsib Peep Koobakene.

«Toome kohe vana Prits Joosiku asemele,» vastab vallavanem. «Sel suri tütar mineval nädalal ära, oli vanatüdruk. Naine on Pritsul ammu ilma surnud. Prits on voodihaige, teeb endale alla, kuhu me ta paneme? Tuleb kaubelda üks kõbusam vanainimene vaestemajast ja lasta tal Pritsu eest hoolt kanda, kolm rubla palgaks panna toitmise ja kasimise eest. Muud üle ei jää.»

«Kuri on see ilmaelu,» ohkab Hendrik Ilves südamepõhjast. «Pole hullemat, kui teiste kaela jääda. Niikaua, kui ise tukerdad, elad veel . . .»

Õigupoolest on ta lindprii oma vahvuseraha ja väikese kastiga, kus on pigitraat, naaskliid ja püssitikk. Ei aidanud midagi Tartusse komisariihärrale saadetud palvekiri . . . Voorimehest poeg on jöhker, teisel pojal, talusulasel, pole endalgi kindlat jalgealust, on kord siin, kord seal talus. Ja milline peremees tahaski võtta sulast koos vana isaga?

Kraavmeister katsub püetaskut, seal krabiseb paber — klausel Pommeri vastu.

«Võta Ilvese Hendrik koolimajja korteri peale,» ütleb ta. «Niikaua, kui näis. Sul on koolitäre suveajal tühi.»

Näis? Ei, niisuguse asjaga pole Pommer päri.

«See on seadusega keelatud, et võõras inimene suvel koolimajas elab. Kuidas ma saan siis koolimaja eest vastutada, kui seal elab võõras inimene?»

«Millise seadusega see keelatud on? Kui ongi niisugune seadus, siis kool kuulub ometi vallale ja vald võib ajutiselt oma uue seaduse maksuma panna.»

«Pommer, ole ikka ristiinimene, kuhu see Hendrik siis läheb,» sõnab sekka karjamees. «Anna minu leerivennale peavarju.»

Ka Hendrikule endale tuleb elu sisse, ehkki ta on vahepeal oma saatuse täiesti armulise jumala ja volikogu kätte andnud. Või ka vastupidi.

«Ma olen tasase loomuga inimene, ei karju ega kolista, parandan sul vahel mõne paari saapaid ilma tasuta ära või löön lauotstest põrsaruhe kokku...»

«Neid töid oskan ma isegi,» heidab Pommer.

«Võta, Pommer, päästa vald hädast välja!» palub ka abivallavanem Patsmann.

«Ma näitan sulle suurel kaardil kõik kohad kätte, kus ma keisri vastalistega sõda pidasin,» lubab Hendrik. «Ma räägin sulle Türgimaast, niipalju, kui sa kuulda jõuad, ja vene vürstidest.»

Vürstid koolmeistrit ei huvita, küll aga Türgimaa. Maadeteadus on tema nõrkus, maadeteadus ja maakaardid.

«Ma võin ka puid lõhkuda,» lubab vana kaardiväelane, märgates koolmeistri näol leebumise märki.

«Kui neid aga oleks!» ohkab Pommer.

«Kuidas ei ole!» imestab vallavanem. «Vald tõi sulle kevadel kolm sülda puid.»

«Kauaks neid jätkub, kui seinad tuult kinni ei pea.»

Nüüd on ratasringi sinnasamasse tagasi jõutud, kust alustati.

«Asi on otsustatud,» ütleb Kraavmeister kindlalt. «Sina, Hendrik, kolid veel täna koolimajja ja jääd sinna senikauaks, kuni vald sulle mujale korteri otsib.»

Kirjutaja laseb sulel heal vallapaberil lennata.

Varsti võivad volimehed, Pommer ja Ilves otsusele käe alla panna. Koobakese eest teeb seda nagu alati Jakob Patsmann.

Mehed asutavad koju minema. Väljas on hele päikesepaiste, vallamaja akna all on sõstrad hiirekõrvul, rohulibled haljendavad ennast-unustavalt. Koobakene päästab pärast rõsket vallasaaali värske õhu käes kasukahõlmad nii lahti kui vähegi annab.

Vallavanem võtab õues vanal Hendrikul sõbralikult küünarnukist kinni ja ütleb poolsosinal, et vanamees kõrtsi tuleks, tal on tarvis vana sõjamehega rääkida.

Vana kaardiväelane pöörab meelitatult kõrtsi poole.

Pommer läheb koju, vehib teel kätega, kõhatab pahameelest ja katsub paar korda habet. Uus üürnik pole talle sugugi meeltemööda. Selle vana hulguse ja joodiku läbi tungib viinakatk ka koolimajja. On ju koolimaja kõrtsist põiki üle risttee. Kui sageli on klassituppagi kostnud

joomaste talumeeste lallutamine ja tema ei saa selle vastu midagi. Kui tal oleks hää! nagu Jeeriku pasun, ikka ei saaks. Lapsed, need noored vastuvõtlikud taimed, kas ei kuule nad juba kodus küllalt purjus isa või vendade räuskamist, et isegi siin, karskel haridusepõllulapikesel, peab nende kõrvus ikka ja jälle huugama seesama mõttetu joru?

Kristiine seisab õues, käed puhta põlle all, ja ootab meest koju.

Tikrid vastu teeäärset pistandtara on lehte minemas. Nende kohal jääb Pommer silmapilguks seisma ja vaatama. Hea on seista jüripäeva öhtul oma pöösaste juures, idabalti näol laskuva päikese mahe helk.

«Jaan!» hüüab äkki Kristiine õuel ja hakkab meeleheitlikult kätega vehkima.

Pommer ei taipa, mis naine tahab, mis tal õieti hakkas, kuid siis pöörab ta äkki loomusunniliselt ümber. Mööda Soonurme teed tormab tema poole kirju koer, saba lidus jalge vahel.

On's ta marus?

Kes teda läbi näeb, Pommer pole mingi röntgen.

Koolmeister vaatab kiirel pilgul ümber. Kõrtsiesine on tühi, ainult paar volimeeste hobust konutab tülpinult konarlikuks järatud lasipuu juures.

Peitu joosta ta enam ei jõuaks.

Pommer ja koer on maanteel kahekesi silm silma, hammas hamba vastu nagu kaks vaenulikku maailma.

Viimases hädas tõmbab koolmeister ühe ropsuga oma tarast toeka roika ja astub võõrale hulkuvale koerale vapralt vastu.

Koer saab kaigast nähes äkki maruvihaseks, ta silmad välguvad kurjalt, hambad säravad. Kui ta varem marus polnud, siis sel hetkel läheb ta kindlasti marru.

Pommer on juba vanem mees, ta liigutused pole enam nii vabad ja väledad kui noores eas, kus ta võis maast hõlpsasti kõige turjakama hobuse selga karata või paari osava nõksuga mõne kelkija kõrtsis või laadal selili keerata, nii et see ei jõudnud kolmegi lageda.

Inimese ja hobuse nõksudest praegu ei piisa. Koera vastu aitavad ainult koera nõksud.

Koer tardub hetkeks paigale, silmad peas liikumatud justnagu kollase tuha all.

Koolmeister silmitseb ainiti oma vastast. See on võõras koer, kirju karjakrants, arvatavasti mõne talumehe õuekoer. Kes see muu maanteel ringi jookseks ja marru läheks?

Pommer peab kõike oskama, igasuguse pimeduse ja kurjuse vastu julgesti välja astuma. Ka marupeniga peab ta toime tulema. Ei või ju nii tähtsat asja usaldada vallapolitsei hooleks, kes kõrtsi saksakambris istub.

Malakas vihiseb läbi õhu.

Esimene hoop läheb mööda. Roigas riivab kergelt peni pead, põrutab ta hullunud ajusid ja paneb need vaid kiiremini tööle.

Pommer tõstab jälle udjaka, et koerale otse silmade vahele valada, aga enne, kui see teoks saab, kargab loom talle lõrinal käe külge. Ega koer küsi hammast.

Pommer taganeb sammu ja võtab hoogu. Seekord langeb roigas koera ristluudele. Niutsudes, kähisedes ja ilastades vajub krants istu-

kile. Käuünte maanteel krabisedes, vaevaliselt, kogu jõudu pingutades, vabisedes, esijalgadega end tollhaaval edasi vedades liigub ta koolmeistri poole ja tungib lõrinal peale.

Kurjusel on visa hing.

Pommer heitleb koeraga nagu Kalevipoeg sortsidega. Käsi valutab lõikavalt, vaeva- ja hirmuhigi tuleb kortsulisele otsmikule, kuid võitu pole näha.

Uued hoobid lajatakse penile lagipähe.

Raginal, nagu oleks ta kolp kivist.

Nagu loobitaks munakive vankripõhjale.

Nagu kõliseks keldrivõlv.

Hobused puristavad lasipuu juures rahutult ja rapsivad peaga. Nad haistavad justkui hunti. Kuuritsa kõrb pöörab enese risti teiste vahele, rebib päitsed puruks ja murrab aisa katki. Nagu näha, on ta oma pere-mehest palju elavam.

Pommer taganeb meeheitlikult hoope jagades kodu poole. Mida edasi, seda heledamalt kõlavad malgahoobid. Nüüd kõmiseb koera pealu nagu tühi vaskkatel.

Kristiine seisab õuel ja vaatab kokkunult mehe võitlust pealt.

Kõrtsiuks läheb poikvele, kõrtsiemanda uudishimulik kõrvitsnägu ilmub nähtavale. Pommer näeb seda kõike otsekui läbi udu. Ta on jõudnud juba koolimaja väravani taganeda. Marukoera liikumatu, kollase tuhaga kaetud silmade pilk on kangekaelselt rahvaalgustaja näkku puuritud.

Korraga läheb koolmeistri malakas pooleks. Et see tara ka nii vana ja kõdunenud on! Nüüd on Jaan Pommer relvitu, täiesti kaitsetu koleda eluka ees.

Õnneks saab ta praakil väravast sisse lipsata ja värava kokku tõmmata. Ta on pääsenud. Koer haarab lõrinal väravapulgast kinni ja vajub siis röötsakile tee peale maha.

Koolmeister läheb kiirel sammul, naisele sõnagi lausumata, kambresse. Käsi tilgub verd. Toas võtab ta nurgariiulilt karbi, toetab selle vastu rindu, kangutab kaane pealt ja puistab verisele haavale püssirohtu. Seejärel läheb ta kööki ja laseb järelejõudnud Kristiinelt selle tikuga põlema süüdata.

Soo, see on kõik, mis ta kodus teha suudab.

Nüüd ruttu hobune ette ja kihelkonnatohtri juurde, sealt Tartusse või koguni Peterburi, Pasteuri instituuti! Kes seda enne on näinud, et koolmeister marru läheks.

Marukoerast pole enam paha haisugi, väravatagune on tühi.

V

Ajal, mil Pommer võitleb inimtühjal maanteel marukoeraga kui vältimatu kurjuse kehatusega, ihutakse tema vastu ka teisel hammast.

Neid ei saa küll koerteks nimetada, saati veel marukoerteks, kuid pureda kavatsevad nad teda üsna valusasti.

Vehmre kõrtsis jätkub volikogu koosolek. Päike on loojumas, taevas õhetab, hobused on rahutud, kuid volimeestel pole kiiret.

Nad istuvad tihedalt, õlg õla kõrval laua ääres tropis nii nagu salaseltsi liikmed, keisri vastalised, kellest teab rääkida Hendrik Ilves, sest ta on kuulnud igasugustest vastalistest. Ihukaardiväelane ise istub rohmakal toolil, teistest eemal, sihvakas ja sirge kui verstepost. Tal on kilk peas ja ta on õnnelik.

On ülim aeg asja juurde asuda.

«Volimehehärrad!» alustab Kraavmeister näo kumades. Ta pilk peatub põgusalt Ilvesel ja ta lisab pisut argisemalt: «Ja muud härrad!»

Täna on mängus poliitika ja üks kord elus võib vallavanem ka valla-vaest härratada. Sest Hendrik oskab riigikeelt, ja kirjutaja ei tule kõne alla, kuna on vastasrinna mees.

Lärmakas seltskond jääb vaikseks. Paistab, et vallavanem tahab midagi öelda. Olgu volikogu mis ta on, kuid võimu ta austab. Iseäranis kõrtsis, iseäranis siis, kui vallavanem välja teeb.

Kuni sõira, seni sõpra. Ja veel on Kraavmeister troonil.

«Mehed! Me viibime viimaseid kordi armsakssaanud paigas.» Vallavanema laubal pärlendab higi, nagu oleks temagi maadelnud marukoeraga. Ta teeb tähendusrikka pausi, et seejärel seda mõjukamalt lisada: «Vehmre kõrts pannakse kinni.»

«Kas käsk on juba käes?» küsib Jakob Patsmann.

«Veel ei ole, aga sinnapoole asi liigub.»

«Miks ta ei liigu, kui sa ise kubernerile palvekirja saatsid!»

«Ega mina saatnud...» Vallavanem on pahane, et abi teda segab.

«Kuidas sa siis ei saatnud, kui sinu allkiri oli kõige esimene?» vaidleb Patsmann vastu.

«Allkiri on küll minu oma, sest mina olen vallavanem, aga kas mina kihutasin valla üles ja susisin peremehi, et viinakatk laostab me talud ja hävitab rahva elujõu... Ma küsin, kes oli see mees, kes seda tegi. Kes see oli, kelle pärast meie armas saksakamber kinni pannakse?»

Mehed vahivad teda kirjude riigi- ja ülemusetruude silmadega.

Kõrtsmik tuleb kambrisse ja paneb toobi viina lauale.

«See oli Pommer,» ütleb ta.

Muidugi on Pommer järjekordselt süüdi.

Kraavmeister võtab põuest seal kaua krabisenud kurikuulsa paberi ja laseb pilgul üle meeste libiseda. «Härra Ilves,» ütleb ta ja annab erusoldatile pealiigutusega märku.

Eruihukaardiväelane särab üleni. Ta on näinud kahte Vene keisrit, tõsi küll, ühte neist poole versta kauguselt, ja tükikest Türgimaad, on saanud vahvuserahagi rinda, kuid «härra» öeldakse talle siiski vaid koduvalla kõrtsis.

Riigikeeleoskus teeb ta härraks.

Ta nõksatab sirgeks ja vaatab röömsasti-püüame-näoga vallavanemale otsa. Antagu talle ainult sullepea pihku, küll ta teab, kuidas kirjutada. Küll juba härra teab, selles pole kahtlust.

Volimehed ootavad, et pärast alla kirjutada.

Sest ainus, mis tolele Pommerile võib peale hakata, on paber. Ussi-ja püssirohi talle ei mõju. Võib-olla õige veidi mõjukuks ka väävelhape või Bismarck, aga kust sa neid saad. Meie väike ja vaene vald ja nõnda edasi.

Nii et ainult paber allkirjadega.

Õige küll, aga mida peab Ilves tõlkima?

Volikogu vaidleb, meeste keeled on sõlmes, silmad punetavad. Kõige rahulikum mees nende hulgas on Karja-Jaak, tema ainult kahaneb. Kõrtsimees toob uut juurde, tal pole millestki kahju, kui mängus on kõrtsi tulevik. Tema on Pommeri kõige põhimõttelisem vaenlane, aga jääb esialgu varju.

Ilvesel on sulg pihus, nüüd on ta kõikvõimas, igatahes võimsam kui muude relvadega, Türgimaal või ükstaskõik kus. Kõrtsimees nihutab viinariistu koomale, tähtsale paberile ei tohi ometi ühtegi plekki teha.

Jakob Patsmann hiilib vargsi minema. Teeb näo, et läheb välja asjale ega tulegi tagasi. Mis tal viga ära sõita, tee on vaba, marukoer kadunud ja õhtu veel valge.

«Jaagusilla koolmeister Jaan Pommer on usuasjades leige,» loeb Ilves kortsunud paberilehelt teksti, niisutab keelega huuli ja mõtleb, kuidas seda libedamini riigikeelde ümber panna. Suuresti oleneb ju esituslaadist, kas palvekiri läheb tække või ei.

Kõik hüüvad rõõmsasti.

«... ja ei õpeta koolilastele vaimuliku laulu tunnis mitte kiriku-laule, neid, mis lapsi õigeteks ristiinimesteks kasvataksid, vaid hoopis «Vares, vaga linnukest» ja «Kui mina alles noor veel olin», mis on lorilaulud.»

Täiesti mõjusad süüdistused.

Aga Hendrikul on rasked päevad käes. Ta ei tea, kuidas kõlab riigikeeles «vaga». Mees kallutab oma vana, maailma näinud pea kõverdi, pistab keeleotsa suust välja ja jõllitab viinakortlit. Ent selle tuhmile küljele pole midagi kirjutatud, või kui on, siis vagadusest pole seal küll juttu.

Juhan Kuurits märkab esimesena erukaardiväelase loomingulisi sün-nitusvalusid ja nihutab talle viinatopsi lähemale. Kui viinast on igas muus hädas abi, siis ümberpanemisel seda enam.

Kuid Hendrik ei lase end tuliveest segada, põrnitseb veel tükk aega, enne kui paberile maalib: varoona, plagaroodnaja ptiitsa.

Nõnda saab ta sellest raskest kohast õnnelikult üle. Hetkeks välgatab tal ajusopis mõttehelk: kui paneks õige «varoona» asemele «arjoli»! Ehk parandaks see ülemuste silmis Pommeri positsiooni. Koolmeistri vastu pole Hendrikul midagi isiklikku, pealegi on Pommer tänasest päevast peale tema kortermeister.

Edasi tuleb kaebekirja kõige kaalukam punkt.

«Kuna tema, Jaan Pommer, oskab väga viletsasti riigikeelt ja puudub tal ka hariduse tunnistus, kus oleks selgel sõnal tõendatud, et Pommer on koolis vene keelt õppinud, siis seisab riigikeele õpetus vallakoolis kehval järjel ja koolmeister, kes ei oska õieti välja rääkida susisevaid vene tähti, ajab ühteilma segi paljud sõnad, sünnitades laste hulgas segadust, kus uures seetõttu paljud sõnad ja mõisted, nagu näituseks «žuk žuzzit» saavad eestlase kõrvus koguni ropu, viisakuseta tähenduse, mis ei tule riigikeele tähtsusest arusaamisele mitte kasuks...»

Ja nii edasi ja nii edasi.

Mis puutub riigikeelesse, siis vähemalt selles suhtes peaks küll Pommeril nüüd vesi ahjus olema.

Kõige lõppu pannakse veel see, et koolmeister karistab lapsi üsna

tihti ilma süüta ja peksab nende kehad siniseks kui pajapõhi. Loomulikult peab vallavanem selles punktis silmas oma Jukut, rohkem näiteid tal pole. Ent kes teab, äkki tulevad talle siinkohal meelde ka need kere-täied, mis ta ise kodus ja koolis sai, kui ristiusu viis peatükki ei tahtnud kuidagi pähe jääda.

Õpilane kukutab õpetajat.

Mehed kirjutavad alla. Kui lastevanemad, mitte kui volikogu liikmed.

Ja kõrtsmik on esimeste hulgas, ehkki tal lapsi pole.

Uurigu inspektorihärra järele ja mõelgu, mis niisuguse koolmeistriga nagu Pommer teha.

Volimehed joovad oma riistad tilgatuks, tõusevad lauast ja loobivad Kraavmeistrit õhku ning karjuvad: «Hip, hip, hurraa!» See pole kerge töö, kuid vallavanem on otsekui seitsmendas taevas.

Hendrik Ilves jõuab koolimajja pimedas, kast kaasas. Pommer pole veel tohtri juurest tagasi. Kristiine on saunaahju tule teinud, vett soojendanud, ja nüüd saadetakse vana ihukaardiväelane kõigepealt sauna. Kaua lobistab ta soojas vees, küürib end põhjalikult ja ilmub siis koolitarre, puhas ja noorenenud, Kristiine antud vana paklane hame seljas. Rahulolust ja mõnust ägisesed istub ta koolitoas pingile, kuni Kristiine pööningult õlekoti toob ja talle klassi ahju juurde aseme teeb.

Varsti pöönabki väsinud vanamees oma uues elukorteris nii nagu õige mees kunagi.

Kes ta ju ongi. Või kuidas?

VI

Niipea kui puud lehte lähevad, hakkab koolmeistri Pauka jaamas rongil vastas käima. Koerale on see komme juba ammu külge harjunud, tal on rongide peale vaistu, ilmiski ei aja ta räämas kaubarongi segi reisirongiga, millega võib linnast koju sõita mõni Pommeri lastest, kelle lõhnad on tal kutsikapõlvest saati sõormeis. Perroonil jääb ta seisma ikka ühte ja samma kohta, rohetava enelapõõsa varju, käpad koos, suursugune ja väärikas, sileda musta karvaga, olgugi et on ise lihtsat tõugu. Seal kükitades näeb ta kõike ja paneb kõike tähele. Kui kedagi sõidult ei tule, sörgib ta pärast rongi minekut teel tolmu üles keerutades koju, saba sorgus. Enamasti lõpevadki peni vastaskäigud tühjalt, sest Pommeri lastel on linnas palju tegemist.

Ent ühel õhtul märkab Pauka vagunist maha tulemas kõhna vurrudega noormeest. Peni tõuseb oma harilikult kohalt, niutsub rõõmsalt ja tormab tulijale vastu. See on oma inimene, tal on Pommerite lõhn küljes.

Nii algab Karlile, Tartu seminariõpilasele, kodu juba raudteejaamas, kus rong vaid korraks peatub. Edasi tuleb õhtune kodutee nurmede ja salude vahel, pikkade varjude ja laskuva päikesega, kus koer kõnnib teejuhina noormehe ees, saba uhkelt püsti.

Ja suvistepüha hommikul, kui kaste sätendab rohul ja puulehtedel, avatud aknast hoovab kõõki sirelite ja päikeses soojeneva puuseina hõngu, on Karl ametis pannkookide, mee ja piimaga. Koer konutab

söögilaua all, pea noormehe põlvel, kuulab ja ootab, et tedagi mõne palaga meeles peetaks.

«Karl, kas sul sai ikka kõht täis?» muretseb Kristiine. Tema arust on poeg linnas kole kõhnaks jäänud.

Karl mühatab tõrjuvalt, on ta ju isegi terve virna pannkooke ära hävitanud!

Pommer heidab naisele karistava pilgu: ega's Karl enam tita ole, varsti valmis koolmeister, teab ise, palju sööb!

Kristiine hakkab lauda kraamima.

Mehed asutavad välja ja otsivad mütse, kuigi nii ilusal soojal päeval võiksid nad vabalt palja peaga käia.

«Ema, tule ka!» ütleb Karl.

«Kus nüüd mina, mul nii palju tegemist,» tõrgub Kristiine, endal siiski poja kutsumisest hea meel.

«Tule ikka, ega me kauaks lähe,» ei jäta poeg.

Kristiine ajab veel vastu, aga kui ka mees kutsub ja poeg seepeale lisab: «Saame üle hulga aja jälle kõik koos olla», siis jääb ta nõusse, tõstab nõud pliidinurgale riita ja kaob tahatuppa. Kui ta sealt tagasi tuleb, tütre kingitud lilledega siidrätt peas, on ta noor, käbe ja oma-moodi näguski.

Karl kutsub Pauka kaasa. Koer ei lase seda kaks korda öelda, temagi vanades liikmetes on kevad äratanud tukslevaid ja rahutukstegevaid tunge.

Nad pööravad keldri ja sauna tagant nurmile. Kõige ees sörgib Pauka, sõõrmed keskhommikusse pärani. Tema taga tuleb oma toekal sammul Pommer, siis poeg ja kõige lõpus astub Kristiine. Vahel, kui mõni kitsalt teerajalt põllumullale astub, läheb hanerida hetkeks segi.

Nad on õnnelikud, et käivad tuttavas paigas ja on koos. Mida aasta edasi, seda harvemini niisuguseid käike ette tuleb. Ikka on lastel kiire, tuli taga. Vanemal tütardele on perekonnad, Anna on pahane ja ega Karlilgi ole kuigi tihti aega isakoju käima tulla. Ainult koolivaheajal või kroonupühal. Pommerile meeldiks, kui poeg pärast seminari Jaagusillale koha peale tuleks. Siin on kodu ees, rahvas tuttav, nelikümmend kaks koolilast, tema ise tõmbuks tagasi, hoolitseks hobuse ja lehma eest. Sedavõrd oleks pojalt kergem. Karl võiks hariduse poolest muidugi kihelkonnakooli peale saada, aga kes seda teab, nüüdsel ajal polegi nii kerge säärast kohta saada.

Jaagusilla koolimaa on väike, ka maapind pole suurem asi: liivakas ja savikas, kohati tahaks koguni kraavitada. Kõikvõimalikud mullad ja pinnavormid on siin esindatud. Maa ei tasu raisatud vaeva kuigi rikkalikult, pigem vastupidi, kuid ta on tööga omaseks saanud, vaevaga hingele võidetud ja teist niisugust maalappi pole Jaan Pommeril enam kuskil mujal selle päikese all. Ja teistesse päikestesse ta ei usu.

On üks päike ja üks elu.

Kuid Pommereid on kaks — noor ja vana, ülejäänud on tütred.

Noor Pommer silmitseb käigu pealt isa.

On laiemate õlgadega mehi kui tema isa, on tihedamate juuste ja piklikuma peakujuga mehi, kuid mis sellest. Jaan Pommer on tema

isa, läbi imbunud rangusest ja ükskordühest, säärasena mäletab ta teda hällist peale. Ta pole tähti taevast alla toonud, kuid leib on neil alati laual olnud. Isegi mett ja sinki on olnud, kõike küll napilt, kuid on olnud.

Karl tunneb, et isa selg kaitseb teda veel nüüdki, mil ta on kodunt välja lennanud. Kuigi teda keegi ei ähvarda ja otsest ohtu nagu poleks. Ent mida haritum on inimene, seda rohkem ohtusid teda varitseb, ohud ähvardavad uksest ja aknast, haridus ise on oht.

Isegi ohtude oht.

Karl silmitseb mõtlikult isa selga ja suuri koplikaski, mille kohinat ta kuuleb linnas vahel unes, nagu kasvaksid need hoopis seal, peopesalaiusel munakiviõuel, mitte kaugel Jaagusillal. Linnas asendab kasekohin isa kaitsvat selga.

Ilus on siin.

«Üks õpetaja rääkis meile, et viiekümne aasta pärast kannavad kõik eestlased särki pükste peal, uhavad nurmel tööd tehes vene tantsu ja laulavad «Dubinuškat»,» ütleb Karl järsku.

«Või koguni tubiinuskat,» imestab Pommer ja muigab. Ta tahaks näha, kuidas see kange linna ametivend siin tantsib — liiva sees või soo ääres, kus liigniiskus vilja ära võtab. Laul ja tants on head asjad Tartus «Vanemuise» seltsis, aga põllule nad ei sobi.

«Ja viisud jalas?» küsib ta vuntsi keerates.

«Jah, nii ta ütles.»

«Viisud?» imestab Kristiine. «Kes neid enam punuda oskab?»

«Küll mina olen hädas, ei saa lastele kuidagi ära seletada, mis asi see viisk õige on. Opperaamatus seisab üleval, et onu Siidor läks metsa viiskude tarvis niint kiskuma... Minu isa oskas neid veel hästi punuda, tema ajal käisid ju kehvemad mehed viiskudega...»

«Õpetaja rääkis, et eesti keelel pole mingit tulevikku, see on väikese metsasuguharu keelemurre, mis mõnekümne aastaga iseenesest ära häabub,» seletab Karl.

«Mis see meile, maainimestele, korda läheb, mis keeles need paberid kuskil linnakantselei kapis on.»

«Küll ta läheb. Mujalpool on juba hulk koolmeistreid viletsa riigikeeleoskuse pärast lahti lastud.»

Pommer lööb jalaga mullakamaka teelt ära, see laguneb tükkideks. «Mina ju oskan vene keelt, õppisin Mitrovaanovi juures ehitustöödel...»

«Oskad küll, aga...» Poeg ei lõpeta oma mõtet.

«Ei saanud talumees mitmesaja aastaga sakslaste all saksa keelt selgeks, ei saa ka vene keelt. Kuhu tal sellega minnagi?» arwab Pommer.

«Miks mitte? Laia maailma...» sekkub Kristiine jutusse.

«Kuhu laia maailma? Kus on see talumehe lai maailm? Vahest ainult Riiga või Peterburi kohtusse...»

Vaikus.

«Karl, kas sa ikka sööd kõik ära, mis ma sulle linna kaasa annan?» küsib Kristiine murelikult. «Äkki jagad teistele ära ja oled ise ilma...»

«Noor mees ajab tüdrukuid taga, jookseb enda kõhnaks,» muheleb Pommer. «Küll ta pärast koha peal jõudu läheb.»

Kristiine on umbusklik. «Kas sina oled koolmeistri koha peal jõudu läinud?»

«Mina ei ole,» tunnistab Pommer. «Mul oli nõrk tervis, sellepärast isa mu kolme rubla eest kõstri juurde õppima panigi.»

Pauka jookseb haukudes sohu kaskede vahele.

Karl naeratab endamisi ja vaatab emale otsa. Kristiine vaikib, kuid poeg märkab ema näost, et temagi mõtleb sellele.

Ta võis tookord umbes nelja aastane olla. Oli kuum suvepäev, põuapilved valendasid taevas, võsa oli tollal palju hõredam ja laskis hoopis rohkem päikest läbi. Ema saatis ta heinamaale isale lõunat järele viima, pudrukauss rätikuga käes. Ja kutsikas oli tal kaasas, too oli Pauka eelkäija, Pobi-nimeline pruun krants.

Lõuna sai mööda, jõudis kätte pärastlõuna, päike hakkas juba õhtupoolikusse kalduma, kuid Karli ei tulnud ega tulnud. Kristiine oli pahane, mõtles juba vitsa võtta, kui laps tuleb. Mis lonkimine see on! Kuid siis hakkas tal süda kripeldama: kuhu ta ometi nii kauaks jääb, heinamaateed pole ju pikk. Äkki on midagi juhtunud! Samas rahustas ta end — laps pole kanapoeg, kelle kull võib ilusal südasuvisel päeval heaks võtta. Siiski ei saanud ta enne rahu, kui läks poissi otsima, algul oja äärde ja sealt edasi, karjamaale ja metsa. Viimaks leidis ta poisikesed kaskede vahel kivil istumas ja nuuksumas. «Misasja sa nutad, pisikene mees?» — «Kutsikat otsin, Pobi kadus ära, läks põõsaste vahele ega tulnudki enam välja!» — «Rumal laps, vaata, mille pärast sa silmi vesistad, koer läheb sul nüüd kaotsi.» Kristiine oli nii liigutatud, et kõik etteheitvad sõnad tal silmapilk keelelt kadusid. Ta pühkis poja kriimulise näo puhtaks ja viis ta käekõrval koju. Kodu läksid nad kuuri alla; Pobi magas oma armsamas paigas, puuriida ääres roiguski-tükil ja ähkatas palavusest. Kristiinele turgatas alles seal meelde, et ta oli ju ennist poissi heinamaale saates öelnud, et vaata kutsika järele, ta on sinust väiksem. Karl oli seda nii hirmsasti südamesse võtnud, et ei julgenud ilma kutsikata kojugi tulla. Ema silitas ta pehmet pead ega öelnud midagi.

See on nende kahe mälestus. Isale pole nad seda rääkinud.

Paratamatult tekivad lüngad.

Õhutühemikud.

Mälestuseaugud.

Nad pööravad soo äärt pidi ringiga tagasi. Pommeril on tahtmine rukist vaadata.

Mitte üksinda, vaid pojaga, naisega, kogu perega, sest rukis on tulevik ja tulevikku peab ikka kogu suguseltsiga vaatama.

Kevad polnud suurem asi, oli vaheldumisi sula ja külma, see rebes-tas rukkijuuri. Ja kõik ilma vembud on põllul näha.

Karl seisatab, kissitab silmi vastu ergavat puhast päikest. Jah, rukis on kehv, aga isamaaga on veel kehvemad lood. Tuleval kevadel võib väga ilus rukis olla, aga isamaa kevadet ei paista kuskilt. Isaga ei maksa sellest rääkida, temale on peatähtis rukis. Karl teab ta vastuse juba ette ära. See kõlab umbes nii, et seni kuni rukis on hea, ei juhtu isamaaga midagi, aga kui vesi ja külm rukkiorase ära võtavad, siis pole isamaad enam ollagi, sest siis mängivad soolikad marjaasi ja seesuguse mängu tagant pole muud naljalt kuulda.

Kitsas on see näitelava, kus Jaan Pommer peab oma elunäitemängu maha mängima. Hommiku poole jääb õlgkatusega koolimaja. Üle laudaharja paistab Vehmre kõrts, paraku kõige suurem ja tähtsam hoone siinmail. Ta asub ka kõige kõrgemal kohal ja valvab üle teeristi nagu vanakurja vahitorn. Temast põiki üle tee, Soonurme tee ääres on tõsine vallamaja, natuke edasi pood.

Ülejäänud kolmest ilmakaarest sulgub silmapiir karjamaa ja hobuse- rauakujulise metsaga.

Kitsuke ja vahelduvate pinnavormidega on maailm, mille ta pojale pärandab. Niisama lahja on ka vaimupõld, mille Karl kord endale saab, need lapsed, kellele tuleb tüdimuseni piiblitugu ja vene keelt tuupida. Kui öelda, et nad on sulaste, talumeeste ja käsitöölise lapsed, siis pole see veel kõik. Nad on jonnaka ja kangekaelse rahva lapsed, tema homme päev. Maa on neid niisugusteks teinud ja teeb ikka jälle, nüüd ja igavesti. Jonnakus ja kangekaelsus on villi, mis siin parimat saaki annab.

Siit pole kaugele näha, silmapiir jääb alailma suletuks ja ükski kirves ei raiu seda avaramaks. Ja siin külvab Pommer nii jumala- kui vaimuvilja viletsasse mulda, kus suur osa seemnest kidub.

Igas mullas on lüngad paratamatud.

Nad pööravad kodu poole. Aed öitseb päikeses. Eemalt on see roosa-valge öitemeri lausa haruldane vaatepilt.

Kristiine silmitseb aeda ja maja ning ütleb:

«Sirelid on akna all ikka väga ilusad.»

Sirelid, sirelid, osatab Pommer mõttes naist. Ikka veel sirelid ja toomingad nagu noorikupõlves. Kuidas küll Kristiine siis näost õhetas ning aina puudest ja õitest vatras! Sirelid ja toomingad, toomingad ja sirelid — need talle meeldisid. Tema hoidis siis Kristiinet kinni pikka-dest patsidest nagu ohjadest ja lubas kõik aiaääred ja taretagused õitsvaid puid täis istutada, kõik nii, nagu tüdruk tahtis. Ja istutaski; muu hulgas ka mõned pihlakad, ehkki just pihlakalõhna Kristiine ei sallinud. «Lääge,» ütles ta nina kirtsutades ja see pahandas Pommerit väga. Tema meelest oli pihlakas väärt puu, püha puu, mis näitab nii mõndagi, kui oskad aga ise tähele panna.

Pommer vaatab eemalt oma aeda pingsa, endassetõmbunud pilguga, otsmik kortsus. Jah, viljapuud õitsevad, sirelid lillatavad, toomingad pillavad heldeid lõhnu, kuid see ei rõõmusta teda. See tähendab, rõõmustab küll — kus sa sellega, keda see ei rõõmustaks —, aga mitte niisugusel määral, nagu ta sooviks. Õitsemist on palju, aga mitte kõik ei õitse. Üks puu on unustanud kevade, ta puhkab veel talveunes, minetanud oma võimalused ja eluiha. Väljatõugatult ehtetu, krobeline oma virilas lootusetuses, nii seisab ta õitevahus aias.

See on vana suislepp, mille puhkemist Pommer on südamevärinaga oodanud.

Salaja, naise nägemata, on ta igal õhtul ja hommikul aias vaatamas käinud, lootes näha mingit märki.

Kuid ei midagi. Puu on õiteta, osa oksigi raagus. Märk jäi il mumata ja see teeb Pommeri kurvaks. Siiski on ta ebausklik, kuigi kinnitab, et ei ole.

Puu on halastamatu. Puu märkab, see vana hädine suislepp, tema murelaps.

Muld asub tagasi nõudma oma andi, seda on talle puu läbi teada antud. Midagi kaua-aimamatut hakkab ilmsiks saama ja see mõjutab määravalt tema edaspidist elu.

Talle on näidatud vammu.

Millega peab ta oma elu-usku kinnitama?

Kooliga.

Pojaga.

Jakobsoni lugemisraamatuga.

Ja ikka sellesama öitsva aiaga. Ja maaga, mis jääb hobuserauakuju-lise metsa palistusse, selle läbihigistatud maaga, mis on nõudnud tema elust lõviosa, kolmkümmend seitse aastat. Maa pole viletsam kui enne teda, ent ka mitte palju parem, ta on sama mis tema siia asudes, ja see on kõik.

Pommer on omamoodi edukas mees, kuid suislepp ei öitse ja tal pole röömustamiseks mingit põhjust, ehkki päev on ilus ja mälestusväärne, sest ta on koos poja ja naisega nurmi vaatamas.

Ei naine ega poeg kõnele aiast, ammugi ei ütle nad midagi taunivat vana suislepa kohta. Võib-olla nad aimavad midagi, aga jätavad selle enda teada. Nad pole pealetükkivad.

Jah, lüngad on lausa paratamatud.

Pommer kogub end. Aia vaatamine on teda valusasti osatanud.

«Näe, pihlakas öitseb,» ütleb Kristiine äkitselt ja osutab pihlapuule sauna otsas.

Naise hääl äratab koolmeistri meelisklustest.

Ka Karl tõstab pilgu isamaa hädade sügavusest ja vaatab uhket puud.

Pihlakas öitseb, see püha puu.

«Nüüd pole muud kui kesv maha,» ütleb Pommer valjusti.

VII

Kristiine paneb leivataina kerkima, sedapuhku kavatseb ta suurema teo leiba teha; varsti tulevad linnast lapsed ja siis peab kõigile leiba jaguma.

Kolmejalgne leivamõhk seisab pliiditruubi ääres, kore linane rätik ja vana kasukas soojaks peal. Terve koolimaja on magushaput tainalõhna täis, kuid see pole veel kõik. Peatselt segunevad temasse korpide lõhnad, mis Kristiine laste tulekuks küpsetab. Käised küünarnukini üles kääritud, kastab ta tainast, kuni higipiisad otsa ette tulevad, nagu õpetas ema; sama on ta oma tütardelegi õpetanud.

Tavaliselt on osa lapsi suveks klassituppa pandud, kuid nüüd pesitseb seal Hendrik. Vanamees ei võta küll palju ruumi, nohiseb niisama ahju taga nurgas ja tema kohta ei pruugi öelda, et ahju taga on laisa linn. Alailma on ta tegevuses, kõbib külainimeste jalavarje, teenides sel kombel oma igapäevast leiba.

Aga vana soldatiga ühte tuppa ei raatsiks Kristiine lapsi siiski panna. Vanamees on korratu ja lohakas, putukatest on Kristiine küll visa

võitlemisega jagu saanud, kuid endine sõjamees elab koolimajaski nagu kasarmus, imeb piipu ja rögistab põrandale. Kristiine tapleb temaga sageli, ent paranemist pole märgata — Hendrik on igas suhtes lõplikult väljakujunenud isiksus.

Kristiine seab ärklittoa korda, pühib tolmu oma osajaokirstult, sellelt-samalt, mille otsapinnale on löigatud aastaarv ja kauge, täiesti unustusehõlma vajunud esivanema nimi, kellest keegi midagi ei mäleta, isegi mitte põhjust, miks ta Poolast Eestisse tuli, mis ametit ta pidas ja kes ta oli, kas talumees või aadlik. Kristiine on pärinud temalt mustad juuksed, pruunid elavad silmad ja mingi ülimusliku rühi, mis teda noores põlves teistest külatüdrukutest eristas, sundis temast lugu pidama ja pisut kartmaga, ehkki ta oli kõigest vaid puusepa tütar. Kõneldakse, et esiisal olnud siia tulles kaasas külimit kulda ja vakk hõbedat. Ähmaste piirjoontega hallhämar pärimus räägib, et see kuld ja hõbe olevat Luitsa talu maa peale raudtee lähedusse haralise kuuse alla maha maetud. Luitsa peremees, praegune vallavanem, käinud seal veel noormehekaevamas, kuid polevat midagi leidnud.

Imelik ja salapärane on too kirst. Seal on asju, mida Kristiine ei tarvita, pole ealeski tarvitanud. Ei läheks ta ju krinoliiniga kirikusse, vanaaegne kirev lehvik käes; see oleks siinses lihtsas elus lausa naeruväärsuseni pentsik. Temale endalegi on too kirstumaailm külgetõmbavalt pidulik ja salapärane, ja vahetevahel on ta mõelnud, mis oleks, kui... Siis hakkab ta ümisema sõnadeta viisi, mida oli kuulnud juba laulvat oma vanaema. Vanaema teadis veel sõnu, teadis ehk nende tähendustki. Kindlasti teadis vanaema üht-teist ka esiisast, kes oli selle kirstuga Poolast tulnud, ehkki Kristiine ei mäletanud, et vanaema oleks temast rääkinud. Kui tolle esiisaga oli sündinud midagi eriskummalist, mis ta kaugest kodupaigast lahti kangutas, siis teab seda vaid kirst, kuid tema vaikib pööningul.

Jaagusillal tehakse kõik mis võimalik, et kadunud poegi, see tähendab tütreid ja nende lapsi, vastu võtta.

Neid on palju, Pommeri tütreid on viljakad, sest veel pole niisugune aeg kätte jõudnud, kus naised enam sünnitada ei taha.

Oras tärkab ja kägu kukub väsimatult kaasikus.

Jah, nüüd võib neid oodata.

Pauka käib igal õhtul truult raudteejaamas, vahib seal tahmast, vastikult lõhnavat rongi ja saadab tulijaid igatseva pilguga, kuid tal pole õnne. Ta on kirjaoskamatu, ehkki ise koolmeistri koer, ega tea seetõttu midagi kirjast, kus laste tuleku aeg on sees. Seepärast tuleb penile selgi aastal ootamatult, et ühel soojal õhtul rakendab koolmeister õues hobuse vankri ette, laob redelivahe täis pehmet sooheina, nagu hakkaks ta vedama savikausse, mis võivad katki põruda, ja asub teele. Paukale ei jää üle muud kui jaama järele sörkida.

Juba enne rongi seiskujäämist näevad Pauka ja Pommer lapsi, need on nagu sirgud vaguniakna all reas, muist suuremaid ka tamburis, kahvatud linnalapsenäod laial röömsal naerul. Ja kui nad vagunist välja tulevad, Pommer nende rohkeid kompe ja korve vastu võtab ning väiksemaid kõrgelt vagunitrepilt maha tõstab, prillid õhtupäikese käes hiilgamas, saab väike jaam nende kilkeid ja hääli täis. Pauka hüppab meeletus röömus laste ümber, lakub nende käsi ja nägusid, kargab

neile rindu, nii et laste puhastele triigitud riieteile jäävad tolmused käpajäljed ja Pommer peab peni ühtelugu keelama ja hurjutama.

Enamasti ei tule nad ühekorraga, nende tulek oleneb kooli lahtilaskmise ajast, nende endi ja vanemate tervisest, kleidi või pükste valmisaamisest ja muudest asjaoludest, mis linnainimest tänavakivide kütkes hoiavad.

Tänavu kevadel saabub kõige esmalt keskmine tütar, raudteetelegrafisti proua Marie tütre ja kahe pojaga. Ta elu on suhteliselt heal järjel, aga kas ta on ka õnnelik, seda ei tea. Pommer pole kunagi pärinud, kuidas nad mehega läbi saavad, kuid tal on oma tähelepanekud. Kui telegrafistihärra suvel mõnel nädalalõpul suvatseb maale sõita ja Marie talle jaama vastu läheb ja nad sealt kahekesi tagasi tulevad, käib Marie kaks sammu mehest tagapool nagu muhamedi naine.

Kristiine on Pommerile rääkinud, et telegrafist ei olevat naisega kaks aastat sõnagi rääkinud — see saanud alguse siis, kui esimese lapsena sündinud tütar, Emmeline. Ehk sellepärast nende vanim võsu ongi hirmunud, omaette olekuga ega paista Pommeri lapselaste käratsevas jõugus millegagi silma.

Mariel on oma lastega palju tegemist, enne kui nad kõik on vankrisse heintele paigutatud ja ta ise oma valge lopsaka kehaga nende kõrvale istub ja pesamuna, valgete inglilokkidega Sassi, endale sülle võtab. Aga vankriski ei saa ta rahu, talle näib aina, et üks või teine asi pole pandud sinna ja niimoodi, nagu tarvis. Tütar ei istu ilusti, ta jalad surevad ära, vanem poeg Eedi kõigutab üle vankriääre jalgu, pea ei või õnnetus tulla ja poiss vankri vahele jääda.

Jaama juurest külavahetele pöörates hakkab Sass luksuma ja Marie keelab isa, et see vaikselt sõidaks, muidu läheb tolm väikemehele kurku. Vahepeal on Emmi — kirjade järgi Anette-Emmeline — vankripäras end seljaga sõidusuunda pööranud ja emal hakkab hirm, et tütar võib selgapidi vankrist välja kukkuda, iseäranis siis, kui hobune järsku jooksmas nõksatab. Kõikjal, igas asjas, igas liigutuses näeb Marie oma järeltulevale põlvele ohtu. Isa püüab teda rahustada ja vaigistada nagu vähegi oskab. Õieti ei meeldi Pommerile põrmugi tütre hädaldamine, kuid sellest räägib ta tütreaga kodus, nelja silma all, ega hakka külatele kandalit tegema.

Mõnekümne sammu järel laseb Marie hobuse kinni pidada ja nõuab, et kõik vankrisolijad ümber istuksid ja nimelt: tulgu Emmi ette tema kohale, tema ise koos Sassiga kolib vankripärasse, sest ees vehib hobune pika sabaga ühtevalu lapse pea kohal.

Pommer teeb kannatlikult muiates nõutud ümberpaigutused ja sõit jätkub. Natukese aja pärast laseb Sass ema süles parinal kõhutuult ja Marie ptruutab jälle hobuse seisma, ta kardab, et Sass tahab järsku ehk potile, kuigi just linnas enne jaamatulekut käis. Ta läheb lapsega tee äärde lepikusse, kuid seal on uus häda: Aleksander on harjunud potil käima, vabas õhus ei saa ta, mehike, oma asjaga kuidagi hakkama. Ema pealekäimised lõpevadki viljatult, ta viib viriseva lapse vankri peale, ise tõsiselt mures, et äkki on Sassikesel kõht kinni.

Vahepeal on Emmi palavuse pärast jaki eest lahti teinud, kuid muretsevatele emale paistab, et just nüüdsama on tõusnud jahe tuul ja

see tõmbab kindlasti ta tütrest läbi, hakka siis rohtu otsima ja arste tülitama. Seekord segab Pommer siiski otsustavalt vahele ja päästab Emmi rängast higistamisest.

Kas see pole tõepoolest potikoorem?

Pommer istub muhedalt heinakotil, ohjad pihus, ja vastab laste küsimustele, mida sajab nagu rahet.

Vanaisa, miks see puu on tumedamate lehtedega kui too? Mis putukas see on, mis Eedil juustes ronib? Vanaisa, miks lepatriinul on nii imelik nimi? Miks ei ole kase- ja kuusetriinusid?

Vanaisa, kuhu pöörab see tee, möödunud aastal seda ei olnud? Näe, milline imelik poiss seal karja koju ajab! Vanaisa, ütle, mis tähendab: versta tee ja naela leib? Vanaisa, ae, vanaisa, kas sa näed seda vankrit ja meest? Seda, kes meile vastu tuleb? Vanaisa, kas see mees on purjus?

Nurme vahel logistab Kraavmeister, nokkmüts silmil, ohjad otsapidi rattarummus ja möriseb midagi segast, millest ükski hingeline aru ei saa. Ta tuleb vallaasju ajamast; nagu enamasti ikka, on asjatalitus lõppenud Vehmre kõrtsis, korvi õlle ja vanade sõprade seltsis.

Kuni sõira, seni sõpra.

Lapsed uudistavad teda suuril silmil justnagu imelooma. See tolmune isevärki mees kohutab neid, nad poevad vanaisa selja taha ja piiluvad sealt veidrat meest ja tema hobust.

Kelle selja taha peaks pugema Pommer?

Eriti siis, kui ta veel teaks, mis see klaassilmadega mees tema vastu haub.

Tuleb ju Kraavmeister kõrtsist, kus muuseas istus ka tikksirge Hendrik Ilves. Ent seal, kus istub endine ihukaardiväelane, on alati teoksil mõni edasilükkamatu asjatoimetus keisri vastaliste vastu.

Nimelt — hulk vett on merre voolanud, kuid inspektorihärra vaikib, lastevanemate Tartusse saadetud kiri on kadunud kui vits vette. Ja ometi oli see mõeldud kiireks sammude astumiseks. Sest pea see suvi ei möödu, kuid sügiseks peab Jaagusillal õhk puhas olema, õpilane õpetaja kukutanud ja inimestel hea meel. Muidugi neil, kes Pommerit ei salli.

Mis see Pommer tükib igal pool esimest viiulit mängima. Küll talle, sunnikule, veel näidatakse!

Eneseteostustuhinas on nad valmis septsenud uue palvekirja, sedakord otse Riiga, Liivimaa rahvakoolide direktorile. Süüdistused on samad mis ennegi, lisatud vaid niipalju, et Pommerit on nähtud kõva auru all. Kus või kunas, seda ei täpsustata. Kõik muu on niisama nagu esimeses kaebekirjas, kui maha arvata ehk pisiasi, et seekord tõlgib Hendrik Ilves «vares vaga linnukese» «varoona, ladnaja ptaahaks».

Marie hüüab Kraavmeistrile tere, ta mäletab Luitsa peremeest neiu-põlvest, simmanilt, kui see teda ükskord musutada katsus. Kuid Kraavmeister ei võta tere vastu, võimalik, et ta seda ei kuulegi. Vahepeal on hobune ohjad ümber rummu kinni vedanud ja vaesel loomal ei jää muud üle, kui kraavi keerata. Vanker vajub kaldu ja hobune jääb nõutult seisma.

Pommer ulatab ohjad Emmile, mille üle see ääretult uhke on, kobib vankrist maha ja läheb võimumehele appi. Luitsa on metsa taga, millal seal märgatakse peremehele järele tulla! Ta tagandab vankri koos oma

purupurjus õpilasega madalast kraavist välja, harutab rattamäärdesed ohjad rummu ümbert lahti, nühib heinanuustikuga puhtaks ja seob vankripeeli külge kinni, sest Kraavmeistrist pole nende hoidjat, ning nõotab siis hobuse minema.

«Hirmus küll, kui aru peast ära joodud,» tähendab Marie. Sass vahib ema sülest vallavanemat ja kilkab järsku mööduvale hobusele osutades: «Abue!»

Viimaks jõutakse Jaagusillale.

Kristiine võtab kõigepealt Sassi vastu ja hüpatab teda nii, et poiss hakkab kõgisesed naerma. Vanaema kiidab ta madruseülikonda, tervet jumet ja trullakust. Marie asub kohe oma laste, kompsude ja korvide keskel siblima. Talle paistab, et tingimata läheb midagi katki või ümber, igaks juhuks käsutab ta nii Eedi kui Emmi asjade juurest eemale. Lapsed ei maldakski ema juures olla, lõpuks ometi on nad maal, vanaisa juures. Jaagusillal huvitab neid kõik, mis elab ja liigub, kasvab ja lõhnab, iga puu, hoone ja teerada.

Pommer võtab hobuse lahti ja paneb ussaia taha sööma, kus ta on õuesolijate silma all. Kaugele ei usalda ta looma viia — jälle on hobusevarastest kuulda.

Kui ta toa juurde jõuab, on raudteeametniku kaasa juba seal, harutab köögis kompe ja korve lahti, otsib välja linnakosti, seab ennast ja oma peenikest peret koolimajas sisse.

Pakutakse sooja korpi ja piima; kui lapsed hakkavad laua taga jalgadega vehkima ja suuri punnsuutäisi habima, nagu kardaksid nad, et toit otsa saab, vaatab Pommer neid üle prillide nii range pilguga, et nad kohmetuvad. Nüüd on võim vanaisa käes.

On juba pime, kui Marie asub köögis Sassi pesema. Poiss on unine, viriseb ja teeb haledat nägu. Marie tõstab lapse silmapesukausi juurde, võtab ta põlvede vahele ja hakkab nägu pesema. Laps jonnib ja puikleb vastu.

«Sassikene, peseme nüüd musikese puhtaks,» keelitab Marie. «Jaah, peseme puhtaks. Peseme musikese puhtaks, kuidas sa siis oled must nagu nögikikas... Peseme nüüd kätud ka puhtaks. Ja lallid! Lallikesed puhtaks! Niimoodi... Nüüd on poiss puhas nagu lutsukala.»

Pommer jälgib tegeliku pedagoogina praakil ukse vahelt tütre toimetamisi. Kui poiss on magama pandud, tuleb ta voodi juurde, silmitseb tütrepoega ja ütleb Mariele tõredalt:

«Lokid oled sa lapsele pähe kasvatanud, aga seda sa ei näe, et poisil on jalad kõverad.»

Niisugune jutt on Mariele vastukarva.

«Mossitada pole seal midagi,» ütleb Pommer. «Talle on vaja abi anda... Ennist ma kuulsin, kuidas sa lapsega pudistasid: kätud ja lallikesed... See ei ole kellegi tegu! Räägi lapsega maast-madalast inimese moodi, muidu kasvabki kätutaja ja lallitaja! Kellele seda tarvis on? Ja lokid olgu peast maha lõigatud! Mis keksimine see on, poiss olgu poiss ja tüdruk nagu tüdruk, kõik ikka oma nägu, nagu issand loonud.»

Marie tahaks isale vastu vaielda, kuid ei julge. Sassil on nii haruldased loomulikud lokid, isegi jaamaülema proua kiitis ta ilusat pead, kui

ta ükskord Sassiga mehe töö juures käis. Ent isa karm näoilme võtab tal sõnad suust.

Järgmisel päeval pügatakse Sassi pea nulliga paljaks. Marie ohkab, nüüd on ta poeg täpisealt samasugune kui kõik teisedki lapsed. Eripära on läinud, individuaalsus kadunud, palju see madruseülikond päästab.

Pommer paneb naise ja tütre Sassile liivavanni tegema. Nimelt peavad kuum liiv ja kaselehevesi keisri nimekaimu väntjalad õigeks painutama.

Ja küllap nad painutavad, kui Pommer nõnda arvab.

Teise õe lapsed saabuvad kahes järgus. Et Lydia on vanem tütar, on ka tema lapsed vanemad, ehkki mitte põrmugi tõsisemad ja ontlikumad kui Marie omad. Lydia käib kantseleis tööl, mistõttu tal pole laste jaoks kaugeltki nii palju mahti kui nooremal õel. Seekordki jääb ta ise linna, saadab ainult lapsed rongiga teele ja Pauka ning Pommer lähevad neile harjunud viisil, harjunud ettevalmistusi tehes vastu.

Viimaks on nad kõik kohal. Maja ja õu kajavad laste rōketest. Näib, nagu oleks Jaagusillal avatud mingi iselaadne suvekool.

Algul lippavad nad, eriti Marie omad, sokkide ja kingadega ringi. Paar-kolm päeva kulub neil maaellu sisseelamiseks, kuni ühel ennelõunal Marie hirmuga märkab, et isegi Sassil, kelle ta natukeseks ajaks laubesse istuma jätnud, on jalad lahti kooritud.

Kõik linlik pudeneb neilt nagu habras vōõp.

Osa suuremaid lapsi paigutatakse ärklituppa. Tüdrukud Saali ja Manda saavad oma valdusse vana kägiseva puuvoodi, Leole tehakse ase vanaema kirstu kõrvale põrandale.

Kui lastel on esimene tutvumistuhin möõdas, lehm, hobune, lambatallid ja kassipojad üle vaadatud, lilli, liblikaid ja puid küllalt imetletud, asub Pommer nende kisavas ja käravas jõugus korda looma. Ühel keskhommikul viib ta kõik rohtaeda, manitseb vaikseks ja tähelepanelikuks. Siis kõnnib ta ühtlaste sammudega kaalika-, suhkruherne- ja porgandipeenarde vahel ja möõdab igauhele kätte tema osa, mis tuleb rohust puhtaks teha ja korras hoida. Niisugune on Pommeri arusaamine suvepuhkusest.

Kõige suurema tüki saab Manda, on ju tema kõige vanem. Seejärel möõdetakse tükk porgandipeenart Leole; vanaisa annab talle nimme kõige rohtunuma jao, sest teab eelmistest suvedest, et poiss on kui elavhõbe ja teda on võimalik vaid tööga talitseda.

Pisike Leeni saab endale rohimiseks paar sammu peenart aia ülaosas, kus kasvab kõigest kolm-neli kapsataime ja ka umbrohi on hästi hõre. Teised kadestavad Leenit, kuid parata pole midagi — vanaisa sõna on seadus.

Sõõgilauas paneb Pommer samuti maksma kindla korra, mille lapsed peavad endale meelde jätma. Kes hakkab süües vigurdama, rääkima või jalgadega vehkima, saadetakse pikema jututa söõgi juurest minema. Laua katmine jäetakse vanemate tüdrukute hooleks. Kui nad unustavad soolatoosi lauale panemata, küsib Pommer kohe: «Kus redel on?»

Eedi istub otse vanaisa kõrval, mistõttu see tema koomuskeid enamasti ei märka. Poisil on sageli kombeks vastasistuvale Leenile lõunalaus näovigureid teha. Laps näeb palju vaeva, et naeru tagasi hoida —

on ju naermine söögilauas kõvasti keelatud. Ükskord siiski ei suuda Leeni end kuidagi vaos hoida, purskab naerma, saab vanaisa käest pragada ja tema pisikesse südamesse jääb üleannetu sugulase vastu okas.

Hommikul ajab Pommer lastepere varakult, peaaegu koos päikese-teraga üles ja saadab oja äärde pesema. Marie kardab, et lapsed saavad jahedast veest tingimata nohu. Heameelega keelaks ta need kümblyd vähemalt oma lastele ära, kuid ei julge. Puhuti on tal tunne, et Emmi, Eedi ja Sass polegi tema lapsed, vaid hoopis isa omad, ja tema on nende juures vaid bonne, kelle sõnadel ja arvamusel on kõrvaline tähtsus.

Kristiine nuriseb samuti, et lapsed nii vara hommikul üles aetakse. Tema arust pole seks mingit vajadust. Mõnikord, kui mees on lapsed maast lahti hõiganud ja ise lauda taha kadunud, vikat seljas, teeb Kristiine akna lahti ja hüüab oja poole vantsivad lapsed tagasi, võtab neil seebi ja käterätiku käest ning saadab magama.

Ükskord saab koolmeister niisugusele pettusele peale. Ta pöörab heinamaalt tagasi, on vikatiluisu maha unustanud. Lapsed on voodis ja magavad magusat und, päike paistab pliiditruubile ja kärbsed sumisevad. Kristiine kitkub aias seale vesiheina.

Pommer keerab vuntsi, võtab luisu ja läheb tasa ust enda järel kinni tõmmates välja. Kristiine on ikka samasugune, mõtleb ta. Annaga oli sama lugu, kõiges andis naine talle õiguse. Kust muidu tütar nii tõrk-saks läks, et kodunt tüliga minema pani! . . .

Pommer ühmatas pahaselt ja kiirendab lauda taga sammu. Päike on juba suures kõrges ja ta tahab võsaäärse heinamaalapi kesk hommikuks maha saada.

Peatselt läheb käiku ka vanaisa karistav käsi. Peen kasevits, paljude põlvkondade kasvataja, hakkab Jaagusillal vihisema.

See juhtub nõnda.

Eedi, raudteemetniku võsu, nosib ükskord õhtul hämaras, kui teised juba magavad, toa akna all linnast saadetud banaani ja loobib koored läbi akna välja. Hommikul läheb vanaisa aeda, libiseb koortel, kukub kápuli ja nikastab jala.

Kesk hommikul on poisil vitsad käes.

Esiteks selle pärast, et loobib prahti aeda.

Teiseks, et sööb üksinda, salamahti nagu varas ega jaga vennalikult teistega.

Jaagusillal on individualism karistatav, Pommer surub irdisiksusi halastamatult maha.

Õigupoolest peaks Mariegi karistuse alla langema, kui isa ta saladuse jälile saaks, kuid õnneks ei saa. Nimelt on Mariel nõrkus koorega kohvi juua. Seks otstarbeks korjab ta salaja sahvrisse kausi sisse koort. Kuid Leo, krants, on tädi koorekogumisest haisu ninna saanud ja kui kausis on juba mitme korraliku kohvijoomise jagu, on see äkki kadunud. Marie ei või oma läbikukkumisest kellelegi kaevata. Ta punetab pahameelest, kahtlustab küll õepoega, kuid ei lausu sõnagi.

Üldse on Mariel küüned kangesti enda ja oma laste poole. Kui tapetakse kirju kana, kellest munejat pole, ja tehakse suppi, katsub Marie oma lastele ikka pealt rasvasemat tõsta, justkui oleksid nad verevaesed või muidu nõrga terviseega.

Või on äkki temalgi hinges mõni okas — mõni saamatajäänud kleit, mõni tantsimata tants, mis nüüd hüvitust nõuab.

Marie keelab oma lapsi: ärge te aeda minge, kui päike on väljas, mesilased nõelavad. Eriti õhtusel peenrakastmise ajal on ta valvel, hoolitsedes selle eest, et isa ei kuuleks, kui ta oma lapsi manitseb. Pommeri arust on inimene ise süüdi, mitte mesilane, kui ta nõelata saab.

Kui palju on küll aias tööd!

Vaevalt on kõik peenrad korraks läbi rohitud, kui raudnõges, vesihein ja väsimatu malts jälle pead tõstavad peenral ja peenra vahel, kõikjal, kus aga heaks arvavad. Ja jälle on vaja hoolitsevat kätt ja haljast, tuliteravaks ihutud kõblast.

Nii kestab see suvi läbi. Loodus käib oma igivana rada ega küsi midagi inimese väsimusest. Oh seda pihavalu, nõgestest kõrvetatud käsi, kastmisvee kandmisest valusaid õlgu!

Aed liidab ja ühendab neid kõiki. See Pommeri aed, mis ei paista eemalt kuigi suurena. See armas maalapp vastu oja ja teederisti...

Töö ja tervis, tervis ja töö, see kõik on tähtis. Taevake, ent Jaagu-sillal ei elata ometi ainult selle jaoks. Ei, nii hull see asi ka veel ei ole!

Õhtuti korraldavad poisid võidujooksu. Tavaliselt joostakse köögiukse juurest ümber majanurga väravani. Igaõhtune värava kinnipanek on nende töö. Kisa ja käraga, Pauka haukudes, käib see jooks. Maa müdiseb, paljad jalatallad patsuvad teerajal. Ka väike Leeni tahab poistega võidu joosta, kuid jääb juba maja nurga juures teistest kaugemale maha. Kui ta viimaks värava manu jõuab, on poistel õuevärav kinni. Kuigi tüdruk pingutab kõigest jõust, ei suuda ta sugulastega sammu pidada ja tal tuleb vesi silma.

«Rumaluke,» lohutab teda vanaema, «sina jõuad nüüd ilmaski poiste vastu, ära seda püüagi. Nemad on suured, sina nõnda pisike...» Kuid poistele ütleb: «Laske Leenil ka vahel võita, te olete suured, tormate ees ära nagu metsvarsad. Nii ei ole ilus!»

Nii nad on — Pommer ja tema järeltulijad.

Saali on läinud vanaemasse, vanavanaemasse ja sealtkaudu poola esivanemasse. Selles pole kahtlust, sest tal on pikad mustad juuksed, ovaalne hingestatud nägu, tublisti tõmmum kui siinmail tavaline, pruunid silmad ja suursugu rüht. Kes teab, äkki on temas poolakate kaudu koguni türgi verd?

Igatahes on ta malbe ja tasase loomuga tüdruk, hoolitseb oma ilusate juuste eest, peseb neid iga nädal pehme ojaveega. Juuksed on tema kapital, need peavad ta kord õnnelikuks tegema.

«Head last nähakse nurka, aga paha ei näe põlve ettegi,» ütleb Pommer tema kohta.

Ühel päeval juhtub väikesel Leenil äpardus.

Saali toob Pirrumäe päikesepoolsest veerult korvitäie maasikaid ja Leeni sööb neid ülearu palju. Hilisõhtul hakkab tal paha, kehale ilmuvad kublad, süda hakkab pöörutama, ta oksendab õe ilusad juuksed ja aseme täis. Nõgesetõbi, ütleks kihelkonnatohter.

Seejuures on väike Leeni hirmus õnnetu ja kardab, et saab vitsa või vähemalt kõvasti pragada. Ent Saali lohutab teda malbelt naeratades

nii nagu oskab. Nad lähevad kikivarvul alla kööki ja Saali peseb seal ilusa juuniöö valgusel puhtaks väikese öe linad ja ka oma juuksed, mida ta küll alles samal päeval pesnud oli. Leeni püüab talle kõike-moodi abiks olla, ehkki segab rohkem kui abistab. Ometi ei aja öde teda minema. Leeni on talle sellepärast väga tänulik, isegi uhkustunne paisutab ta tillukest rinda — tal on nii suur, ilus ja hea öde. Ja see öine vahejuhtum on nende kahe saladus.

Mõnikord öhtul läheb Pommer klassituppa erusoldatiga videvikku pidama. Hendrik istub sängiveerel, selg vastu ahju, piip hambus, ja räägib oma sõjaseiklusi.

Ükskord tuleb jutuks, et soldat võiks kuivast kuuselauast poistele puupüssi teha. Aega tal on ja pea see tehtud ei saa, kui koolmeister vajaliku laua leiab.

Nõnda meisterdabki Hendrik puust püssi ja paneb sellele otsa püssi-tiku, mis on tal aastaid kastipõhjas vedelnud. Pommeri palve peale lubab ta selle Jaagusilla koolile õppevahendiks jätta.

Pommer on väga rahul ja mõtleb, et aruandesse, mis ta igal kevadel Tartusse inspektorihärrale saadab, ei võta ta seda püssi mitte üles. Seal on niigi kirjas kolm kaarti, neist üks gloobus, üks arvelaud ja kümne-kopikane rikka mehe ja vaese Laatsaruse õlipilt, mis kõik valla raha eest ostetud. Kuid püss pole ostetud, vaid kingitud, see on eraannetus, millel pole kogukonna varandusega midagi pistmist, pealegi on tal tikk otsas, mis võiks inspektorihärrat imestama panna. Aga Pommer teab väga hästi, et kus on imestus, seal pole kahtluski kaugel, aga kellele veel seda tarvis on.

Pommer laseb Hendrikul püssi pruuniks värvida ja klassitoa seinale seada. Siis on talvel hea lastele näidata, mismoodi riist see püss õige on. Mis mehed neist muidu kasvavad, kui nad ei tea, mismoodi inimeste tapariist välja näeb!

On videvik. Koolitoa nurgas vana ämbri sees lõhnab kask. Pommeril on jälle tulnud tahtmine kõnelda haritud inimesega. Ja kes sobiks selleks paremini kui Hendrik, kes on oma ihusilmaga kahte keisrit näinud ja oskab palvekirja riigikeelde tõlkida.

Koolmeister istub käsipõsakil esimeses pingis ja Hendrik seisab tahvil ees, sirge kui pillirookepp, ning näitab poolkerade kaardil kohti Krimmis ja Poolas, kus ta laagris olnud, kus reide haavata saanud ja kus laatsaret's lesinud.

Hendrik ütleb Pommerile tundi üles. Püüdlikult ja üksikasjaliselt, ehkki vähemalt pool sellest, mis ta seletab, on kokku luisatud.

Koolmeistri huvitab, mis inimesed seal kaugel maal elavad, mis nad teevad ja mis neil seljas on.

Pole parata, Pommerit huvitab maadeteadus.

Hendrik seletab nagu oskab ja otsib hämaras jõgesid ja linnu. Kahjuks pole neid kõiki kaardil olemas ja see tuleb vanale ihukaardiväela-sele aina kasuks, kuna ta neid nagunii üles ei leiaks.

Jah, aga kuidas on sealkandis lood küttepuudega?

«Kas Krimmis või Poolas?» küsib Hendrik.

Muidugi mõlemas...

Aga äkitselt paelub koolmeistri pilku hoopis isevärki nähtus kõrval-pingi all.

Sealt paistavad kellegi jalad! Keegi pikutab pingi all ja kuulab nende juttu pealt. Tuhat ja tuline!

Ja paistab, et igatahes head veesaapad on tol mehel.

Mis vigur see on?

«Vaata, Hendrik, kes seal on!» ütleb koolmeister sosinal ja osutab saabastele.

«Piiun, kes muu!» arvab Hendrik, kes tunneb säherdustes asjades nooti. «Türgi maakuulaja!»

Ta küünitab ahju tagant nurgast oma kõvera kadakase kepi järele ja ulatab selle koolmeistrile.

Pommer koputab kepiga ähvardavalt vastu pinki. Tule, sunnik, rahva kohtu ette!

Pingi alt ei kosta kippu ega kõppu.

Lamajat ei lööda, küll aga tiritakse.

Pommer haagib kepikõveriku saapanina taha ja tõmbab kõigest jõust — kindlasti on piiun suur turske mees. Köhnad on enamasti tiisikushaiged ja neid annab ära kõha. Ega türklane või poolakas loll ole, et saadaks nii hädise vennikese maad kuulama.

Koolmeister lendab istukile. Saapad on seatud lahtiselt pingi alla, nende taga polegi meest, piiumist rääkimata.

Hendrik on pettunud.

«Sinder,» vannub Pommer. «Kelle temp see on?»

Tal on häbi. Ta võiks end vabandada hämarusega. Hämar on tõesti, kuid ial pole nii hämar, et koolmeister, see harjatud klaasiga lamp, tohiks mööda vaadata.

Tema, kes peab kõike teadma ja nägema.

Ei, seda ei või niisama jätta! Ta aimab, kust süüdlast otsida. Kangete jalgadega kõmpsib ta pööningutrepist üles.

Aga Leol on ohtupalve loetud, ta lamab vanal kasukal, silmad kinni, nägu vanaema kirstu poole.

Pommer vaatab teda ega suuda otsustada, kas poiss magab või teeskleb. Viimaks paneb ta ärklittoa ukse tasakesi kinni.

Lamajat ei lööda.

VIII

Nüüd valju talve valitsus
on laanest lahkunud
ja kevadine kenadus
nüüd ehib lilled, puud...

Leeni ja Saali on kahekesi karjas. Lehm, mullikas ja lambad söövad rahulikult kaskede vahel, talled poksivad.

Saali istub põllupeenral vanal jakil, punub karikakardest pärga ja laulab. Leeni ümiseb õele kaasa, korjab pärja tarvis lilli ja roobitseb nende varsi siledaks, püüdes õele kõigiti meelega järgi olla ja tema tunnistust ära teenida. On ju vanem õde, iseäranis pärast toda õist vahejuhtumit, tema jaoks otsekui jumal.

Helerohelise lõhnava kaasiku tagant kostab karjapasuna jörinat ja

kiledat koera haukumist. Koobakese Elias on jälle Parksepa karjaga siinkandis, metsa taga! Saali jääb kuulama neid uusi rõomustavaid hääli ega märkagi vaest Leenit, kes andunult tema kõrval seisab, uus jagu pärjalilli peos. Saali kujutleb, kuidas poiss Parksepa kesal suurel hallil päikesesoojal raudkivil istub ja pasunat puhub, kriimulised korbatanud jalad kurje, verejanulisi sääski tihedalt täis. Aga Elias ei tee neist väljagi, otsekui ta ei tunnekski valu, on juba selline. Küll tema neid paksu kaseoksaga poisi kupla söödud sääрте kallalt minema peksaks, kui vaid tihkaks! Äkki hakkab Saalil poisist väga kahju, ta ohkab sügavalt ja võtab õe käest lilled.

Heameelega läheks ta korraks Eliast vaatama, põhjuski on olemas — tänaõhtune jaanituli Pirrumäel, ent mis teha Leeniga! See truu hing on ju igal pool kannul nagu vari. Kuidas küll teha, et ta kaasa ei tuleks!

Pärg saab valmis, Saali paneb selle õele pähe. Leeni on tänutundest ja uhkusest keeletu, pilgutab vaid silmi.

Saali kuulatab, kas kaasiku tagant veel hääli kostab. Ei pasunat ega koera pole kuulda. Kas tõesti läks ta juba karjaga kesnurme teise otsa, palu ärde?

«Laulame nüüd kahe hääle peal,» ütleb ta Leenile. «Kumbki laulab oma häält...» Ja teeb samas oma mahlaka aldiga otsa lahti.

Leeni laulab kõrge häälega, silmade särades. Nagu parm, mõtleb Saali ja ütleb:

«Ära tule minuga kaasa, pea oma viisi... Sa ju kuuled küll!»

«Kuulen küll, aga ma ei oska veel,» vastab Leeni alandlikult.

Kaasiku tagant kostab selgesti karjapasuna jörinat — Elias on veel siin! Saali süda võpatab rõomust.

«Õpi nüüd üksi...» lausub ta ärevalt. «Harjuta kõik ilusasti kätte... Ma tulen kohe tagasi, siis laulame üheskoos, kahel häälel.»

Ja juba ta ongi läinud, hüüab veel kaskede vahelt soost üle õla:

«Laula ilusti, kõva häälega! Ära ainult loomi vilja lase!»

Leeni jääb kuulekalt põllupeenralt orase ärde seisma, nõtkes, lehtedest puhtaks roobitsetud kasevits peos. Loomad söövad endist viisi rahulikult, Pauka kükitab mõni samm eemal, käpad koos, kaval ilme näol.

Kus iial seisatab mu silm
on ilu hiilgamas...

laulab Leeni kõigest jõust ja vihistab hoogu sattudes vitsaga läbi õhu, et lambad hirmunult hunnikusse kokku jooksevad, nagu oleks neil koer kondis.

Nii kaunis kosutav on ilm,
et kõik on väljas kõndimas,

marsib Leeni hoogsalt põllu ääres edasi-tagasi, vehib vitsaga ja vaatab aeg-ajalt metsa poole. Kuhu see Saali ometi jääb? Oma arust on Leenil laul nii selge, et võiks kelle ees tahes üles astuda.

Leeni astubki paar sammu loomade poole, teeb püüdliku kniksu ja hakkab laulma. Rõõmus mullikas on vanaema, tõsise näoga rohtu sööv

lehm muidugi vanaisa, Pauka on Leo, kes püüab kõige üle nalja heita, ja lambad on muidu pealtkuulajad.

Päike vajub alla, loomade varjud venivad pikaks, kaskede vahelt soost hoovab jahedust.

Kui Kristiine läheb karja koju kutsuma, leiab ta Leeni ikka veel kõõrutamas. Tükk aega seisab ta nurmenukal, käed põlle all, ja kuulab.

«Kus Saali on?» küsib ta viimaks.

Leeni näitab käega huupi kaasiku poole.

«Mis ta seal teeb, aeg on kari koju ajada.»

Leenil kipub meel vägisi kurvaks, nad pidid ju veel koos õega laulma. Et see õhtu ka nii ruttu tuleb!

Sealt see Saali lippabki. Ta on sinna kaasiku taha, kivi juurde ära kuulnud, kui Leeni vait jäi, ja tulema hakanud.

«Kus sa viha jätsid?» küsib vanaema. «Mehed hakkavad sauna minema.»

Saali punastab. Vanaema rääkis juba lõuna ajal, et ta õhtuks värsked vihad murraks, aga Eliasega juttu ajades ununesid need sootuks. Virgalt pöördub ta kaasikusse tagasi.

Koolimaja korstnad punetavad õhtuvalguses. Tõsiselt kõrguvad üle õue pärnad; isa õpetas Pommerile, et pikne lööb lõhmusesse ja jätab maja niiviisi puutumata. Kui lõhmused maja ümber kasvavad, siis pole taevatuld karta.

Õuemaal lõhnab köetud saun.

Väike Sass tatsab neile vastu, täistallal, põlvest painutamata jalga-dega. jääb aia äärde seisma ja ütleb lehma vaadates üllatunult:

«Uint!»

«Rumal Sass, see on lehm,» seletab Leeni. «See on ju muu! Ütle: muu!»

Aga laps kordab kulmu kortsutades nõudlikult:

«Uint!»

«Ütle: muu! Muu!» ei jäta Leeni järele.

Sass kõrgendab häält ja kordab veelgi tungivamalt:

«Uint!»

«Kes on hunt? Kus on hunt?» pärib Leeni Sassi juurde kummardudes. «Näita, kus on hunt!»

Laps näitab käega jasmiinipõõsasse.

Kristiinel jookseb imelik võbin üle selja. Nõutult vaatab ta last. Mis see siis on?

Aias sumisevad üksikud mesilased, õhk on raage, täiesti tuuletu. Suits tõuseb püstloodis üles.

Köögis ja toas on palav, pliit ja ahi otse hõõguvad toiduvalmistamisest ja saiaküpsetamisest. Poisid on Leo eestvedamisel kaski toonud. Kõik nurgad on neid täis, isegi ärklitoas ja klassiruumis lõhnavad jaanikased. Kristiine on kummutist välja jaganud linad — krobelised, jahedad ja kanged. Saunapesu on pingi peal korralikult virnas. Kõigest hoovab kodusust ja olemisrõõmu.

Ainult Marie on mures. Ta käis õhtuse rongi vastas, juuksed üles pistetud, käed ja nägu lõhnava seebiga aiatõöst puhtaks pestud, kuid meest ei tulnud. kuigi oli lubanud jaanipäevaks maale sõita. See rikub naise tuju ja suleb ta endasse.

Pärast saunaskäimist ja õhtusööki on kogu pere valmis.

Pirrumäele on tükk maad, oma poolteist versta. Seal talus elavad vanemad inimesed, kaks vanatüdrukust õde, kellest pole tuletegijat, ei käi nad ka ise eales mäel tule juures, kuid koolmeisteri pere tuletetegemise vastu pole neil midagi. Põletis ongi seal juba valmis, selle eest on hoolitsenud poisid; nüüd pole muud, kui aga tuli külge pista.

Kõik on evelil.

Aga Sassiga on tegu. Tedagi paistab olevat nakatanud üldine meeleolu, väikemees ei taha ega taha magama jääda, muudkui viriseb. Iga õhtu on laps ilusti uinunud, aga täna on talle must maoke sisse läinud, nagu ütleb Kristiine.

Marie muretseb — järsku on laps haige, miks ta muidu nõnda jonnakas on, tema laps, kes on ju harilikult nii mõistlik.

Lõpuks ei jäägi muud üle, kui Pommer võtab viiuli, kõik asuvad pidulikult teele ja Marie jääb last kussutama, kuni see magama jääb; küll ta siis teistele järele läheb. Ta asetab lapse voodisse pikali, paneb tal käed kokku ja laotab teki peale. «Kuss, kuss, kullake, Sassike, pisike!» keelitab Marie tasakesi ja silitab lapsel pead ning istub viimaks voodiäärele. Poisi silmad vajuvad kinni, ema läheduses tuleb talle peale unine rahu. Toas on juba hämar, kased lõhnavad uimastavalt, kell tiksus eestoa seinal ja väljast kostab heinaritsikate saagimist.

Marie tõuseb tasa voodilt ja läheb ukse poole. Aga vaevalt on ta saanud paar sammu teha, kui Sass on voodis püsti, suu peas kõver kui kapsaraud.

«Ulle!» nõuab ta tungivalt.

«Kullake, kes siis nüüd enam sülle tuleb, nüüd on aeg magama jääda.» Marie astub poja juurde ja silitab jälle ta pead. «Kullakene, kallikene, memme pisipojakene!»

Sass muudkui kuulatab ja vaatab. Mariel hakkab tast kahju: laps on seal hämaras toanurgas, kaskede varjus, äkki nii unustatud ja hüljatud, ning nüüd tahetakse temast veel lahti ka saada, et ise ilutsema minna.

«Ulle!» kordab laps visalt. «Ulle!»

Marie tõstab lapse voodist välja. Sass haarab kahe käega kõvasti emal kaela ümbert kinni.

«Oled ikka mul üks pisike paharet küll,» on Marie heldinud. Ta hakkab last riidesse panema. Kuidas sa jätad niisuguse marjaoksakese üksi pimedasse koolimajja seinakella ja ritsikate seltsi!

Kui Marie magava lapsega Pirrumäele jõuab, on jaanituli juba täies hoos.

Siidilipp ja hõbepurjed,
kuldne laev läks merele...

Tüdrukute hõbedased hääled kõlavad kaugele vaikselt öös. Koduvillased karjapoisid hakkavad kinni Pommeri tütrelaste linnapehmeist kätest, algul kohmetult ja arglikult, aga lähevad peagi julgemaks.

Ehkki torm ja maru möllab hirmsasti,
siiski ma su juurde jõuan armsasti.

Karjapoisid kõnnivad uhkelt ümber tule, suitsuving läheb silma, kuid nende näod on naerul. Nad on juba ise sellel toredal laeval ja lähevad merele, mida neist ükski pole näinud ja paljud ial ei näe, sest nad on südamaa lapsed.

Mariel on esimeseks asjaks poeg magama seada. Vana Koobakene laenab armulikult oma igavese kasuka telegrafistivõsule uneasemeks ja vanaema Kristiine laotab talle halliruudulise suurrätiku peale. Nii magabki Sass Pirrumäel vana sarapuu all, loitva jaanitule kumas, käsi põse all rusikas.

Vanemad inimesed istuvad Peebu ümber kobaras, ajavad juttu, rüü-pavad karjamehe lassist koduõlut ja vaatavad laste lusti pealt.

Nüüd astub vana Pommer ise ringi.

«Kõvemini!» hüüab ta. «Laulge kõvemini ja selgemini!» Ta kummar-dub ringis mööduva Eliase kõrva juurde, nagu laulutunnis. «Julge-mini, Elias, julgemini!»

Mis teha, isegi siin, hõbepurjedega laeval, ei saa koolmeistriga läbi! Ikka peab ta käske jagama ja korda looma!

Elias vaatab häbelikult Saali poole. Kas too märkas, kuidas kool-meister teda utsitas? On ta ju suur poiss, läheb sügisel kihelkonna-kooli, omateenitud saapad jalas. Kahju, et suur karjapasun, mille meisterdamisega ta nii palju vaeva nägi, Parksepa laudal akka jäi. Kui ta selle siin Pirrumäel üürgama paneks, siis alles koolmeister ja Saali näeksid, mis mees ta on! Mis sest, et tema lepakoorest pasuna häälest ei lange pihuks ja põrmuks ükski müür, ometi on tal vägev pill. Saa-ligi kiitis seda, kui ta seal kivi juures vaatamas käis.

Vennal olid sinisilmad,
kuldne juus ja kübar peas...

Leeni laseb järsku ringmängukättest lahti, läheb sõõrist välja, otsib vanaema hämaras üles ja poeb tihedalt Kristiine ligi, endal silmad niisked.

«Mis sul hakkas?» pärib vanaema imestunult.

«Vennakesest on kahju,» sosistab Leeni nutuävil.

«Missugusest vennakesest?»

«Sellest, kes kaugele merele läks ja ära kadus...»

Sinu vennad on ju kõik alles, vanemad linnas koolis või ametis, nooremad siinsamas Jaagusillal tantsusõõris, tahaks vanaema öelda, kuid taipab siis. — Vaata last, kui hellameelne teine! Kuidas ta niimoodi elus läbi tuleb? mõtleb Kristiine. Lähevad vennad, lähevad pojad ja tütreddki, ei saa ju neid kõie otsas hoida!

«Küll ta jälle tagasi tuleb!» lohutab ta last, «ta tunneb taevatähtede järgi teed.»

Aga laps ei jää rahule, haleda näoga seisab ta vanaema ja Koobakese juures:

«Ja õde leiab ta üles?»

«Leiab, leiab,» naeratab vanaema. «Mine jookse ringi. Mine, mine, siis läheb meel lahedaks.»

Pommer võtab viiuli ja alustab polkat.

«Noh, minia, lähme tantsima,» lausub Koobakene muhedalt ja tõuseb maast üles. «Tule, tule, ära häbene!» Ja tõmbab Leeni tantsima.

Tantsitakse nii, et Pirrumägi tolmas. Tüdrukute juuksepatid lehivad, poisid trambivad jalgadega vastu maad. Pommer mängib aina kiiremini, tedagi on nakatanud nooruslik hoog.

Üks paar teise järel väsib ära ja jääb hingeldades seisma. Kõige kauem peavad vastu Elias ja Saali, nemad tantsiksid kas või valgeni.

Karjamees kohendab tokiga tuld, poisid heidavad lõkkesse uut hagu. Heledaid sädemeid lendab üles kuuselatvadesse. Südaöö on möödas, käes on jaaniöö pimedaim tund, sõnajala öitsemise aeg. Kuid Pirrumäel ei olegi sõnajalgu, see on väike ümmargune kuppel, mille nõlval kasvab üksikuid kuuski, mäehari ise on öieti lage. Kunagi on siin põld olnud, kuid siis sööti jäetud ja metsa kasvanud. Pirrumäe vanatüdrukust peremehed, kellel on talupidamisega niigi tegu, ei suuda teda uuesti põlluks teha.

Lapsed hüppavad üle tule, kõnnivad mäel ringi ja loevad kaugelt paistvaid jaanitulesid kokku.

Eedi saab üksteist tuld, Leo kaksteist. Nad hakkavad ägedalt vaidlema. Leo ütleb, et Eedi pole üles arvanud üht hästi kaugelt Soonurme tagant vilkuvat jaanituld. Eedi jälle väidab, et Leo luiskab — nii kaugelt polevat midagi näha, aga selle peale ütleb Leo, et Eedil on silmanägemine kehv, sellepärast ta seda kaugelt kaheteistkümnendat tuld ei näe, ja üldse on ta üks tuhajuhan. Vana Koobakene kuulab poiste sõnelemist ja poetab ka sõna sekka, tähendades, et see on üsna ükskõik, palju neid tulesid on, päätähtis, et neid on, ja valguse võidukäik on peatamatu.

Äkki ilmub pidutsejate hulka Pauka, niutsudes ja aietades, nagu oleks ta peksa saanud.

Kõik vaatavad teda imestuse ja hirmuga. Öösel, eemal eluasemeist, jaanitule kumas, kuuskede all, valguse ja varjude mängus ärkab neis ürgne hirm ennete ja märkide ees. Judinad jooksevad üle selja. Poiste vaidlus tulede arvu üle katkeb jalamaid.

Koer jookseb tule ümber inimeste seas ringi ega lakka hetkekski niutumast ja ulgumast. Ebamäärane hirm asendub õudusega, mis löikab läbi lihast ja luust. Teadmatus ja ängistus rõhub meeli. Mis see ometi peaks tähendama?

Seal on väikesele Leenile midagi puude vahelt silma hakanud. Ta poeb vanaema juurde ja sosistab käega kaugusse näidates:

«Vaata, vanaema, kui suur tuli seal on!»

Kristiine tunnistab ainiti puude vahelt kilavat suurt tuld. Ta läheb üle keha kuumaks. Mis jaanituli seal siis on? Põleks nagu Vehmre kõrts või vallamaja.

Või hoopis koolimaja? Helde jumal!

Ta otse lendab Pommeri juurde, kes parajasti viiulit kasti paneb.

«Jaan, vaata ometi!» ütleb Kristiine vabisevi huuli. «See asi pole õigel!»

Pommer vaatab ja on vaatepildist vapustatud. Üle künkakühmu, mille taha teederist jääb, kerkib nüüd juba kõrge oranž tulesammas, mõjudes pimeduses võikalt.

Sõnalausumata pistab koolmeister kodu poole jooksu, viiul kaenas. Kristiine lippab talle järele.

Lapsi valdab paanika, aga ka mingi vallale pääsenud tegutsemisind. Kõik pistavad ülepeakaela jooksu. Mõne silmapilguga on Pirrumägi tühi. Ainult vaibuv jaanituli jääb üksinda kuuskede vahele kumama.

Marie tormab ummisjalu mäest alla, peas vasardamas valus mõte: mu laps, jumal, mu laps! Mis nüüd saab! Ta mõtetes on tõrge, talle tundub, et laps jäi tuppa kaskede varju voodisse. Ent kui ta mäeveerul kuusejuurele komistab ja täies pikkuses siruli lendab ning vasaku öla valu-sasti vastu maad ära põrutab, tuleb talle meelde, et Sass on ju seal üleval, sarapuu all, ema suurräti ja vana karjamehe sõnnikulõhnase kasuka sees. Ta masseerib käega valutavat õlga ja ronib ühtelugu komistades mäele tagasi. Kurb ja hüljatud on nüüd jaanikuplats, lõke põleb omapead nii kui metshaldjate tuli. Aleksander magab rahulikult pimedas põõsa all, selg tule, inimeste ja maailma poole. Temale ei lähe veel miski korda, mets heidab ta unne oma lõhnu ja kes teab — vahest öitseb just tema unenäos sõnajalaõis, see kummaline poolkujutlus, pooltõelus.

Ema koorib ta kasuka seest välja ja tõstab lapse pehme uneloiu keha sülle. Aoahetus võtab juba maad, kuigi puud puhkavad veel oma iidses pimedas rahus. Marie tõmbab Koobakese kasuka selga ja mässib suurräti ümber pea. Nüüd võib ta minema hakata. Kui Sass tal süles magab, põlegu kõrts, vallamaja või isegi kool.

Ettevaatlikult tuleb ta mäest alla ja alles talu juures, kus algab parem tee ja pole tarvis jalgadega enda ees teed kobada, kiirendab ta sammu.

Hakkab kostma hädakell.

Kui ta künkale jõuab, kust avaneb vaade teederistile, on ilmne, et põleb Jaagusilla koolimaja, mitte kõrts või vallamaja, mis jäävad paremat kätt ja on natuke kõrgemal kohal.

Naise süda vajub saapasäärde. Ta pole elus ühtegi tulekahju lähedalt näinud. Kui linnas kuskil tuli lahti päräse, kella lüüakse ja helkivate kiivritega mehed munakivisillutise tärisedes mööda sõidavad, paneb ta alati aknad kinni, ukсед lukku ja poeb peadpidi padja alla, otsekui hoiaks niisugune teguviis tuld nende puumajakorterist eemal.

Aga nüüd põleb ta isakodu, ta on teel tulekahju poole, magav laps süles, ja kuhugi pole end peita. Padjad põlevad ja öist ruumi ei saa lukustada. Tuli teeb kõik võõraks, muudab ja muundab piirjooned, avab hõõguva noaga asjade ja esemete südame, löikab pimedusest välja pilte ja maastikke, mis muidu ei saaks ialgi oma kahvatut palet ilmutada. Tuli tuletab inimesele meelde tema võimetust.

Paratamatuse vastu ei saa isegi häirekell.

Tuli käib juba katusest välja. Tekkinud tõmbus rebib õhku punaseid põlevaid õletuuste, need lendavad tulilindudena aeda viljapuude vahele laiali. On saabunud kurjakuulutav tund. Isegi õllekohuga kõrtsmik taipab seda. Ternap see ongi, kes lokku lööb, oma varanduse pärast mures. Tuuleõhk on ju kõrtsi ja vallamaja poole, ja kaugel see koolimaja siis pole, ainult üle teederisti, kiviga visata. Kõrtsiruumi kohal on küll kivikatus, kuid rehealuse osa on laastuga kaetud ja tasub vaid paaril-kolmel põleval õletuustakul seal maanduda, kui kõrts-

mik võib puupaljaks põleda. Murelik mees on kogu perekonna ajanud õue valvama ja kui tarvis, katust märjaks kastma.

Igaüks on oma varanatuksese eest väljas.

Pommer ka. Samal ajal, kui ta keskmine tütar mööda maanteed sammub, hirm ja ahastus südames, laps süles nagu neitsi Maarjal, loob ta peakaotanud laste ja kokkujooksnud inimeste hulgas korda. Nimelt on tema kohale jõudes klassituba ja üks koolmeistri kambritest, Pommeri tuba, lausa leekides. Koolitoas põlevad pingid ja seinad, kuumusest sulavad aknaklaasid, needsamad, mille pärast tal volikoguga nii palju sõdimist oli. Leegid tungivad akendest välja ja kargavad kohe õlg-räästasse kinni, abiks teistele leekidele, mis on juba lae auklikuks söönud. Klassitoas ahju taga, kus oli vana soldati üksildane ase, möllab üksainus tulemeri ja sinna pole üldse võimalik midagi näha. Keegi ei tea, kuhu Hendrik on saanud, aga arvata võib, et küllap ta purjutab kuskil mõne sõbra seltsis, kas või näiteks vaestemajas, kus tal on palju häid tuttavaid. Igatahes kokkukogunenud rahva hulgas pole teda küll näha.

«Ahju ja pliidi alla ei jäänud elavat söekübetki, kõik sai ära kustutatud. Ma vaatasin veel kaks korda...» ütleb Kristiine mehele.

«Hea küll, jah,» heidab Pommer möödaminnes.

Ainuke paik, kust veel midagi päästa annab, on sahver. See on tulepesast veidi eemal, ehkki ka poiste magadistoas, mis asub otse kõrval, on lausa pärispõrgu. Pommer on poistega hädas, need on liiga agarad ja neid tuleb ühteilma keelata, et nad elutulle ei tikuks. Leo üritab köögist kaugemalegi tungida, aga niipea kui ta eeskambri ukse lahti tõmbab, lööb talle selline kuumus vastu, et julge poiss on sunnitud tagasi tõmbuma, jõudes toast kaasa haarata vaid ühe tooli. See-eest sahvi- ja peaaegu kogu köögivarustuse saavad nad välja kanda. Siingi on tublisti abiks Leo, aga ka Eedi, Elias ja teised poisid.

Palju rahvast on kokku tulnud ja tuleb veelgi. Kooguga kaev saab vatti, peatselt on ta tühi. Vana Koobakene võtab teisel pool maja juhatamise enda peale ja lööb põlemakippuva aialaidi majaseina küljest lahti ning veab poiste abiga eemale.

Läbi aia, üle porgandipeenarde, mesipuude vahelt oja äärde ulatub inimeste ahel. Kuid ämbreid on vähe, vesi ojas õhuke, ämbri täitmiseks tuleb enne teise ämbriga vett koguda. Pealegi ei kanna kustutamine vilja, kogu maja on juba leekides; inimesed sekeldavad rohkem enese rahustamiseks.

Pommer tuleb sahvrast, petroolinõu käes. Niipalju on tal õnnestunud kooli vara päästa.

«Kuuri juurde, kuuri juurde!» käsutab ta võimukalt. «Siin pole enam mõtet aega viita!»

Tema pesa põleb. Kolmkümmend seitse aastat saavad tuhaks. Mälestused lendavad tulilindudena laiali aeda, oja ja vallamaja õue. Kõik kaob ja saab kõiksuseks.

Aga praegu pole tal aega sellele mõelda.

Tuli võidutseb ka õuepooles küljes. Parksepa Aadu, kes on täna imelikul kombel kaine, paneb redeli kuuri najale ja ronib üles. Veeahel kooldub ümber koolimaja nurga kuurini, mis võib kuumusest süttida. Aadu käärib käised üles, teeb takuse särgi eest lahti ja asub

katust märjaks valama. Katust ja seinu, see on ainus, mis nad veel suudavad.

Hakkab valgeks minema.

«Ahju ja pliidi alla ei jäänud söekübetki, kõik sai ära kustutatud. Ma vaatasin kaks korda järele, mina küll ei ole süüdi,» ütleb Kristiine jälle mehele.

«Hea küll, mis sellest praegu arutada,» heidab koolmeister.

Ta kavatseb päästa kooli puud.

Petrooli ja puud, kõik, mille pärast ta on käinud vallamajas. Kolm-kümmend seitse aastat. Tulilinnud ja soojus — see on kõik.

Tuli teeb pärnadele liiga, leegid kõrvetavad puude majapoolsed küljed pruuniks. Mis jääb nüüd mesilastele, kust saavad nemad sel suvel oma kärjed täis?

Marie on murelik — Aleksandri meremeheülikond on sisse põlenud, samuti tema enda uus mantel. Mis ta nüüd mehele ütleb, kui on vaja raha küsida? Mees võib jälle kõnevõime kaotada ja üle minna lauanurgale jäetud, täpselt väljaloetud toidurahale, ent on's seda vaja? Põlevat maja vaadates kisub naise süda õudusest kokku: jumal, kui laps oleks ennist ilusti magama jäänud! Ta pigistab süles magava Sassi vastu rindu ja kuskil teadvuse serval justkui tuuletul välul uitab üks mõte, see on rõõm.

Muide, kus on ikkagi Hendrik Ilves, sõdur ja kingsepp? Kes on teda näinud?

Parksepa Aadu valab ämbrist katusele vett, tasa ja ettevaatlikult, nagu kastaks ta kurke, et mitte taimi mullast välja uhta. Ta mõtleb oma vanadest saabastest, mis olid viimati Hendriku käes tallutada. Vaevalt ta neid enam eluilmas näeb, olgugi et olid veel kõvad saapad, apsatid all. Ka Aadu on kahju kannatanud; pole Hendrikust, näljarotist ja joodikust, saabaste väljamaksjat, kui ta veel elus on. Kui põles teine, tühi, koolimajja sisse, siis rahu tema põrmule. Aga saabastest on kahju.

Katus langeb sisse, kiirgav sädemetejõgi tõuseb helendava laotuse poole. Koolimaja hing läheb taeva.

«Oh sa heldus küll!» ohkavad naised ja jäävad veeahelas silmapilguks seisma, otsekui loeksid mõttes hingepalvet majale, kus neid lugema õpetati. Karjapoistel tuleb vägisi vesi silma, ainult Elias püüab kõigest jõust naeratada. Mis arvaks Saali, kui ta näeks teda, suurt poissi, silmi vesistamas?

Korstnad jäävad püsti.

Leeni võtab vanaema undrukusabast kinni ja vahib suuril silmil korstnaid. Talle on käsitamatu — miks korstnad jäävad püsti, kui kõik muu praginal ja mühinal põleb. See on nii imelik! Korstnad ise on ka veidrad, mustad ja kurjad, nagu oleksid veel pahased, et nad püsti on.

«Vanaema, miks korstnad maha ei kuku?» pärib laps.

«Need on ju kivist.»

«Mis siis, et kivist... Nad ei ole sugugi ilusad, vanaema.»

Kristiine silitab vastuseks lapse pead. Leeni haigutab, öö läbi on ta virge olnud, alles nüüd koidikul jääb uniseks.

«Vanaema, ma tahan süüa,» sosistab laps natukese aja pärast. «Korpi tahan.»

«Kust ma sulle praegu, tulekahju ajal korpi võtan?»

Siiski leitakse Leenile korpi. Aidamademel, kuhu on kantud päästetud toidukraam, on ka korpi.

On teine küll nõgine ja kõrbelõhnaline, tulekahjust toodud, kuid Leenile maitseb see väga hästi. Tüdrukukest söömas nähes tärkab ka teistel isu. Kristiine jagab neile kogu korbi ära, ilma ei jäeta ka võõraid karjalapsi, kelle kõhud on tuld kustutades samuti tühjaks läinud.

Kristiine on vahepealsest tardumusest üle saamas. Ohates vaatab ta oma järelejäanud tarbeesemeid. Hea vähemalt, et ilm on kuiv. Talle meenub üks tuleõnnetus, kui ta veel karjalaps oli. Pikne löi nende üle-aedsel korruga elumaja ja aida põlema, vihma sadas justkui oavarrest. Talu põles kahest otsast välkude valgusel kogu öö nagu küünal. Tulest ei saadud jagu. Kõik põles maani maha, koguni harkader, mis olnud ussaia taga kartulivaol, põlenud ära. Taevaisa tuld ei jõua inimene kustutada. Vaesed õnnetud inimesed, kui vilets oli nende järg, neil polnud kuskile isegi vihmavarju minna. Kindlasti oli see Issanda nuhtlus.

Tuleb Pommer, väsinud ja vaikne. Kõigepealt oleks vaja puhata, aga kuhu paigutada lapsed? Arvesse tulevad kaks kohta — aidalakk ja saun. Mõlemad on kitsad väikesed ruumid, kuid esialgu mahuksid siiski kõik varjule. Lakas on juba värsket heina, paar päeva tagasi sisse veetud. Saunaesikuga on lugu täbaram, sinna peaks midagi külje alla tooma.

Pommer paneb hobuse vankri ette. Saali, Elias ja Leo istuvad peale, nemad on heinatoojad. Elias lootis küll salamahti, et saab Saaliga kahekesi minna, tema annaks alt kätte ja tüdruk teeks koormat ja kui tüdruk ütleks, et ei oska, õpetaks tema alt rõõmsal meelel. Nüüd tuleb tal muidugi Leo juuresolekuga leppida, pole parata.

Kaste säätendab, päike tõuseb neile vastu, punane ja igisõbralik. Peale Eliase pole neist keegi suvist päikesetõusu näinud, seepärast vaatavad nad seda sõnatu elevusega. Päikesetõus on alati suur uudis, tahes-tahtmata poeb nende südamesse reipust ja elurõõmu, olgugi et täna pole just rõõmus hommik. Elias kiikab Saalit kõrvalt kartlik-rõõmsa pilguga, võib-olla jääb tüdruk talle oma koidukumas õhetava näoga eluajaks meelde.

Läheb hoopis nii, et vankrile koormat tegema satub Elias ise. Leo annab kätte ja Saali seisab priilt kõrval, nagu vastu päikest, silmad kisis. Elias püüab teha oma elu kauneima koorma, aga suur on ta pettumus, kui Leo ütleb, et ühest saost saab küll, paljude sinna sauna ikka mahub. Elias tuleb vankrilt maha, jätab nägemiseni ja läheb üle kastese niidu Parksepale — ei pea ometi koolmeistri tulekahju tõttu kannatama ka Aadu loomad, kuigi peremees ise on kannatanud ja kõvast saapapaarist ilma.

Saunaesikus aitab Kristiine ise aset teha, hoides alateadliku hirmuga saunaahjul silma peal. Ent vähemalt täna on see asjata kartus — kolle on ammustilma kustunud, tukid surnud ja halli tuhakirmega kaetud.

Lapsed saadetakse magama — poisid lakka, tüdrukud sauna. Peagi võtab nii siin kui seal võimust sügav uni.

Jaagusilla koolimaja tuhaasemel suitsevad tukid. Õu tundub lage ja tühi; Vehmre teeristil puudub kõige tähtsam hoone.

Ilus jaanipäevahommik on käes. Rahvas läheb koju sõira sööma, võid saiakäärudele määrima ja külmast veest võetud piima kruusist peale rüüpama. Aga meel on kurb, nende haridusekolle on tuhastunud, see ennustab uusi kulutusi, sest ega Pommer jäta, tema hakkab ilmingimata uut koolimaja ehitama. Maja ise oli küll kõdu, see on õige, kuid pingid olid siiski kaunis uued... Ja siis need kallid õppetarbed, maakaardid ja puha. Kust peab meie väike ja vaene vald selle kõik jälle võtma?

Pommer ja Peep Koobakene kustutavad ahervarel vingu ajavaid tukke. Öhus on jasmiinide ja kõrbelõhna. Kristiine tuleb meeste juurde ja tunnistab kadunud eluaset sõnatult. Pliit on alles, sissemüüritud pajast paistab pooleldipõlenud tukke. Küllap kannataks siin veel nüüdki süüa teha! Kristiine tunneb ennast tulekahjus süüdlasena, salajas loodab ta leida pliidi juurest mõnda märki, mis tema ilmsüütust tõendaks.

Koolmeister vaatab üle aeda ja puid. Lõhmused maja otsas on kaunisti kannatada saanud, nende lehestik on lausa pruuniks kõrbenud. Raske öelda, kas neist elulooma saab. Aias on kahjustused väiksemad, paar porgandipeenart ja Leeni kapsavao ots on ära tallatud, ühe mesipuu ette on langenud põlev õletuust, seal on mesilased vingust veel uimased ja lennulaud tühi.

Koobakest huvitab leerivenna saatus.

«Kuhu see Hendrik siis nii kauaks jääb?» imestab ta. «Nägin teda eile hommikupoolel mõisas, istus puutöökoja juures, arutas puusepaga vanu asju. Nad on Hendrikuga ühe kandi mehed... Kas ta koju jäi, kui te jaanitulele tulite?»

«Ei, kodus teda küll ei olnud. Aga võib-olla tuli hiljem...»

«Siis on ta sisse põlenud,» arvab karjamees.

Miski suur ja tugev, inimesest võimsam, liigahtab järsku Pommeris ja tahab teha häält, karjuda nii, nagu seda ei suudaks ükski inimene. Röökida nagu mõni ürgelajas.

Ta pigistab hambad kokku, et põsemuskliid paisuvad.

Paratamatult tekivad lüngad.

«Hendrik oli üle kihelkonna kõige pikemat kasvu leeripoiss,» ütleb Koobakene. «Tüdrukutele oli ta väga meele järele, sirge nagu osi, sileda näoga. Ega's teda muidu poleks ometi keisri ihukaitsevække võetud.»

«Tea, kas ta seal oligi,» ümiseb Pommer pooleldi läbi hammaste, et see kole elukas temas mõirgama ei pääseks.

«Oli ikka olnud küll. Oli olnud mõnda aega, aga siis oli mingi pahanus tulnud. Mul ei ole enam meeles, ta seletas küll, mis pahanus, ja siis oli ta sealt ära saadetud.»

Karjamees silmitseb mõtlikult tuleaset. Ehk on seal jälgi vanast sõjamehest, tema viimsest ööst siinilmas? Ta tahaks jalutsi mälestustesse astuda ja tuhas sobrada, kuid Pommer vangutab pead.

«Ootame politsei ära.»

«Mis see politsei siit enam saab? Mis läinud, see läinud.»

«Kahtlustatakse mõrtsukatööd. Kõik peab olema nii, nagu jäi.»

«Mõrtsukatööd?» imestab Koobakene. «Kus see mõrtsukatöö on?»

Kreisiülema nooremabi Kartsov saabub kohale ülejärgmisel päeval, abivallavanem Jakob Patsmann ja vallavolikogu liige Koobakene tunnistajaiks kaasa võetud. Ametimehed tulevad vaatama, kas Jaan Pommeri elu on ikka teinud täisringi ja kas ta ikka on niisama paljas nagu tollal, kui ta Jaagusillale koolmeistriks tuli. Kristiine ja Pommeri enda arust on nad siiski rikkamad, neil on loomad ja lapsed, siis olid vaid seljariided. Nii et päris algusest ei tule neil peale hakata, ehkki palju mälestusväärset on tules otsa saanud, muu hulgas ka tartukeelne piibel, isa pärandus. Sellest ongi Pommeril kõige enam kahju, sest kõik, mis isaga seotud, on ta südamele kallis.

Palju varandust jäi siiski alles, aed, viiul ja meevurr aidanurgas.

Kuid võimu esindajaid ei huvita piibel ega mesilased, ka koolmeistri varanduslik seisukord ei lähe neile korda. Pealegi ei oskaks nooremabi Kartsov eestikeelset piiblit lugeda; mee vastu poleks tal küll midagi.

Pommer muldab parajasti lauda taga kartuleid, kui ametimehed Jaagusillale jõuavad. Nad suunduvad otse nurmele koolmeistri juurde, vallaametnikud soovivad jõudu ja Kartsov ütleb, kes ta on. Seejärel viivad nad Pommeri tuhahunniku juurde.

Politseiametnikku huvitab tõde. Hendrik Ilves on kadunud. Tunnistaja Patsmann on nimetatud soldati seltsis jaanilaupäeva õhtul umbes kella kümne paiku Vehmre kõrtsis viibinud ja viina joonud. Edasi pole erukaardiväelasest midagi teada.

Kartsov seisab õuel, käsi mõõgapäral, ja peab aru.

Lõpuks käsib ta Peep Koobakesel paraja kepi otsida. Karjamees vaatab umbusklikult mundrimehe poole. Palka? Mis palka ja kellele ta seda maksma peab? Või lubab hoopis Kartsov ise talle päevapalka töölt äraoldud aja eest? Vanamees ei saa riigikeelest aru ja on lõplikult segaduses, pomiseb vaid omaette: palka, mis palka? Asi laheneb alles siis, kui Pommer lausub, et politseiametnik soovib, et muretsetaks paras roigas.

«Mis ta siis maakeeli ei ütle, mis tal vaja!» poriseb karjamees, oma sissekukkumise üle pahane.

Aga kui tal on haopinust saadud tokk peos, tekib jälle väike arusaamatus. Kartsovil on läikivad kroomsaapad jalas, ta on ametimees. Ametimees on ka Jakob Patsmann, ehkki kannab kalavinskeid. Mõlemad vaatavad teineteisele kõheldes otsa. Kes peab minema oma saapaid vihmamärjas tuhas mustaks tegema, et tuleasemelt asitõendeid hankida? Viimaks langeb valik Koobakesele kui pastlakandjale.

Tuhk annab kõik välja, mis tal on. Kõigepealt leiab Peep ahju tagant endiselt voodikohalt väikese vormitu metallikänkra. Lähema uurimise järel on selgus käes — see on Hendrikule Poola rahustamise eest antud vahvusemärk.

Kartsov mängitab leidu peopesal.

Koobakene otsib edasi. Mis on veel leerivennast järele jäänud?

Viimaks jääb kepiotsa ette midagi kopsakat ja ümmargust.

See on tuhkhall inimese pealuu, kaunistes haletsemisväärsetes seisukorras, kuumusest pude. Koobakese käed hakkavad värisema, pilk tõm-

bub uduseks. Ta ulatab kolba nooremabile, kes selle vastu võtab ja tuhast tühjaks raputab, tusane, et karjamees ise selle peale ei tulnud.

Kartsovit huvitavad kolbakahjustused, kuid neid pole.

Peep sorib veel tuhas ja leiab mõned luutükid, mis kõik on muredad nagu need loomakondid, mida pliidi all pehmeks põletatakse.

Paistab sedaviisi, et sihvaka sõjaveterani luustiku kõige vastupidavamaks osaks oligi kolp.

Veel leiab karjamees tuha seest Kristiine põlenud kirstu nurgarauad ja puupüssi täägi.

«Vot, vot!» tähendab Kartsov rõõmsalt. «Štök!»

«See oli klassitoe seinal puupüssi otsas,» seletab Pommer vene keeles, kusjuures sisisevad häälikud muutuvad tavaliseks s-iks. «Öppevahend.»

Kartsovit huvitab tule lahtipääsemise põhjus. Kas keegi oli siis koolimajas? Millises seisukorras olid ahi ja pliit?

Kristiine kahvatab. Talle tundub, et see küsimus on just temale määratud.

«Ahjus ja pliidi all polnud ühtki elusütt, kõik oli kustunud... Ma vaatasin kaks korda üle...»

«Mis ta räägib?» pöördub Kartsov koolmeistri poole.

Pommer tõlgib, nooremabi noogutab.

«Kes oli viimane majast lahkuja?»

Marie kutsutakse politsei ette. Ta tuleb ruttamata, Sass süles. Kartsov tunnistab naist pika raske pilguga.

«Laps ei tahtnud kuidagi magama jääda. Võtsin ta siis jaanitulele kaasa. Ei kuulnud, et Hendrik oleks kodus olnud...»

Kartsovi pilk on puuriv ja kahtlustav.

«Äkki te panite ise tule räästa, mõtlesite, et tühja kah, las leegitseb.»

Raske on mõista, kas ta mõtleb öeldut tõsiselt või teeb kohatut nalja

«Mis ma oleks sellest saanud?» naeratab Marie virilalt. «Lapse riided põlesid sisse ja minu uus mantel...»

«Kas Ilves suitsetas?» jätkab nooremabi ülekuulamist.

«Jah, tõmbas piipu...»

«Oli tal kohapeal vihavaenlasi?»

Ei olnud. Vana vaene inimene, mis vaenlasi tal enam...

Kartsov noogutab, talle on pilt selge.

Nüüd tuleb Kristiinelegi meelde, et ta oli ükskord soldati aseme kõrvalt põrandalt suitseva piibu leidnud, kui Hendrik ise sängis norskas.

Kartsov asub protokollki koostama. Selleks viib Pommer politseiametniku puukuuri ja tõstab kruupingilt koli kõrvale. Paremat kirjutuslauda Jaagusillal paraku pole.

Ametnik istub puupakule ja laotab oma paberid kruupingile laiali.

Tõde on käes, kuid puudub tint, et seda üles tähendada.

Pommer saadab Leo vallamajja kirjutajalt tinti laenama.

Tunnistajad ootavad õues, millal nad saavad oma käre alla panna.

Samal õhtul sõidab Marie Sassiga linna. Isa viib nad hobusega jaama. Marie süda kripeldab, et mees jaanipäevaks Jaagusillale ei sõitnud. Oma vaimusilma ees näeb ta juba pahimat: mehel on armuromaan, ta käib teise naise juures.

Elu murdub vanasse rööpasse tagasi — ei tule ju veel tulekahjuga maailma ots kätte. Seda räägib Pommer ka tütrelastele, kes mõtleavad

juhust kasutada ja ulakaks minna. Pommer tõmbab uuesti ohjad trammi, ka laudalakas ja saunaeisikus elades võib viisakaks ja korralikuks inimeseks kasvada. Veel enamgi, just saunanurgas on üles kasvanud hulk igas suhtes eeskujulikke mehi. Lapsed on uue eluviisiga väga rahul, lakas on nad täiesti omaette. Ei ulatu ju vanaisa kepp sauna juurest vastu aidalage koputama ja korda nõudma nagu koolimajas, kui nad magama ei jäänud.

Paari päeva pärast, sompus keskhommikul, kui Kristiine ahervarepliidil kiirustades süüa teeb, kuna taevas on süngeid vihmapiilvi täis, ilmub värava taha hobune vankriga, millel on must kirst. See tekib sinna nii ootamatult, et Kristiine ehmub lubivalgeks, kui ta panni kohalt pead tõstes järsku märkab sõidukit ja vinge näoga meest, kes värvavat haagist lahti teeb. Või jumal, see on nagu vikatimees ise!

Tulija on kadunud Hendriku poeg, Tartu veovoorimees, kes tuleb isa maiseid jäänuseid pühitsetud mulda viima. Lühidalt ja vastumeelselt räägib ta Pommeriga asjast ja küsib, kuidas õnnetus sündinud; peamiselt huvitab teda aga Hendriku pärandus. Kuuldes, et isast jäi järele vaid püssitikk, toogi põlenud, ühmatas ta kurjalt ja laseb selle koolmeistril näidata tuua. Altkulmu uurib veovoorimees tääki, katsub pöidlaga nüridat otsa, suutmata kuidagi otsustada, kas see rauatükk kaasa võtta või siipaika jätta.

«Vahvuseraha leidsime ka üles,» tähendab Pommer, «aga selle võttis politsei ära.»

«Või nii!» ühmab voorimees ja torkab püssitiku vankrisse kirstu alla.

Teine vend, talusulane, seisab eemal õuel ja silmitseb põlenud koolimaja ning kõrbenud puid. See on hoopis rahulikum ja leebem mees kui linlane; pärandus ei lähe talle korda, sest ta teab, et isa oli vaene ja elas peost suhu. Ta vaatab vanas tuttavas õues niisama ringi, püüab üht-teist lapsepõlvest meelde tuletada ja vestleb Kristiinega. Viimaks läheb ta kaevule, tõstab värsket vett ja joob suurte sõõmudega. Kehitab siis oma takuseid töömehepükse, läheb venna ja koolmeistri juurde, kes nõu peavad, kuidas kirstupanekut toimetada, ja kiirustab neid tagant, sest aeg läheneb lõunale ja kihelkonna kalmistule on tükk maad.

Veovoorimees ajab hobuse ümber tuleaseme puukuuri juurde, kus kolp ja luutükid, mõned maised mälestused, mis Hendrikust üles leitud, on vanale roguskitükile laotud. Voorimees tahab kohe kõik sülle kahmata ja kirstu tõsta, kuid noorem vend peatab teda; tal on kavatsus lasta Pommeril, nende vanal õpetajal, isa luudele enne kirstupanekut natuke jumalasõna peale lugeda. Vanem vend jääb nohisedes nõusse, umbusklikult paljastab ta pea ja vahib altkulmu Pommerit, kes kuurilävel vuntsi keerutades kohaseid sõnu meelde tuletab.

Koos roguskiga tõstetakse luud kirstu ja voorimehest vend tahab kohe kaant kinni panna, et see asi juba kord ühele poole saaks. Ent siingi sekkub talusulane asjasse ja laseb hobuse lahtise puusärgiga teispoole ahervaret, endise klassitoa juurde. Seal tõstab ta paar kamalutäit öisest vihmast märga tuhka roguskile kolba kõrvale, kusjuures tal järsku vesi silma tuleb ja ta meeleliigutuse hoos paindumatute sõrmedega korraks õrnalt üle tuhkhalli pealuu libistab.

Nad kruvivad puusärgi kinni, kobivad lamavoile kirstu kõrvale, noo-

rem vend jätab koolmeistriga jumalaga, vanem pomiseb midagi kurja ja ebamäärast, misjärel nad värvavast välja sõidavad. Pommer paneb nende taga värava kinni, nõjatub varbadele ja saadab pilguga kõrtsi poole pööravat hobust. Kõrtsi juures jääb surnurong seisma, noorem vend kargab vankrilt maha, jookseb kõrtsi ja tuleb samas tagasi, pudel käes. Siis sõidavad nad edasi ja kaovad kõrtsinurga taga silmist.

Pommer läheb kuuri. Tal on oma mured, elu tahab korraldada. Pea sügiski ei tule, põhjamaa suvi on lühike kui peibutus, aga vähemalt eelolev talv tuleb neil saunas veeta ja seks on vaja juba praegu ettevalmistusi teha. Saun pole küll väga vana, kuid seinu tuleks tihendada. Kõigepealt otsustab ta põranda korda seada, õigemini — üldse saunale põranda alla teha, sest need paar lauaotsa, mis on sinna muldpõrandale visatud, pole ju kellegi põrand. Pommer istub pakul ja mõtleb, kust vajalikul hulgal laudu saada. Mõned siin kuurinurgas on, ent neist ei piisa. Tuleb käia Parksepa Aadu jutul, temal jäi möödunud aastal kambrite ehitamisest voodrilaudu järele.

Aadu annab paljakspõlenud naabrimehele meelsasti abi. Esimeseks asjaks on Pommeril kuuri alla ajutine söögilaud kokku lüüa. Seal on varisam kui väljas, lapsed mahuvad ilusasti sööma ja neil on hõlpus silma peal hoida.

Ta hangib ka ravikeid ja laseb lastel sauna seinu toppida. Eestegijaks pannakse Leo, kes asja üleliia suure agarusega võtab ja esiteks Mandat, seejärel ka Saalit laiskuses süüdistab. Tüdrukud kaebavad vanaisale, et Leo neid kiusab. Leo seletab, et tüdrukud on lollid, ei oska ega viitsi seinu korralikult tihendada. Lugu lõpeb sellega, et Pommer pühendab ühe söömavahe oma kibekiirest tööajast näitamaks lastele, kuidas tuleb tööd teha, et sellest ka midagi kasu oleks. On ta ju kõigepealt ikkagi koolmeister.

Rõõmust ja kilgetest ei ole Jaagusillal ka nüüd, pärast põlemist puudu. Vanaisa tulekahju pole lastele kuigi sügavalt südamesse läinud, see oli rohkem nagu põnev vaatamäng. Ja mis neil siin viga on? Lahe õhk, lehm annab piima, vanaema hoolitseb. Ainult aed, see aed, kui see nii kiiresti ei rohtuks!

Aga Pommer mõtleb koolist. Talveks tuleb kuhugi tallu ruumid üürida, kooli ei saa ju ometi seisma jätta. Ta ei suuda ette kujutada, et võiks aastaks või kaheks kooli kinni panna. Seda on mujalpool ette tulnud, «Olevik» teab niisugustest asjadest pajatada, ent peab see siis ka Jaagusillal kätte jõudma. Jumala abiga loodab ta raskustest võitu saada.

Jumala ja valla abiga. Õigemini küll vastupidi.

X

Valla volikogu tuleb kokku heinaajal, palaval päeval.

Volimehed laabivad käeseljaga otsaest higi ja võtavad murelike nägudega istet.

Koolmeister istub pingiotsal, liikumatu nagu raidkuju, ja puhastab prilliklaase.

LÜÜDIA VALLIMÄE-MARK

Mustjärve motiiv (Õli) 1971

LÜÜDIA VALLIMÄE-MARK

Puulane ja tohtlane (Õli) 1971

Ikka ja jälle koolimaja, raha, ja Jaan Pommer, valla tahmumatu klaasiga lamp.

«Kevadel käis Pommer meilt uut koolimaja nõudmas, nagu volimehed ehk isegi mäletavad,» alustab Kraavmeister virila naeratusena. «Kui vald ei lubanud uut kooli ehitada, läks tal süda täis ja jaanilaupäeval torkas tule räästasse. Meie muretagu nüüd siin, kuidas vald peab oma õpetusealiste lastega toime tulema...»

Pommer paneb prillid ette, ta sarnakas nägu läheb pilve:

«Kas sul, Kraavmeister, on veel meeles, mis ma sulle kakskümmend viis aastat tagasi koolitoas õpetasin?» katkestab ta oma õpilast.

«Mis see siia vallaasjade juurde puutub...» pomiseb vallavanem piinlikult.

«Kõik puutub kõige juurde, nõnda on juba inimese elu seatud... Ma õpetasin sulle, et laululinde ei tohi püüda, neil keelt suust välja lõigata ega pesi lõhkuda. Kas ei olnud nii?»

«Oli küll,» tunnistab Kraavmeister vastumeelselt.

«Veel õpetasin ma sulle, et ära vea küla mööda laimujutte laiali nagu mõni vaestemaja eit. Kui kuuled mõnda, pea oma teada ja püüa ise asjas selgus kätte saada. Kas ma ei rääkinud nõnda? Kas ma ei õpetanud sulle seda kolm, ei, neli talve, aga mis on minu õpetussõnadest kasu olnud, kui sa neid elus ei pea?» Pommer ohkab ja jätkab ärritatult: «Sul peaks häbi olema oma vana õpetajat niisuguses mõrtsukatöös süüdistada, nagu on koolitäre põletamine!...»

«Ma tegin nalja...» vabandab hämmeldunud vallavanem mahalöödud pilguga. «Ma...»

«Ära veereta oma patutegusid teiste kaela. Sinu topsivend pani purjuspäi koolitäre põlema!»

Volimehed vaikivad. Kõik nad on Pommeri õpilased, välja arvatud vana Koobakene ja Jakob Patsmann, esimene sellepärast, et pole päevagi künkis käinud, teine on mujalt sisserännanud mees.

Sigineb pingeline vaikus.

«Vald saab tulekassast nelisada rubla, koolimaja kinnituse summa,» katkestab asjalik Patsmann vaikuse. «Selle raha eest saame osta juba ehitusmaterjali ja ehituse liikuma panna. Peaks mõisahärraga rääkima, ehk müüb meile koolitäre metsa.»

Nüüd tuleb meestesse elu: metsa küll ja nelisada rubla, aga praegu on kibe tööaeg, kust sa niisugusel ajal metsa mahavõtjaid leiad. See pole lihtne asi korda ajada.

«Suvel lõigatud palke ei või seina panna, neile tuleb otsemaid vammisse,» teab Koobakene öelda.

«Ega seda ei või, kus sa sellega,» toetab Juhan Kuurits. «Näe, Parksepallid olid kambrid seitsmemagajapäeval lõigatud puudest ehitatud ja seinad läksid mõne aastaga pehmeks nagu üks pessu, ei jäänudki muud üle, kui toona uued kambrid teha...»

«Seda on mujaltki kuulda olnud, et suvel raiutud palk ei taha vastu pidada,» arvab Koobakene.

«Õigem oleks küll kivist koolimaja ehitada, nii nagu mitmes vallas on juba tehtud,» arutab Pommer. «See lööks hoopis kauem vastu, ei karda vammidega vanakurja.»

«Korralik telliskivimaja suurte akendega, et oleks valge ja ilus,» toetab teda karjamees.

Aga abivallavanem Jakob Patsmann kahtleb. Ehitamisega tuleks kohe peale hakata, et talveks saaks majale sarikad peale. Kõige hullem on rahaga, kust seda võtta? Tulekassa kindlustuse summa pole nii suur, et selle eest saaks korruga kõik kivid osta, need on ju kallimad kui puu. Volikogu ei tohiks mingil tingimusel uisapäisa mõistust teha, asja tuleks enne iga kandi pealt kaaluda — meil on väike ja vaene vald. Pealegi võtku volimehed teadmiseks, et Tartust talurahvaasjade komisari käest on tulnud kiri, kus soovitatakse volikogul arutada ühinemist mõne suurema naabervallaga.

Või veel ühineda! Ei, see ei lähe mitte! See kiri volikogule ei meeldi.

Meie väike, kuid armas vald, kus me oleme omaette ja otsustame ise oma asju. Ennem kooruke kodus kui võileib võõra juures.

«Käigu komissar oma ühinemisega koera hanna alla, ehitame aga telliskivist koolimaja, ja asi ants,» hüüab Peep Koobakene üle volikogusaali.

Volikogu sumiseb justnagu mesipuu, kuid vallavanem vaikib. Sest ka kubermangu rahvakoolide direktor Riias vaikib. Teadagi, suvine aeg, suured saksad suvitavad! Kraavmeister kõhkleb nagu poliitik kunagi.

«Ei ühine!» karjub ka Juhan Kuurits. «Hakka siis võõra valla mees- tega maid jagama. Veri on paksem kui vesi, nemad võtavad kõik paremad palad endale, meie aga maksku!»

«Mis soe suus, see soe perses,» arwab Andres Possul, kes käib volikogu koosolekul harva ja teeb veel harvemini häält.

Patsmann koputab lauale: tasem, tasem! Ropendamine on keelatud, siin on avalik koht. Etteheitvalt vaatab ta vallavanema poole, kes istub kinniselt ja eemalviibivalt laua taga. Ometigi oleks tema asi korda pidada!

«Kuidas siis koolimajaga jääb?» küsib Pommer karmilt.

«Kivist koolimaja,» teatab Peep Koobakene.

«Puust tuleb odavam,» arwab Kuurits.

«Kui teha, siis ainult kivist.»

«Mis sul viga korrutada: kivist, kivist!» saab Juhan Kuurits pahaseks. «Kas sina, karjamees, hakkad kulusid kandma või? Peakulud tulevad ikka päriskohapidajate kaela.»

«Sina, Kuurits, oled peris valguse vastaline,» ägestub ka Koobakene. «Sa tahad eesti rahvast pimedusse ja orjusse jätta.»

«See pole sinu, mõisa sitavedaja asi,» salvab Kuurits vastu.

Õnneks istuvad nad teineteisest eemal, teine teises nurgas. Muidu vaata, et lähevad veel käsipidi kokku.

«Kraavmeister, ütle oma sõna ka sekka,» palub Patsmann.

Vallavanem ärkab otsekui unest. «Mina või?»

Kired vaibuvad — pealtnäha. Aga tuli jääb soomeugrilikult tuha alla hõõguma. Tähelepanu koondub vallavanemale.

«Koolimaja tuleb muidugi ehitada,» lausub Kraavmeister aeglaselt ja järelemõtlikult. «Sellele pole keegi vastu, isegi mitte mina, ehkki ma näituseks Pommeri arust olen mõndagi kasulikku ära unetanud.» Mõned volimehed muigavad. «Asja tuleb arutada rahulikult, ülearuse

lärmamiseta. Kõigepealt, kui me kivist koolimaja ehitame, läheb meil palju rohkem raha ja ka ehitusmeistri leidmisega on palju rohkem tegemist kui puusepa otsimisega, puutöömehi leiab ikka...»

Kirjutaja Johan Hõrak ootab, mida protokolli kanda. Et tal pole sõnaõigust, peab ta vaikima ja edasi-tagasi jorutamist pealt kuulama kas või kõrvald kurdi. Volimehed vahetuvad, vanade asemele valitakse uusi, kuid tema jääb, sõnatu pealtkuulaja, hoolikalt harjatud väriseva peaga mees.

Kas puust või kivist?

Kas kivist või rauast?

Kas puust või rauast?

Kas puust koolimaja vammiga või kivimaja uute võlgadega?

Jumal küll, mida nad seal arutavad. Võtku juba mingi otsus vastu ja mingi koju heinale.

Aga kus sa saad — hariduselamp on kustunud.

«Suvepuude vamm võib ka ainult vanarahvajutt olla, kes teda teab,» ütleb Juhan Kuurits. «Mõned vanaaja tarkused on väga imelikud. Õeldakse ju küll, et lehma peab pühapäeval kinni jätma, siis annab lüpsma tülles hästi palju piima. Mina tegin ühe lehmaga kaks aastat järjest proovi, lasksin just pühapäeval kinni jätta — oli veel kolmekuningapäev, panin tähtsamatusegi üles, aga ei midagi. Lehm andis hoopis vähem piima, mitte rohkem. Nii et see vanarahvatarkus on ka nagu ta on. Kui nüüd rahvatarkust kartes jääb puust koolimaja ehitamata, siis on see küll üks suur rumalus, muud ma ei ütle.»

«Vanarahvatarkus on see kõige õigem tarkus,» ütleb seepeale vana Koobakene. «Kes seda tarkust rumaluseks peab, taganeb oma esivanemaist ära... Sul oli ehk lehm pulli manu viimata, kus ta siis ahtrast peast enam piima sai anda...»

Andres Possul naerab mõnusasti.

Vahetpidamata kaldub jutt mujale. Raske on volimehi roopas hoida ja ühise eesmärgi poole juhtida. Harva saavad nad omavahel kokku ja kui tulevad volikogule, siis on rääkimist palju.

Viimaks otsustatakse siiski ehitada kivimaja, ajakohane moodne hoone. Väike ja vaene vald ei jõua vammiga võidelda, see läheb veel kulukamaks kui kahe eelmise vallavanemaga kohtuskäimine. Ei saa ju vammist vastu ükski seadusekonks, isegi mitte nurgaadvokaat, kelle nad Riias valla arvel palganud, et ta ringkonnakohtus nende asju ajaks, kuna nad ise keelt ei oska. Ja mis teekski lihtsameelne talumees kubernangulinnas, kus kogu asjaajamine käib kolme-nelja tõlgi kaudu, kes räägivad kohtu ees, mis tahavad. Aga et seadus ise võib vahel vamm olla, mis sööb pessuks kõige võimsama elupuu, selle peale nad veel ei tule.

Nõndasamuti on lugu ka koolimajaga, vald ehitab seda oma rahadega, aga mida seal sees õpetatakse, selle üle pole tal võimu. Uus koor, vana sisu. Ikka hästi palju piiblilugu ja katekismust, see on peamine, rehkendust ja vene keelt, natuke emakeele õigekirja.

Vallavanema kohuseks jääb kivid muretsema ja kohale toimetada, seks otstarbeks soovatakse tal talgud korraldada. Samuti peab ta meistri otsima ja palkama ning töö käima panema.

«Sügiseks, kooli kokkuminekuks peab vald ajutised ruumid üürima,» tähendab Pommer habet siludes. «Siis saame jälle edasi...»

XI

Pommer istub aidamademel, kustunud piip hambus. Kaugemal, kõrtsihoone kohal ripuvad madalad vihased pilved, õuekummel on varahommikusest sajast märg. Siin-seal helgib loike, kanad astuvad murul jalgu kõrgele tõstes ja ettevaatlikult maha pannes.

Heinateoks on ilm kõlbmatu.

Pommer kavatseb täna kodumail nokitseda ja elamist korraldada. Sauna peaks õige pliidi tegema. Kaua Kristiine ikka seal tulekahjuasemel süüa teeb! Ilusa ilmaga pole häda midagi, kuid sajuga säriseb vihm pliidirauale või ka otse pannile. Ei, nõnda ei või see enam kesta.

Ta paneb piibu taskusse ja läheb ahervarele. Üks korsten on maha kukkunud. Kindlasti on seal telliseid, mis sobiksid pliidi sisse. Tuuraga, miska ta mõnikord talvel oja jäässe auku raiub, kui kaev on tühi, lõhub ta ahervaret, otsekui oleks see õnnetu korstnajak jäaga kattunud. Nagu olnuks tulekahju jääaeg.

Endisaegne töö on kõva ja tihe. Pommer murrab ja kangutab palehigis kive, valib ja puhastab neid nõest ning savist ja laob murule riita. Lõunaks on tal suur hunnik kive käes. Ta toob ädalalt hobuse, rakendab vankri ette ja veab kivid sauna juurde.

Koolmeister ehitab uut kollet. Justnagu Jakobsoni lugemisraamatu orav valmistub ta usinalt talve vastu.

Mis tal muud üle jääb?

Jääb küll, aga see ei käi tema teotahtelise loomusega kokku.

Seal künkal pilvede all losutab ju kõrts, meelemuutmise ja allaandmise maja, kus ta võiks tööst pääseda ja lohutust leida halades, et elusaatus pole tema vastu kuigi armuline ja jumal on ta maha jätnud.

Aga ta ei tee seda mitte, vaid kasvatab hoopis tasa ja targu õlihulka oma lambis ja suurendab veekogust oma kruusis. Saatan ei saa tema üle võimust, ärgu parem lootkugi. Ta peab enne kaua aru, kui järjekordse kivi paika paneb, pliiti alustades meenub talle vana laulusalm:

Hingekest valgusta, vägev valgus,
sinuta seisan pimedas...

Seejuures mõtleb ta talvest ja vanadusest. On ju talvgi vanadus, puude ja lindude tardumine, jõu kahanemine. Ainult tuli on jäädav söber ja lohutaja, seepärast on nii hea, kui juba esimesi koldekive paigale sobitades mõeldakse tulele, valgusele ja soojusele. Ehkki miski pole igavene, on Pommeril veel palju päevi ees, kui päike tõuseb, tuul puhub ja rohi haljendab. Ja mõni kohmetu laps maalib püüdliselt kriihvliga oma väikesele tahvlile tähe, mis koolmeister ette näidanud.

See on tema valgus. uks maailma, mille ta enesest järele jätab.

Ja elu teeb ta vahel hardaks otsekui jutlus, esimene õis murelipuul või nagu viiul.

See kõik on üks ja seesama.

Pommer vaatab kõrvalt poja kõhna vibalikku kogu. Umbes samagune oli ta ise noorelt, ainult ta liigutused olid vabamad, rohkamad ja jõulisemad. Ta tahaks pojaga paljustki rääkida, kuid kardab salajas seda ukseava valguses seisvat noormeest, kes on ometi liha tema lihast ja veri tema verest.

Kas pole tema ise mitte ajast ja arust juuda teadjamees, kuna Karl on otsekui noor Jeesus, kes võtab kord koguduse pühakojas kätte prohvet Jesaja raamatu ja kuulutab sealt kui mitte tõde, siis vähemalt õiglusepüüdu, ehkki tambib praegu sauna läve ees pliiditegemise savi.

Tema, Pommer, lõigatakse varsti ära, vana suislepp andis juba kevaldel märku, ja ta saab mullaks, võib-olla isegi saviks, mis kulub asja eest kuhugi koldesse kivide vahele. Aga enne tahaks ta pojaga rääkida, ent mida rohkem ta sellele mõtleb, seda võimatum see tundub. Otse valuliselt tunneb ta, et sõnad temast kaugenevad, ja need üksikud, mis jäävad, on liiga õpetlikud, tühised ja sisuta, et nende pärast suud lahti teha. Elu sügavam olemus, õieti selle olemasolu aimus, jääb temasse igavesti avanemata, välja ütlemata ja selgitamata otsekui imeväärne teade raudkapis, millel pole võtit.

Jäävad järele sõnad, mida üks koolmeister räägib teisele, vanem nooremale, see on kõik. Neis ei puudu oma iva, ent lukuauk roostetab kinni, ja selles pole süüdi ainuüksi pedagoogika.

Hääl, mis talle kollasest viulikerest palju aastaid, kogu elu kõrva hoovanud, tahab sõnaks saada. Täna, vihmasel päeval, pliiditegemise ajal.

Ja ei saa, pole lootustki. Iga aastasada sureb valusalt iseendasse.

Kuid siiski pole veel kõik kadunud.

Karl paneb tambitsa seatapumoldi savi sisse püsti ja sirutab selga. Talle ei anna rahu mõte rahvast. Rahvas peaks moodustama ühtse vennaliku pere. Algul eesti rahvas, seejärel kõik rahvad, kogu maailm.

Samahästi kui siin võiks ta seista ka kuskil nurmel, teederistil või kaasikus, ikka mõtleks ta nõndaviisi.

Või turul?

Marie köögis linnas? Või politseijaoskonnas?

Karl Pommer on elust heldinud, temas publitseb olemisrõõm. Õpetajate igavasti riigitruud manitsused pole teda veel tuimestanud ega ta hinge raugastanud, ta tahab minna haridusepõldu kündma. Olgugi et tal tuleb nagu tema isal esimesest koolipäevast peale ära keelata emakeeles rääkimine, tahab ta ometi lapsi äratada, kas või võõras keeles.

Talle tundub aina, et maailm on sama noor ja jõuline kui ta ise. Noor idealist ei suuda uskuda, et see pole sugugi nii. Ühtekuuluvustunne oma rahvaga ja selle läbi kogu maailmaga on see, mis talle tuge annab.

Kaks äratajat ehitavad pliiti ja järgmise päeva õhtupoolikul, kui kanad on juba õrrel, teevad prooviks tule alla. Selleks kõlbab suurepäraselt vana «Olevik». Pommer tahab näha, kuidas pliit tõmbab.

Tõmbab üle ootuste hästi. Mõnes mõttes on uus pliit nagu inimese pea, enne tuleb ikka kõrvatagused hästi ära kuivada lasta, alles siis täismehemõtteid nõuda.

Tuleb ilusat ilma. Pilved hajuvad kõrtsi ja vallamaja kohalt, päike tuleb välja.

Pommer lõpetab heinategu, lapsed korjavad aias mureleid, sõstraid

ja tikreid. Kõik anumad, ämbrid ja isegi vasest silmapesukauss on marju täis. Ühel õhtul tuleb Marie rongilt, Karl on tal hobusega vastas. Telegrafistiproua meel ja mõte on rahulik — mehega on asjad korras, isegi põlenud riided ei löönud teda sedapuhku tummaks; tookord, pärast jaanipäeva leidis Marie mehe voodist, oli külmetada saanud, arvatavasti kaasteenija lahtijäetud aknast.

Marie tuleb appi marju sisse keetma. See on suur töö. Kõigepealt saadetakse Manda ja Leeni poodi suhkrut tooma, samal ajal vaadatakse üle pargid, kausid ja panged — kõik, mis võiksid moosi mahutamisel arvesse tulla. Kristiine ja Saali on kuuri all ametis. Üks suur purk on mõranenud, vist on poisid kevadel puudeladumisel põrutanud kasti, kus ta sees oli. Ent Kristiine ei viska purki veel sellepärast ära, küll Jaan ta korda seab, prao paberiribaga kinni liimib ja siis võib sinna panna kas tangu või kastejahu, midagi kuiva.

Marjapada pannakse ahervarepliidile keema. Marie toob endale kuuri alt paku istumiseks ja võtab platsi tuhaasemel pliidi kõrval paja ja mängiva lapse läheduses, sealsamas endises köögis, kus ta on lapsest saati moosikeetmisel abiks olnud.

Väike Sass mängib koolimaja tuhaga, see on tema liivakast. Ta laseb tuhka läbi tillukeste sõrmede, tuhk jookseb halli hunnikusse ja kui mõni täiskasvanu juhtub tema tegevust jälgima, vaatab ta siniste silmadega kumera lauba alt rõõmsalt-üllatunult tuhakoonust ja hüüab tungivalt: «Uhk!»

Ükskord on keegi toobist välja visanud soolvee, mida Pommerile on veel vaja. Vanaisa pragab väikese Leeniga, kes talle kõige enne kätte satub.

«Miks sa niiviisi tegid?»

«Vanaisa, mina ei visanud ju soolvett välja...»

«Viskasid küll.»

«Ei visanud, vanaisa...»

«Kui mina ütlen, et sina selle välja viskasid, siis sa ka viskasid.»

Lapsel tulevad vanaisa ebaõiglusest pisarad silma.

Pärast ütleb Karl isale:

«Äkki Leeni tõesti ei visanud?»

«Kes see muu viskas, tema siin oli...»

«See, et sina arvad, et ta viskas, ei tähenda veel, et ta seda tõesti tegi.»

«Kui ei visanudki, on õpetuseks...»

«Sina, isa, oled ikka väga karm.»

Pommer istub kuuri keskele pukkidele ülesseatud söögilaua taha, vaatab poega eemalviibiva pilguga ja noogutab, et Karl istet võtaks. Poeg istub ettevaatlikult krobelsele, õrnalt hõõvliga ülekäidud laujupile, mis on pingi eest.

«Ütle, poeg, kuidas ma teisiti saan?»

«Leeniga ei olnud sa vahest siiski õiglane, isa!»

«Võib-olla,» ohkab Pommer. «Ükski inimene ei saa iga silmapilk kõikide silmis õiglane olla. Seda ei maksa mitte lootagi. Ainult oma loomuse järgi saab õiglane olla...»

Karl vaatab isa kortsulisse habemetüikas näkku, kuid ta mõte uitab hoopis kaugel.

«Kui nii võtta, siis ei saa ka isamaa asjus selget otsa kätte,» ütleb ta. «See kõik on nagu Paabeli torni tegemine, need, kes on kõige ülemisel tellingul, ei saa ega saa aru, mis allolijad hüüavad.»

«Kui allolijad üles seada, kas sa arvad, et siis palju midagi muutuks. Niipalju, kui mina olen elus tähele pannud, ei saa sulasest kunagi õiget peremeest. Suure hädaga võib rentnik saada, aga peremeest ei saa. Ei ole hoolt, aga ilma selleta ei edene ükski elu.»

«Parksepa Aadu on ju endine sulane,» väidab Karl. «Aga ehitas endale üle valla kambrid.»

«Ehitas küll, laskis ehitada, aga mis peremees ta on? Võttis lese peremaise ära, nüüd hea juua ja vigurit teha, naine rügagu teenijatega talutööd ja käigu veel õhtupimedas küla pealt meest otsimas, silmad peos...»

Kui Karl seletab, et isamaal peaks mõndagi muutma, mõtleb vana koolmeister järsku, et poeg jahtigu ennem tüdrukutega kui isamaaga. Tüdrukud armastavad, isamaa teeb ka näo, et armastab, aga pärast läheb kõik untsu. Ka tüdruk võib petta, kuid isamaa pole eales truu. Isamaa on üks väga imelik, üle mõistuse käiv asi, otsekui vargus või kuritöö, mis ei ole kellelegi õnne toonud — ei Jakobsonile, Koidulale ega professor Veskele. Kõik, kes ajasid isamaa asju, surid noorelt või mürgitati sakste poolt ära nagu õnnis «Sakala» toimetaja. Aga kellele seda vaja oli, mis on sellest muutunud?

Marjad keevad vaskkatlas, tulikuum, otse kulbilt maitstud moos paneb kõige kurvema inimeselapse elust rõõmu tundma. Sass on üleni moosiga koos, näost kriimuline kui murjan ja täiesti õnnelik oma tuha-hunnikus.

Ei teeks paha, kui Jaan Pommer, tõsine mees, saaks pooleks tunniks samasuguseks rüblikuks kui tema tütrepoeg Aleksander ja vaataks asjadele, mis ta südant vaevavad, lapseliku lihtsusega, sest see sõre aine, mis lapsesõrmede vahelt voolab, on tuhk, tuhk ja põrm, mille eest pole pääsu kellelgi, ka neil, kes istuvad nagu käod keisririigi paabelitorni tipus ja hüüavad sealt mõtlematuid meeletuid käske.

Tõepoolest, Pommer oleks tuhas mängides õige omapärane. Prillid peaks ta siis küll kuuri alla lauale jätma, ka kulunud töökuue ja vanad saapad võiks ta ära võtta.

Ja ennäe — siis jääb Pommer tuhaasemel seistes aina väiksemaks ja väiksemaks, ta sihvakad jalad ja sirge selg tõmbuvad kokku nagu paklane riie pesemisel, käed lühenevad, lihased sulavad kokku ja koolmeister kahaneb pisikeseks tombuks justkui õnnetina veepanges, aga ta ei omanda laeva ega lippudega pilve kuju, tema järgi ei saa midagi ennustada.

Ta on tuhahaua haldjas, kadunud koolimaja vaim.

Ja moosikeetjad, kes on hämmastusest keeletud, näevad, kuidas ta kätega tuhas sobrab, kaapides lohku nagu asettegev koer. Siis poeb ta tuha sisse, ta väike kortsunud nägu on tuhakarva, ta on üleni tuhk; siis kaob ta tuha sisse, jääb ainult veel hall kooniline auk.

Ja siis ei teata kaua aega Pommerist midagi, teda ei näe keegi, ja kes näeb, ei julge sellest rääkida, sest ei usu oma silmi, pealegi on looduses salajõude, millest on parem vaikida. Pilved on imelikud, taevast

ei anna toimumust aru, puju ja põdrakanep siluvad kadunud koolmeistri jäljed.

Ühel hommikul nähakse aga tuhkhaus tamme ja sealtpeale algab uus maailm. Uus maailm vanade seadustega, oma hoos ürgne ja taltsutamatu nagu sügistuul, salapärane ja võigas kui unenägu, ent tõeliste kaarnate ja loitsusõnadega.

(Järgneb)

Aleksander Suuman

MÄNG VIIKI

Tuul vaibus. Merelaotus tõmbus lamesse.
Meist üle lendas valge luigepaar.
All lumepilvede, mis külmalt kumasid,
siis paistma hakkas igatsetud saar.

Ma polnud luiki näinud nõnda lähedalt.
Nad valgust hõõgusid kui kandelaabrid.
Jäänd mõistatuseks nende kauge ilu.
On ise nad mu ülelaidset naabrid.

Neid emaamad linikuile õmblesid.
Kel on sest loometööst nüüd enam aimu?
Liig kaine päiselt loodusesse suhtume
ja kombeks pole kujutada vaimu.

Ei leidu taideid üllast ülilinnust
(ju luitund seinavaipki kulund narmasteks),
ei jutte, värse. Rääkimata Leedadest,
kes üksnes kauniskaeladega armatseks.

Ma kahtlen, kas on luiki üldse olemas.
Naiivne oleks tõena võtta kõike,
mis silme ette lööb. Ma lihtsalt luuluks
pean nende lauglemist ja kurbi hõike.

Antiikse luule ilmingud võib-olla
nad on. Ju nõudis loomesund ehk -tusk,
et graatsia kühmnokse välja mõtles
ja deklameeris lendama etrusk.

Võib-olla tulevad nad meile Antimaalt,
kus pole mulda, külvi ega kündi.
Ka Toonelas võiks olla nende pesa
või hoopis maal, kus olin enne sündi.

Ja kõneldaks veel, oo, mis kõneldakse,
et luigenahkseid kasukaid ja veste
bojaaritarid kandsid. Jätkem, palun,
need jõngad naljad, sündsusetud vested.

Et rendilaeng kui luigepaarist ühe
toob alla, siis ka teine ennast hukutab.
Eks nägemus kao ikka tervikuna
kui vali kärgatus su kõrvad lukutab.

Niipalju luikedest, kes tulid-läksid.
Ma peagi virgusin sest ilmsiunest.
Nüüd loojuv päike hetkeks läbi murdis
pilvedest, mis olid puhtast lumest.

Nad iidse marmorlossi müüridena
mu kohal kaldu seisid nagu ime.
Suur vaikus küllap üleval neid hoidis.
Veeväli läikis, oli kilesile.

Saart horisondil loojang vasetas.
Ta aegamisi kasvas välja merest.
Roogkatusega majad metsa foonil.
Paekivikorstna suitsud igast perest.

Pukktuulik paari säilind tiivatoega
kui viipav inimene paistis eemalt,
kui mingi hiid. Ma võõris püsti tõusin
ja ahtris laulma hakkas Paadi-Eevalt.

Ta kurakäega hoidis roolipinni
ja paremaga kaare tegi lahel.
Ei sõnadest ma suurt küll aru saanud,
sest mootor mütsus täpselt meie vahel.

Ta pilgud seda enam mulle rääkisid.
Need piki neemi jooksid nagu sikud.
End imekähku lapseks laulis vana mees.
Suus välkusid tal hambatõngid . . . kikud.

ALEKSANDER SUUMAN

Lõi vilet karjakuna. Vette pörkusid
kui lutsukivid siis lööplaulu riimidki.
Haakrikulkäigud pärast läänetormi ööd.
Kui õitseb hernes, põhjaõnge liinidki.

Ta laide, nasve üksipulgi luges.
Neid laius terve sadakond Nord-Ostis.
Küll lugend ta neid eluaeg ja jälle loeb
kui ülepäeva paadiga käib postis.

Seal järsku – karme käske valjult lausus.
Ma kujutlesin: mööda lendab kuul must.
Ja näitas ka üht medalit. See temale,
jah, tagavat siin saarel ilmakuulsust.

Ta seilauks kui mööda möödund aegu,
kus iga sisserammit seik või juhtum
nüüd jälle kirkastus. Allpilve pagid
vast järjepannu olid segi uhtund.

Veest mälestuste kehi välja kasvas
kui karesid. Need rangelt nõudsid jaatust.
Mul kõhe hakkas – ei ma sõida merd,
vaid hoopis mööda teise mehe saatust.

Siis tuletorni poole käega viipas.
See hakkas juba plinkima signaale
ja taevas kustus. Valgma alla jõudsimel,
seal paat sai veetud ninapidi maale.

Salk eitesid meil oli vastaliseks.
Neid kombekalt ma tervitasin. „Kohtu“
ees alandlikult seisis Paadi-Eevalt
– me liigselt olla pruukind külmarohtu.

Külm külmaks, rohi rohuks. Saabus öö.
Õö kannul lumi tuli suure tuisuga.
Jah, tormieelne oli vaikus õhtune
ja sile meri, lihvitud kui luisuga.

Eks lumesadu tähendanud luiged,
kui üle peade lendasid nad vuhinal.
Tõenäoliselt nad muud ka ise pole
kui räitsakate kokkutuisand kuhilad.

Õö tuli. Tuli lumi suure tuisuga.
Tuul korstnajas ulgus hullund soena
ja ohkas raske aampalk, aken ägas.
Mä rahus magasin ja oli soe.

Ja nägin unes: suure nüri noaga
randvallilt merikapsa lehti nüsisin.
Koos tuhkjashalli aoga ärgates,
mis tähendab see uni, endalt küsisin.

Paekivi kliburinnatisel põlvili
ma olin? Kapsad kõrgusid kui palmid?
Jutt ruttu pelgab, ütlus ennatlikkust.
Las järgemööda veereda kõik salmid.

Ja algas hilissügisene päev siis.
Mis sest, et oli kole koerailm.
Ma tõusin Vesikaare panga peale.
Jo kuningaks on oma kõrv ja silm.

Seal nägin tuule lõusta pikakihvalist
silmsilmitsi. Tõepoolest oli hirmus.
Ei laineharjad enam jänest mänginud,
vaid tække. Igaüks neist valjult hirnus.

Mind ründas terve eskadron ulaane.
Ma kuulsin nende vaenuhuilgeid valjusid.
Veesambad olid kõrged mitu süllda,
kui lõhkesid granaadid vastu kaljusid.

Ma kaua aega seisin sellel pangal
kesk esmast lund ja kulukahutust.
Suur, enneolematu rahu tuli
seal minu juurde merest rahutust.

Ja kolmas päev siis algas tollel saarel.
Aeg oli otsa saanud. Koju kippusin.

ALEKSANDER SUUMAN

Õö kaasa oli viinud suure tormi
ja maha polnud jätnud kippu-kõppu.

Mu astumised vaikust vasardasid . . .
Ei ainult lauter, laht ka oli jääs.
Veel väina seljal lahvandusi mustas.
Jääst oli vaba ääretu hall Lääs,

kus rajujärgsed laiad tühmid lained
nüüd uneplatsi otsisid. Sealtkaudu
maailma otsa minna polnud kutsumust.
Mind meri järsku pannud oli raudu.

Ja neljas päev sel saarel kätte jõudis.
Muud teha polnud, homset päeva oota.
Tuul ometi et tõuseks, lõhuks jää!
Või hoopis kandja külma peale loota?

Lõin aega surnuks. Jalutasin nõmmel
ja kaesin kadakaid, kes, püsti lumes,
ka oma jõudeaega surnuks löid.
Kõik olid tumerohelises unes.

Kuis männid on siin masajad ja jäsajad.
Kas tõesti oma alustele maste
siitmehed tooma peavad suurelt maalt?
Torm tarib kütust, meri kalakaste.

Üks jänes tuulemurrust välja viskus.
Ja ikka ehmunud ja valge nagu
ikka ta. Ahaa! Või siin siis peavadki
need lainejänkud vaikseilma pagu.

Tuisk kiviaia vastu oma taldu
seal puhtaks pühkind. Pühkmed aga langesid
küll aia äärde maha, aia peale.
Nüüd kujutavad endast kõrgeid hangesid.

Rihvikul lund polnud. Vastu konarat
harv kulu ludutas. Et oleks kenam,

kraapluuaga, näe, õue puhtaks pühkinud
on hoolas tuulemaja pereemand.

Siis viidama päeva pärastlõunal
ma viimaks matkapambu köitsin turjale
ja pagendusest põgeneda püüdsin.
Sai jääle mindud nõrgale ja kurjale.

Üks külamees mind saatis. Habe tuules
tal roosatas ja vuhises kui fööniks.
End talle esitlesin. Tema nohises.
Siinkandis hüüti teda mereröövliks.

Mul kaunishingest poleks olnud tulugi.
Võis tuge leida nüüd vaid mehes raudses.
Läks esialgu rännak päris libedalt
nii sõna otseses kui mõttes kaudses.

Turd kagutuul jää surund oli nõgusaks.
See saduldunud oli üle kivide.
Me tee käis keerdudega piki kehvleid
ja madalikke, üle rihvarivide.

Jää saduldunud oli üle kivide
ja murdunud ja nõnda jääbarette
ta pähe oli sättind rahnudele.
Jäiktõsiselt neid seisis omaette

ja rühmiti kui büste galeriis.
Tee oli siiski üsna viss. Vaid kohati
ta nahkjalt vajus-tõusis. Selle peale
all tallaaluse kui raskelt ohati.

Ast oli kerge. Peagi paistma hakkas
ees taamal läbi hämu, läbi vine,
nii ilus nagu oma lapse joonis,
Kuusknõmme neem ja mets siksakiline.

Äng pigistamast lakkas. Meeled helasid,
et pääsen nüüd tsiviliseerit ilma.

ALEKSANDER SUUMAN

Kui järsku, mina ees ja röövel järel,
karrauhti! raksasime Näkisilma.

Maa härmakahus põõsad olid lähedal,
vast vaevalt meist kolm-nelisada sammu.
Jää äärt me rinnaga küll rümasime.
Siis kuskilt enam võtta polnud rammu.

Mis muud kui tagasi. Kül m sundis takka
ja sundis äsjasündind videvikki.
Sai vahepeal vaid ränki rõivaid väänatud,
kummsaapaid tühjaks kummutatud pikki.

Ja õhtu sünkus, süvenes ja süüvis.
Ei enam jalgagi me näinud ette.
Kurss angerjana väänles käes ja kadus
koos meiega siis laia lahvavette.

Veel saareni võis jääda meremiil.
Ei oleks aidand appihüüd, ei hõige.
Mu elulugu mulle juba kangastus
ja röövel ütles: „Paneks suitsu õige!“

Vees lagisevas suitsud ette panime.
Jääd tihke Süd-Ost kõikjal rühka puhus.
Ja pidasime plaani . . . Siia maani
ei tea, kas päästis plaan või pime juhus.

Kui kuuendama päeva hommikul
ma virgusin (veel uni oli silmas),
siis kõrvalesti pitsitasin. Pelgasin,
et virgunud ma olen teises ilmas.

Jah, saar ei tahtnud minust lahkuda.
Ta mulle aega andis, aga asu
ei andnud. Muudkui sakutas ja õpetas
kui hülgeema oma juhmi võsu.

Ei tahtnud ega tahtnud saar must lahkuda.
Ta nagu lausunuks: „Nüüd parem siia jää.
Löö käega rännuradadele. Peatu.
Nüüd hilissügis on. Kord torm, kord jää.“

Jutt oli justkui „oma saare“ kutse
ses määratumas meres . . . On's see lahendus,
kui sõudnud oled sa ja sinna jõudnud
ja tulemuseks suletus ja ahendus?

Ja tulemuseks suletus ja ahendus
ees avaruste irvitava palge.
End peita ka ei saanud silmapiiri eest.
Maad oli kole vähe. Seegi valge.

Vist nõnda seatud on, et eluotsani
ummlainetel las kõikuda su kaljas.
Oht kindla pinna leidjal olla on
kui Pyrrhos pärast võitu purupaljas.

Saar üheksanda päeva piimjal hakul
mind minna laskis. Kaua-kaua ta
veel pilkudega saatis. Mina roomasin
jää hallist väljast üle pika lauaga.

Küll küljetsi end libistasin. Vähkresin
ja värisegin. Olin hirmust higine.
Luiged tulid meelde. Nende lennule
mu olek oli risti vastupidine.

Küll roomasin ja kápuli ma käisin.
Külm lige udu hajus. Kohe vajusin,
kui tahtsin puhata. Seal miskipärast
üht ülendust ma endas tajusin.

Ma tõusnuks nagu iseenda kohale
ei tea mis sisejõul või loomusunnil
ja nägin kaugele. Vaid olin näiliselt
ma madalamast madalam sel tunnil.

ALEKSANDER SUUMAN

Ma nägin kaugele sealt ette oma teed
ja käidud rada nägin alguseni.
Kuis häbenesin tühje saavutusi.
Neid, mille peale uhke olin seni.

Jah, käidud rada nägin alguseni
ja oma naeruväärset kuju, ennast täis
ja upsakat ja edevat ja ahnet.
Ballastist sest nüüd vaba olin, mulle näis.

Keskkonnaga ma jälle kokku kõlasin.
Ma olin paindub jää ja tuul, mis puhus,
nüüd ise ka. Ja tähtsusetu olin.
Mind tasakaalustuma sundis juhus.

Üht ülendust ma endas tajusin.
Mind suur ja vägev loodus vaenupiiki
kutsus ristama. See oli tunnustus.
Surmväsinuna pakkusin ma viiki.

Aime Maripuu

RABAÄÄRE VARESED

Seda asja . . . seda asja kirjutan ma siis, kui ei ole vareseid. Tss! Äkki nad kuulevad?

Vareseid on pagana palju. Nad on igal pool. Toas. Ja väljas. Nii kaugele, kui silm ulatub.

Õhk on neist paks. Vareseõhk. Musthall vareseõhk.

Nende silmi on kõik kohad täis. Musti läikivaid litreid. Tss! Äkki nad näevad!

Ma ei taha vaadata laua alla, ma ei taha vaadata riidekappi. Hoian parem silmi kinni. Kõvasti. Kramplikult. Vahel tundide kaupa. Istun ja tuiutan enese ette. Siis neid ei ole. Varesesilmi.

Aga siis on kõik muu.

Ja ma ei tea, kumb on halvem: need kurimustad litrid või see, mis on joonistatud minu laugude siseküljele. Hõõguva mustpunasega. Kustumatud pildid.

Alati samad. Aeglaselt-aeglaselt liikuvad või siis pöörase kiirusega kihutavad pildid. Imekauged ja pisitillukesed või siis tohutu suured, peaaegu haaramatud. Kuidagi liikumatult lähenevad pildid.

Ma joonistan neid välja. Seinale. Paberile. Liivale. Ükskõik kuhu. Aga ma ei leia värvi. Seesugust ei ole. Nii kuuma, nii punast, nii musta.

Isegi veri, isegi veri hüübib inetupruuniks ega hõõgu.

Teen parem silmad lahti ja karjun koos varestegega. Kraa! kraa! karjun mina ja nemad vastavad. Nad ei jäta kunagi vastust võlgu. Varesed mitte.

Nende hääled on kõikjal: lae all, voodi all ja toa hämarais nurkades. Nad vastavad väljast mändide otsast ja ilmatu kaugelt raba pealt. Sealt — raba hallsinise küüru tagant.

Üksnes riidekapis on vaikne. Haudvaikne. Aga muidugi! Nagu ma ei teaks, kavalpead: seal on ju ainult silmad. Kuhjade viisi läikivaid litreid. Ma ei taha nendega mängida. Ei! Ma ei vaata sinna.

Ainult vahel varahommikul ei ole vareseid. Ärkan. Aga neid pole olnudki. Mitte kunagi.

Raba peal kõliseb miski. Õhk on nii puhas. Ja mina ka.

Siis. Just siis tahan ma kõik korraga välja öelda. Välja paisata. Et vabaneda.

AIME MARIPUU

Kirjutan. Kiirustades. Ülepeakaela. Kõigest segiläbi.

Aga vaevalt jõuan lehekülje lõpuni, kui raba peal enam ei kõlise. Ülal kõrgel-kõrgel sahiseb miski. Nad tulevad. Nagu ma ei teaks! Veel — ja juba nad hõikavad mind. Kraa! kraa! — need sealt ülalt ja teised sealt alt, raba küüru tagant.

Tõstan pea ja pean kuulutama.

Tunnen, kuidas mu silmad muutuvad kurimustadeks litriteks. Pillan pliitsi ja saputan tiibu. Kraa! Kraa! Kraa!

See maja, pleekinud kollane, on äärmine. Siit edasi algab kõrge turd rabamaa, vett silmini täis.

Haa! On siiski midagi meie vahel. Mustahne rabahaua ja meie luitunud plangu vahel. See on rabaäärne männik. Krõpskuiv, liivaluiteile kasvanud. Nagu polekski ligilähedal raudkülma rabavett.

Janust kidur männik vee ääres. Roostepuuni, okastest libeda põrandaga ja suvekuumuses täis seisvat paksu vaiguõhku.

Lapsepõlves näis ta mulle päratu suur: iga tüve taga ime, iga seene sees veider lihava ninaga päkapikk.

Nüüd paistab ta läbi, sügistormidest raasitud ja kidur. Päkapikud surid juba ammu ja varesed nokkisid ära nende lihavad ninad ning tillukesed lõbusad silmad. Iga tüve taga vilistab tuul ja igas ladvas istuvad varesed.

Kraa! Kraa!

Kui sulgen silmad, näen teda kohe. Temast alati kõik algabki. Imepisike sõrmeküünekõrgune tüdruk ilmatu kaugel. Väike võhivõõras tüdruk. Ta vaatab ainiti minule.

Ma oleksin nagu tema ees milleski süüdi. Püüan seda meenutada. Ei leia. Otsin, otsin. Aga tema läheneb. Ei liiguta, ei pilguta, aina läheneb.

Ta kasvab kohutavalt aeglaselt. Hirnutava järjekindlusega. Ja siis on ta siinsamas. Ta nägu puudutab minu oma. Tema silmad tungivad minu omade sisse. See on pööraselt valus. Ma kisendan. Kõrvulukustavalt.

Aga ma ei pääse sellest. Nüüd vaatan ma tema silmadega pilte oma laugude siseküljel. Pildid, need on mustpunased. Nad hõõguvad. Nad põletavad mind, kuni sulan üleni nendesse.

Kõik on taas nagu tookord.

See olen ju mina. Appi! See olen mina. Sõrmeküünesuurune tüdruk, kelle ma reetsin.

Reetsin jah. Kasvasin suureks. Sirutasin omad sõrmed tema sõrmedest välja, omad jalad tema peenikestest jalgadest välja. Ma paisutasin tema ilusa väikese pea suureks ja inetuks naisepeaks ning moonutasin tema

hapra keha... Ei! Ei! See ei olnud ju nii! Mitte nii. Kuidagi teisiti... Ma ei mäleta.

Või olid need varesed? Need, kes ta ära naersid? Ma lasin nad talle ligi. Või iseendale? Oma vasttärrganud valge ihu ligi lasin ma nad.

Kuu paistis läbi männiokste tuppa. Külml hallakuu alla minu asemele. Ma heitsin katted pealt ja sirutasin ennast alasti neile vastu. Varestele. Musthallidele varestele. Tookord. Sel ööl, kui olin kuulnud, et nad on ta tapnud. Mitte varesed, vaid mürsud.

Nad kirjutasid, et ta langes nagu kangelane — täites oma kohust. Mitte mürsud ei kirjutanud, vaid sakslased.

Ilusti kirjutasid. Et kangelane. Et kohus. Ja saatsid pisikese musta raudristi tema emale. Mitte mulle. Tema emale saatsid. Ema tuli meile, silmad paistes, aga rist rinnal. Rind ees. Mustas kleidis rind. Ja rist peal nagu hauakünkal. Aga hauda seal ei olnud. Ema oli uhke. «Minu poeg,» ütles ta. «Kulno,» ütles ta. «Kangelane ja raudrist,» ütles ta. Aga mina ei öelnud midagi. Ainult öösel, öösel sirutasin ennast vareste poole ja kutsusin.

Täitis kohust? Tulistas? Kindlasti tulistas. Minu vendi. Teised teis-pool rindejoont. Kulno ja minu vennad. Võib-olla ta... Ei, ei. Langes tema, Kulno. Ju minu vennad... Sealpool. Täitsid oma kohust. Tulistasid. Tulistasid. Kulno hüppas üles. Mustmärjalt poriselt põndakult. Käed laiali. Kisendas. Suu pärani. Verine suu. Täiesti hambutu verine suu. Kisendas. Täiesti hambutu ja verine.

Hahahaha! Haha... hahahaha!

Varesed! Tere, varesekese... Igituttavad. Lapsepõlvesõbrad. Nagu Kulnogi. Suure, lihava ninaga Kulno. Tulge! Tulge kuupaistesse tuppa. Siin olen mina. Täitsa valge. Üleni. Täiesti veatu. Keegi pole mind veel näinud. Mitte keegi. Niimoodi.

Tema ka mitte. Kulno. Mitte ialgi. Hahahaha! Ha... ha...

Mürsud? On need siis mürsud, mis undavad? Ma ju kuulen. Ei, need on varesed. Ma kutsusin. Nad tulevad vihinal läbi kuuvalge. Õhk kiunub valust nende tiibade all. Kraa! kraa! ja kraa! kraa! karjuvad nad ümberringi. Nad tulevad nagu must pilv üle raba. Nad rabistavad männiokstes ja kiljuvad. Juba varjutavad nad kuuvalguse. Juba on aken neist ilmetumust. Nad on seal. Näete, seal! Nad vajuvad alla minu peale. Appi! Ap-pi!!

Kr-rr-aa! Kra-aa...

Jaa. See tüdruk olen mina. Ma ei saa seda endale salata. Nii närbarmetu ja kiitsakas, kui ta ongi.

Ta vaatab kohkunult ringi, silmad pärani peas. Ta vaatas alati seda viisi ringi ega teadnud, kuhu panna oma käsi.

AIME MARIPUU

Teised teadsid. Ema. Ja need seal. Nende käed olid alati töö ligi.

Nemad seal — on mu õed. Ma tean küll. Kaks hallmusta varju esimeste piltide taustaks. Minu laugudel ei jätku nende jaoks hõõguvat mustpunast. Võib-olla polnud neis eluski punast?

Kaks hallkaamet vanemat õde. Nad käisid tööl ja töid oma palga sendipealt koju. Emale. Nad toitsid peret nagu isagi. Ainult et isa polnud see üle sugugi uhke. Nemad olid: jäigad ja sirged, peretoitjad.

Pere? Kus ta siis on? Vennad? Vennad, ae! Õed? Isa?

Ei ole.

Kedagi pole. Olen ainult mina, kaapekakk. Ja veel keegi. Hall ja küürus.

Ta tuleb ja toob mulle süüa. Ulatab plekk-kausi ja ilmatu suure lusika. Varem kukkusid taldrikud mu käest puruks. Siis, kui püüdsin süüa vareseid. Neid peab söötma, sest muidu nad nokivad silmi. Inimeste. Ja päkapikkude. Nad armastavad silmi, ma tean.

Ta ulatab kausi ja sooja supi aur teeb ta ümarikud prilliklaasid udu-seks. Ta käsi on luukõhn ja suured tursunud sinakad sooned rulluvad valge närbunud naha all. Ta käsi väriseb ja kuuma suppi läigatab põrandale.

Laskun põlvili ja püüan seda suuga võtta. Sest supp on püha. Sõja ajal nad nälgisid. Tillukesed lapsed ja valgeks kuivanud naised. Kui piirati seda suurt linna.

Nemad seal sees nälgisid. Sõid külmunud kartulipabulaid ja jää riikus nende hammaste all. Sõid kasse ja koeri. Rotte. Ja hiiri.

«Tõuse üles! Tõuse ometi!» ütleb ta mulle ja kompab oma luukõhna käega mu õlga. «Tõuse üles!»

Aga mina ei tõuse. Ärge keelake mind. Ma ei taha rotte. Ega hiiri. Ma võtan suuga suppi. Kuuled siis, ema! Küllap sa oledki ema. Ainult ma ei tunne sind ära. Nende kortsude koorma alt ei paista su pikk kitsas suu ega lõua kõva kaar. Aitäh sulle seegipoolest sooja supi eest.

«Kaapekakk,» ütlesid vanemad õed, kui isa-ema kuulmas polnud. Ütlesid ja lugesid sõrmedel aastaid. Minu ja vendade omi. Et millal me jalad alla saame. Aga meil olid jalad all küll. Minul kepp-peened ja vendadel jälle sihukesed suurte kandiliste põlvedega ning kriimukräämused.

Lugesid aastaid, vangutasid pead ja pöörasid oma hallid näod teineteise poole.

«Vanatüdrukud!» kiusasid neid vennad, kui nad poiste kasvunäljaseid suutäisi seirasid. Või siis oma kulunud kleiditükkidel teist korda teist poolt pöörates õmblusmasinat vuristasid. «Ei teie mehele saa!»

Seda arvas ka Elga. Ja ütleski teinekord, kui nad jälle kaklema läksid. Elga ja need hallmused.

Elga. See on nagu valgusesähvatus või nagu hele helk mu laugude mustjaspunasel taustal. Ta valgustab ja ma pean naeratama. Elga.

Ilusõde. Valgepunane. Suurte heledate juustega. Läbipaistvate silmadega. Pika heleda kaelaga. Ta õppis gümnaasiumis ja seda ei suutnud hallmustad talle andestada. Aga Elga ei hoolinud sellest põrmugi.

Ta oli nii ilus, et võttis mul hinge kinni. Kükitasin nurgas maas, kui ta peegli ees ennast keerutas ja uskumatult toredat gümnamütsi pähe seadis. Ikka nii ja naa. Kord tõmbas tuka silmile ja vaatas peeglitükiga küljelt. Siis kammis juuksed otsmikult siledalt taha, ja kõik algas otsast.

Vahel märkas ta minu ahneid silmi nurgas. Siis tegi ta kentsakaid nägusid peeglistse. Ajas huuled torru ja pööritas silmi. Või vedas suu viltu ja lükkas mütsi kulmudeni alla. Ja küsis, et kas on ka ilusti.

«Jah,» vastasin mina hardalt.

«Aga nüüd?» keeras ta mütsi sootuks tagurpidi pähe ja liigutas veidralt ninaotsa.

«Jah . . .» ütlesin mina nagu ennist, silmad pärani peas.

Ta pahvatas naerma. «Sina lollike!» ütles ta.

«Sa oled ilus alati,» kohmasin mina tõemeeli.

Ta kobas midagi koolikleidi taskuist. Ei leidnud. Rapsis kärsitult ja mossitas huuli. Lõpuks viskas mulle sülle päratu suure krabisevas paberis kommi.

Jäin seda ainiti põrnitsema ja kuum häbi kõrvetas mu liikumatuks.

«Miks sa ei söö, narriker?» sädistas Elga. «Selle andis mulle Artur! Ise sihuke toruloru, aga kommid on tal head!» Ta naeris.

Poetasin kommi sülest põrandale ja põgenesin kākaskaela minekut.

Elga vaatas mõistmatult mulle järele. Kehitas õlgu. Krabistas korra ja pistis kommi endale suhu. «Kawe» šokolaad oli.

Mina aga hiilisin veel pool päeva nurki mööda ega tahtnud Elgale silma sattuda.

Aga või siis Elga viha pidas! Teinekord pistis mulle jälle kommi pihku. Sihukese pisut räsitud paberiga. Koolipõlle taskusopist. «Erps andis,» ütles ta, «vahetunnis.» Või siis: «Uugo tõi. Sihuke peenike poiss!»

Hallmustad ei andnud kunagi kommi. Vahtisid aga, ninad viltu, ja keelasid Elgalgi sellist riivatust koju tassida.

Elga ainult naeris. Naeris, hambad täitsa paljad. Just nagu kino kuulutus. Ma ühekorra nägin: siis, kui hallmustaga isa töö juurde läksime.

«Jusku Elga!» hüüdsin mina ja jäin kuulutuse ette paigale. Kino kuulutus naeris. Viimase purihambani välja. See oli tohutu ereroosa naine, ripsmed kui linnutiivad ja suured roosad rinnad päris paljad. Vahtisin teda kohkunult. Ta ei hoolinud sellest. Aiva laiutas seal ja ini-

mesed käisid mööda. Kõik. Mehed ja naised. Ja pisikesed tüdrukud nagu mina. Ma oleksin tahtnud teda katta. Aga polnud, millega.

Siitpeale iletasin ma kinokuulutuste räiget roosat. Ja iseennast ka. Siis, kui märkasin midagi ärkavat ja pakatavat oma seni laudlamedail roideil kuplas-sinaka kananaha all.

Hallmust vedas mu kättpidi minekule. Ta oli nii üleni hall mu kõrval. Hall ja kurguni kinni. Ta ei naernud sugugi.

Aga oi, mis rõõm neil oli, kui Elga kord koolipeolt pool tundi hiljem koju tuli ja emalt koleda peapesu sai! Nad ei tohtinud keegi hiljem tulla: ei Elga, hallmustad ise, vennad ega isagi oma töövahetusest. Ema seisis siis seal, elutoas ja vaatas kella. Isale ei öelnudki muud, ainult vaatas kella. Aga isa läks seegipoollest lont-lont, nina maas, ja otsis kusa-gil tegemist. Olgu siis kuuri all või väljas aias, lillepeenarde juures.

Elga tuli tookord tervelt pool tundi hiljem ja pealegi peolt. Ema keelas talle mitmeks-setmeks ajaks kõik väljaskäimised ära. Lukustas peokingadki kummuti alumisse laekasse ja pani võtme oma kodukitli tasku.

Elga turtsus küll ja trampis jalgu, aga mina nutsin. Nutsin nägu pes-tes, ise otseti pesukaunis, ja karjusin ühtesoodu: «Ai, seep läks silma!» ja «Ai-ai-ai! Seep läks silma!»

Kisasin senikaua, kuni sain emalt klapsu kuklasse. Et ole ometi vaiki! Küll oli see alles magus müks! Tõstsin oma seebise näo ja vaatasin võidukalt ringi.

Aga Elga oli just esimene, kes pahvatas naerma. Ta näitas näpuga mu vahutortides palet. «Justkui jõuluvana!» naeris ta. «Täitsa täpselt!»

Jõuluvana tuli meile haruharva. Enamasti seadis ema ise kingid jõulu-puu alla. Saatis meid karjas teise tuppa, krabistas paberitega ja seadis ja toimetas. Ootasime hinge pidades: iga krõps elutoas võis ju midagi tähendada. Väiksem pots väikest kinki, aga suur kobin võis kogunisti suuski kuulutada. Vennad ootasid neid jõulust jõulusse ja aina mõistasid: on, ei ole, on, ei ole. Lõpuks süütas ema oma käega küünlad ja avas ukse. Tulime poolhäbelikult, külg ees, ja ainult vennad rabistasid ukstel, et kes enne sisse saab. Kingid olid kuuse okste all, hästi varjus. Enne tuli kogu perega laule laulda ning lastel hiljem salmigi öelda.

Nii me siis laulsime kõik kooris ümber paberkettidega ehitud puu. Küünlad löid vilkuma ja virvendama ning ähvardasid kustuda hoopis: nii kange laulutuu oli, kui me kõik nagu ühest suust salmisõnu ütlesime. Ema kõva ja kõlav hää! ainult pisut-pisut eest vedamas, minu oma jälle pooltokerdi teiste sabas.

Teinekord aga, jah, teinekord kompsis keegi tööpoollest esikus. Põru-tas prõminal ukse pihta ja tõukas selle siis kärsitusest puhkides valla. Ise sihuke ilmetusuur ja pahupidi pööratud lambakasukas seljas.

Terve pime eeskoda oli teda, üleni karvast, täis. Ja oksapahklik kepi-toigas ta peos, see otsis kah päris isetahtsi teed toa poole. Meie küünlaheledasse tuppa.

Vaatasin ainiti seda toigast ja seda Suurt Karvast seal taga. Vennad tõtsid rõõmukisa, aga mina taganesin, selg ees, kuuse poole.

«Kas... ee... siitperest... ee... häid lapsi kah leida?» venitas Vana-Karvane päris meie isa häälega. Aga suuümbrus oli tal sihuke si pikki valgeid ja tudisevaid karvu täis ja mustad silmakoopad põrnitasid kah kulunud läkiläki serva alt kuidagi võõriti välja. Just täpselt nii, nagu polekski tal silmi seal sees.

Seepärast ta ei näinudki, kui mina kuuse taha nurka varjule pugessin. Seal ma siis redutasin, hing kurgus, ja piilusin läbi hõredavõitu okste, et mis teeb.

Ja juba ta sähmaski hiiglama kahuse vitsakimbuga vennastele mööda sääri. Ikka siuh ja säuh. Vennad kepsatasid kõrgele õhku ja rökatasid — kas nüüd naerust või nutust, kes seda kuuse varju nii ära kuulis.

Vitsavibutuste peale tõmbusid poisid pisut nagu tagasi ka, aga varsti tikkusid jälle päris kärsitumal kombel kingikotile ligi. Enestel salmid pahasti peas ja suured käedki vaata et mitte kõige puhtamad otsas.

Lõpuks, kui Elga ka minu eest terve ilmatu pika laulu ära laulis, sain minagi siia kuusepimedasse kingipaki pihku. Seal oli peotäis piparkooke, suur narmastega jõulukomm ja Elga vanast punasest seelikust tehtud kleit. Oi, mis ilus see oli!

Hallmustad tröögeldasid oma riided liiaks ära, nagu ema vahel ütles. Nende omadest õiget kingirõivast mulle ei saanudki. Ja tollel, Elga omal, oli Elga lõhn küljes kah. Nuhkisin seda ahne ninaga ja tundsin ta isegi siin kuuse ja küünlarasva hõngu sees täpselt ära. Elgal oli seesugune magus lõhn. Magus ja õrn. Hoopis teistsugune kui teistel.

Ei, ei... Siin ei lõhna Elga järele. Ei! Kõsst! Kasige minema, varesed! Mis te haistate, pikad ahned nokad õieli ees? Kõsst!

Elgat siin ei ole. Olen ainult mina. Ainult mina, kuulete! Mul ei ole pikka heledat kaela. Mul ei ole läbipaistvaid silmi. Need on teie maiusroog.

Te ju nokkisite ära Elga silmad. Suured ja heledad nagu vesi. Te ju täksisite ära ta painduva kaela. Kärniliseks ja koledaks. Kurjategijad! Kus te panite Elga? Kuhu?!

Kasige minema! Mi-ne-ma!

Mina ei lõhna mitte millegi järele. Või kui, siis ainult raba järele. Mudalagaste järele. Ja vareste.

Vareselõhn. Vareselõhn? Jaa. Mina olen vares. Lõhna ja häälega.

Kraa! Kraa! Mitte keegi ei eralda meie hääli. Kui me karjume. Kuulake ainult: kraa! kraa! Kas te siis ei kuule? Kraa-aa!

Rabalõhn on lapsepõlvest saadik mu ligi. Vennad jooksid suurte pik-kade põdrajalgedega mööda rabamähtaid ja mina püüdsin neil kannul püsida. Hõikasin ja hüüdsin, aga nemad ei kuulnudki. Aina lisasid sammu — raba ees lahti ja jooksutuhin jalgades.

Istusin siis mähtale maha ega jooksnudki enam. Rabavesi oli külm ja lirtsus varvaste vahel. Lirtsutasin seda ja nilpsasin keeleotsaga pisaraid. Ikka nilps ja nilps ühest suunurgast ja teisest. Naks-naks-naks tegi orav puus ja kraaks-kraaks-kraaks karjusid varesed rabaäärses männikus. Jäin neid kuulama ja unustasin vennad sootuks.

Vahel tuli Kulno, endal jalad just samasugused päratu suured ja kandiliste põlvedega, aga istus minu kõrvale kuivale mähtale.

Ta sakutas mind salamisi juuksesalgust ja ütles, et vares tegi.

Siis pistis ta mulle kokkusurutud rusika silme ette ja käskis: arva ära, mis seal sees on.

Mina ütlesin, et ei tea, aga lootsin ometi teab mis imeasja.

«Maailmaime!» ütles Kulno ja tegi pihu aeg-aegamisi lahti.

Vahtisin pärani silmi, aga seal sees ei olnud midagi. Hakkasime mõle-mad naerma, nagu olnuks see mittemidagi naljakaim asi ilmas.

Lõkerdasime ja kõkerdasime, kuni kuulsime ema kõva-karmi häält männikuserva poolt.

«Tüd-ruk! Kus sa o-led?!» hüüdis ta. «Tule silmapilk tagasi! Ta-ga-si!»

Hüüdis, nagu kardaks ta tõepoolest kaotada mind, kaapekakku ja nannipunni. Kentsakas. Lasin teda seepärast hüüda rohkem kui vaja. Ja ise pidasin hinge: nüüd jätab järele, ei jäta veel, jätab, ei jäta. Tema aga hüüdis ja hüüdis. Mind. Nannipunni, kes ei jaksanud visata kivigi nii kaugele, kui vennad ja Kulno. Või siis ronida männilatva. Sinna kõige kõrgemale, kus juba kõikus ja nagises, ja huisata nagu raudküüntega kotkas üle rabalageda. Vennad ja Kulno huiskasid ning minul oli alati hirm kuulda. Niisugune kõva ja luikav hääli oli. Käre ja kole.

«Tüdruk! Raba peale ei tohi min-na!» hüüdis ema pleekinud plangu tagant ja see kostis õige kaugele nõmmevaikuses.

Tüdruk, ütles ema, kaugele ei tohi minna. Mitte eladeski nii kaugele, kui Tii läks.

Tii läks meilt päris ära.

Ma ei käinud veel koolis ja tema oli nelja-aastane...

Ei, ei! Mitte seda! Mitte iganes.

Tii... tal olid väikesed soojad käed. Olid küll. Ta toppis ja pusis,

kuni sai oma pihu mulle pihku. Hoidsin täitsa meelega kätt koomal: talle meeldis pusida ja ukerdada. Ise naeris.

Vaevalt sai ta omal jalal käima, kui näitasin talle ära kõik mängu-
maad. Liivaaugu tagaõues, hunniku poolkuivanud sinakat savi ja isa
kokkulöödud nukusängi kuuri all, suur, Elga õmmeldud kaltsunukk sees.
Tii äsas nuku pihku ja toppis peadpidi suhu. Nuku lõngast juuksed kõdi-
tasid ta nina, ta vedas näo kentsakalt krimpsu ja turtsus aevastada.

See kõik oli siis, kui ta oli alles õige titake.

Pärast vedis ta nukku igale poole seltsi, nuku tõmbid kaltsujalad
lohinal maas.

Ja kuidas ta alailma mul kannul jontsis! Jontsis ja aina vadistas. Esi-
otsa küll puha pudikeeli, aga siis ikka selgemini ja selgemini. Vahel
kutsus mind koguni emmeks ja see tegi mind koledasti uhkeks ja täht-
saks.

Aga seegipoolest: ma ei käinud veel koolis ja tema oli nelja-aastane.

Ta lämbus difteeriasse.

Näen seda nüüdki. Täitsa selgesti. Iga joon on lõigatud mu laugu-
desse. Peenikeste erepunaste haavadega.

Ta küsis vett, nägu palavikupunane ja huuled kuivusest pragulised.
Aga neelata ta enam ei saanud. Ta purskas vee välja ja linale tekkisid
suured hallid plekid. Ta piserdas mindki, kes ma ema keelust hoolimata
voodi ligi hoidsin.

«Juua,» mangus ta ikka ja jälle, ja ema, ema ei raatsinud andmata
olla, mis sellest, et vesi kõik tagasi tuli. «Juua!»

Mul on janu! Ma pean minema raba peale külma rabavett jooma.
Laske mul minna! Mis sest, et on öö! Mis sest, et raba peal kahutab.
Tehke uks lahti! Avage tabad ja lukud! Kiskuge riivid eest! Mul on janu!
Ema! Miks sa magad?

Ma tahan juua. Rabavett. Kõik varesed joovad. Nende hääled pea-
vadki karedad olema. Karedad ja hirmsad.

Tee lahti! Ma põrutan ja hüüan. Logistan ust ja raputan aknaraami.
Kas sa ei kuule siis?! Sinu tütardel on janu. Juua! Juua! Hahahaha!
Hahahaha!

Kui kooliaeg tuli, tegi ema mulle Elga kitsaks jäänud vormiseelikust
koolikleidi. Aga põlleks ostis täitsa uhiuue läikivmusta kangatüki. Kat-
susin seda sõrmega, kui ema kööki kartulivett kallama läks. Ta ütles
küll, et ära sa puutu, et töö tal käsil, aga mina katsusin ometi. Libe oli
ja krudises kuidagi kentsakalt.

Ka põllena krudises ta just samaviisi. Seisin koolikoridoris rohkem
akna ligi ja teised jalutasid. Kes kahe-, kes kolmekaup ja mõned kohe

päris suures nutsakus koos. Kaelakuti ja kuidas veel. Aina naersid ja säutsusid ja sädistasid. Mõned mängisid kogunisti jooksukula, aga need pandi seina äärde seisma. Miskipärast ei tahtnud mitte ükski siin seista. Aga neil polnud ka põlle, mis sedasi krudju-krudju teeb, kui serva näperdada.

Klassis istusin juba esimesel päeval tagumisse pinki. Siin oli suur lubjatud otsasein hästi ligi. See oli kare ja lõhnas kuidagi koduse poolkuivanud savihunniku järele.

Teised trügisid kõik esimestesse pinkidesse ja koht minu kõrval jäi tühjaks. Aga sellest polnud mitte kui midagi. Kust siis Tii muidu oleks istepaiga saanud?

Kutsusin ta juba järgmisel päeval kooli kaasa. Ta tuli täitsa hea meelega. Pusic käe mulle pihku ja muudkui tuli.

Tunnis nihutasin oma aabitsa keset koolilauda — et Tii kah näeks. Ta sai tähed sedamaid selgeks. Ainult õpetaja teda miskipärast ei küsinud. Küsis hoopis mind.

«A ja B,» sosistas Tii mulle ette.

«A ja B,» ütlesin mina valjusti, aga õpetaja sirutas kõrva pikale ja küsis, et kas ma kõvemini ei jaksagi.

«Jahah. Jaksan küll,» kohmasin kuidagi vastu ja istusin kibekähku tagasi oma kohale. Koolikott kukkus koletu raksakuga pingilt põrandale ja mina pidin sellele laua alla järele pugema.

Õpetaja oli meil niisugune hea, ei riienud ega midagi, et sedasi tunni ajal müra tegin.

Mõned lapsed ainult naersid, kui ma pea laua alt välja pistsin. Aga Tii noogutas mulle vastu ja nii oli kohe hulga julgem jälle välja tulla.

Ning igav polnud meil temaga seal tagapingis kunagi.

Igav oli mul päris alguses. Siis, kui ta kodunt minema viidi. Tii ikka. «Surm viis,» ütles Elga imeliku käheda häälega ja pungitas silmi. Ise vaatas, et mis näo ma teen.

«Mis sa sest lapsele!» kurjustasid hallmustad. «Teine isegi nii hunnikus, et...»

Aga mina ei olnud hunnikus ühtigi. Istusin ainult nurgas maas ja ootasin. Vahel läksin kööki, võtsin vett suhu ja purskasin välja. Põrand sai tumedaid plekke täis, aga surm ei märganud midagi. Ema ka ei märganud. Omaenese piinlikult puhtas köögis. Varem nägi ta küll. Oli see siis väljast jalgadega tuppatastid mustusekübe või hoopis korpasmustad kriimud vendade põlvedel. Söögilauda sellistega ei lubatud. Ema tõi pimsskivi ja pesuharja, ning oi seda valu ja vaeva!

Nüüd ei näinud ema vettki põrandal. Läks köögist läbi ega näinud

ometi. Tegi veel märjad jäljedki maha ning unustas söögikeedugi hilja peale. Ja seda meil muidu ei juhtunud.

Aga ema ei nutnud. Isa nuttis küll ja pühkis laia käeseljaga silmnägu. Hallmustad ja Elga istusid päris kaelakuti koos — ja see oli see kõige uskumatum asi.

Poisid hoidusid toast eemale. Nagu perud sälud, ninasõõrmed puhevile. Eriti siis, kui see suur valge kast toas oli. Kirst, ütlesid teised.

Mina aga olin just sedaaegu seal. Ei läinud ajadeski õue, kuigi ema lubas ka rabaäärsesse männikusse minna. Kartsin, et Tiil on ilma minuta igav.

Tii oli hästi vaikne, ei kutsunud ega midagi, ja päev läks ühtesoodu edasi. Pröks-praks, pröks-praks käis keegi ülal majaperemehe tühjas suvekorteris. Ikka pröks-praks üle kuivade põrandalaudade. Aga ma ei kartnud teda. Valge oli ja väike—Tii oli ligi kah.

Vahel sügisöösi kartsin küll. Siis, kui raba peal huilgas ja möllas. Männid siinsamas aia taga kiiksusid vastamisi ja peksid üksteist oma arutult visklevate latvadega. Pröks-praks käidi üleval ja need olid kindlasti peremehe-Ruthi punasest lakknahast suvekingad. Need, millega ta läinud suvel keksis ja edvistas: «Sinul pole!», «sinul pole!» Ütles veel, et nemad võivad meid kogu pesakonnaga siit välja kihutada. Et see on nende maja ja nende aed ja puha. Aga mina jälle, et aed on meie. Et kõik need kapsapeast suuremate õitega daaliad on isa istutatud ja seda kah, et majal ei oleks katustki peal, kui meie isa poleks parandanud ja kohendanud. Et tema isa ei julge üleüldse katusele minnagi ja kui läheks, prömataks läbi katuse neile tupp: nii raske ja rasvane on. Seepeale pitis peremehe-Ruth pillima ja jooksis üles mammale kaebama.

Sügisöödel aga astusid needsamad kingad seal üleval. Pröks-praks, pröks-praks läbi tühja suvetoa. Ja ma teadsin kindlasti, et mitte kellegi jalgu seal sees ei ole. Sellised verevärvi kollikingad olid. Pröks-praks. Pröks-praks.

Tõmbasin kireva kaltsuteki üle pea. Soe pimedus tuli mulle ligi ja iseenda nina nohingi oli kuulda. Pröks-praks jäi päris kaugele ning ka mändide kääksumine ei kohutanud enam nii koledasti.

Kus te siis olite, varesed? Neil öödel? Teid polnud siis kuulda ega näha. Ainult õhtuti — tormi tulekul — te vaakusite ja raplesite rahuvalt madalalt kihutavate pilvede all. Videvik tuli ja pimedus, ja teie karjusite üksteise võidu. Kraaks! kraaks! üle männilavade.

Päris tormi ja öö aegu teid enam ei olegi. Te olete ainult ennustajalinnud, ma tean. Ennustajalinnud?

Ärge vaakuge, ärge vaakuge, varesed!

Siis pandi kastikaas kinni ja keegi viis mindki kaasa. Surnuaiale. Kõik laulsid suures mustas summas koos ja üks mees luges ja laulis läbisegi ja siis laulsid kõik jälle ja siis mees rääkis ja palvetas ja sirutas käsi ja siis lauldi ja mitmed võhivõõrad vanad naised nutsid sinna sekka ja köögutasid pead ja oma ennegi konksus süsimusti selgi ja siis rääkis mees jälle ja laulis ihuüks ja siis... Siis visati kasti kaanele rabinal liiva. Peotäis. Teine. Kolmas. Mitmed ja mitmed. Mõned võtsid labidad. «Ärge tehke!» karjusin mina, «ärge tehke!» Ja püüdsin hüpata alla. Sinna auku. Et puhastada liivast valge kasti kaas. Sile ja läikiv. Paberilustused puha peal.

Õed krabasid minust kinni. Mitme valusa käega. Ja vedisid eemale. Sinna, kus redutasid vennad. Ehmunud nägude ja niiskete, vägisi turri ajavate tukkadega.

Kodus istusin samasse nurka maha. Istusin ja vaatasin. Kõik käisid ringi. Toimetasid ja õiendasid. Ja kolme päeva pärast nagu polekski kirstu seal olnud.

Ainult mina istusin edasi. Vahel käisin köögis vett purskamas ja istusin aga jälle. Kolmandal päeval sain ema käest sugeda — vett puha põrand täis ja... Võttis mul juuksesalgu pihku ja sakutas.

Siis ma enam kööki ei läinud. Ainult tuiutasin endamisi ja vaatasin üle omaenese teravate põlvenukkide teiste askeldusi.

Neljandal päeval tuli Elga. Rääkis midagi sura-vura ning püüdis mind kōdistada. Kiunatasin ja lõin küüned talle käsivarde. Ta põgenes kiljudes teise tuppa. Nuttis ja näitas kõigile veritsevaid küünejälgi. Keegi paotas ust ja piilus. Sosistati. Hallmustad näisid kellegagi sõnelevat. Õmblusmasin vurises. Istusin edasi.

Ja just siis tuli Tii tagasi. Niisama lihtsalt. Üle põranda. Kergitasin ennast, silmad Tiis kinni, ja kobasin peaaegu tagantkätt mänguasjade järele. Seadsin need ettevaatlikult talle ette. Tema aga laskus kükili ja näitas ühte asja, siis teist. Sain hästi aru, kuidas ta neid panna tahtis. Meie mängu ei seganud keegi. Õmblusmasin vurises.

Aga koolis meid nõnda ei lastud. Seal mitte.

See oli ühes tunnis. Vist matemaatikas. Sellest me Tiiga suurt ei taibanud. Istusime tagapingis ja Tii krudistas oma põlle. Ikka kru-krudju ja kru-krudju. Kuulatasime mõlemad. See meeldis Tiile koledal kombel. Ta seadis pea viltu ja aina naeris. Ma pidin kaasa naerma. Kru-krudju!

«Mis sa seal tagatipus õige naerad? Räägi meile ka, mis sul nii lõbusat on?» küsis õpetaja teisest klassi otsast. «Äkki see lubjasein kōdistab sind või...?»

Pillasin põlleserva pihust ja tõusin üles, nagu leekpunane ees. Kogu klass pööras robinal ringi ja vaatas ootavalt minu poole. Tii aga läks mu kõrval ikka kahvatumaks ja kahvatumaks. Tegin suu lahti ja tahtsin

midagi öelda. Ei tea ise ka, mida, kuid häält ei olnud. Liigutasin suud, aga see ei aidanud midagi.

Terve klassitäis läikivaid silmi seiras mind. Ainiti. Rida rea kaupa. Ootavaid ja ahneid.

Juba turtsatas keegi. Siis teine. Nüüd avasid nad suud. Nüüd nad naersid. Hahahaha! Ha-ha-haa!

Kõik tahavad naerda. Nagu kinokuulutus.

Naerda ja sirutada ennast avali teiste ette. Ereroosalt ja ilusalt. Nagu Elga.

Elga oli meie lootus. Isa ühekorra söögilauas ütles. Liigutas lusikaga suppi, vaatas heade silmadega Elgat ja ütleski. Aga ema keelas teda, kortsutas kulmu, ei lubanud öelda. Mina arvan siiski, et Elga oli. Lootused on alati pisut üleliia ilusad. Heledad. Ja naervad. Nagu Elga.

Mina olin seesugune, nagu ma olin. Kasvasin ülearu pikaks ja kondiseks. Vendadesse. Pika ja rahutu näoga tüdruk. Tunned sa ennast ära? Vaata! Vaata teda! Eks hoia ta ennast kentsakalt kumarasse, suured käed kahel pool rippu?

Ma tean küll, miks. Ta häbeneb noort roosat rinda enda hallikirja kleidi all. Ta pelgab äkki kumeraks muutuvaid, seni nii kondiseid õlgu. Jajaa. Ka põlved lähevad kuidagi lihavaks ja inetuks. Pehmeks. Ta tõmbab ennast küüru ja kägarasse. Ta ei vaata ennast pesteski. Kiirustab, lobistab vett maha. Punastab ja häbeneb, ise ihuüksi köögis. Sauna ei lähe ta ajadeski. Kõik need alasti kehad häbematult üksteise ligi. Roosad, rasvased, pehmed, kõhnad, kollased, kondised, pikad ja lühikesed, vahused, tilkuvad, nühkivad ja nihelevad. Ei, ei!

Elga ei häbene midagi. Elga käib aluskuues, rinnad eest lahti. Läheb peegli ette ja vaatab. Öötsutab ennast ja vaatab jälle. Muigab ja painutab end kergelt taha.

Hoidusin kaamelt seina ligi, silmad pärani. Tahtsin ära pöörata, aga ei saanud ka.

Tahtsin ära pöörata, aga ei saanud. Kulno hoidis mind õlgadest. Tema suurte pihkude soojus tuli läbi õhukese pluusi.

«Täna ma suudlen sind,» ütles ta.

«Ei, ei...» pomisesin mina ning väanutasin kaela kõrvale ja taha.

Oli päris sügisvidevik väljas, niisugune pilvealune, ja me tulime Kulnoga kinost. Ma ei mäleta, mida me nägime. Aga küllap seal suudeldi. Nagu kinos ikka. Muidu poleks Kulno nii julge olnud. Ei eladeski. Ta oli selline suur ja kohmakas, ronkmusta tuka ja jämeda ninaga.

Ta ei osanud suudelda. Ja mina rabelesin elu eest. Väänlesin ja keerutasin pikka kaela.

Sellest ei tulnud midagi. Ainult varesed kraaksatasid korra või teise plangu taga männikus ja meie rabelesime tänavanurgal puruks visatud pirniga laternaposti all.

Keegi pahvatas naerma. Päris laginal ja õige ligi.

«Vaatan ega usu silmi — väikeõde!» sädistas Elga. Kulno lasi käed valla ja pörkas tagasi, mina komistasin valusalt vastu laternaposti. See oli täitsa pime. See purustatud latern.

«Poisu,» ütles Elga, «tule minu juurde eratundi: mats ja komm. Odav kaup, mis?» Ta naeris ja läks edasi.

Kulno jäi talle järele vahtima, suured tühjad pihud rippu. Elga juuksed helkisid veel kaua läbi pimedada. Ja mina sirgusin aegapidi pikaks ja liikumatuks. Olin laternapost. Olin laternapost. Niisama kõva ja kuiv.

Ma võin praegugi laternapostiks muutuda. Siinsamas. Sirgun pikaks, pikaks ja puitun ära. Ma ei liiguta käsi. Ega silmi. Seisan. Ma olen laternapost.

Postid ei karda vareseid. Ei karda. Postid ainult seisavad. Nende külge võib end üles puua. Kui kaval! Puua ennast iseene külge üles. Ja keegi ei tea midagi. Hahahaa!

Ena ei tea ka. Tuleb, plekk-kauss püha supiga pihus, aga laternapostil pole suud. Tuleb, lusikas käes, aga laternapostil pole käsi.

Post ei näe ega tea. Ükstapuha, kas seal osatakse suudelda või mitte. Ükstakõik, kas seal suudeldakse või... puuakse.

Ja laternapostid ei naera. Neil pole nägugi. Ei silmi ega purihambaid. Ainult ereroosad alasti lootused naeravad. Ja varesed ka. Kraa-ah-ah-ah-aa!

Nad naeravad ja nende silmad läigivad. Nagu mustad litrid. Tehke mulle varesesilmadest kee!

Parem juba varesed! Parem naervad varesed kui needsamad mustpunased pildid mu laugude siseküljel. Kas ma siis pole neid joonistanud? Seinale. Paberile. Liivale. Ükskõik kuhu. Aga ma ei saa neist lahti. Nad tunglevad. Rebestavad. Mul on valus. Ma kisendan. Inimhäälega. Inimhäälega, aga pikkamööda muutub see teiseks. Varsehääleks. Kraa! kisendan ma lõpuks siiski. Kraa-aa!

Tere! Tere, varesekese! Ma avan tiivad ja lendan koos teiega raba peale. Pilved on kõrgel ja kaugel, raba on all ja kaugel. Meie hääled kaovad selles otsatuses vaikseks ja mahedaks. Meie hääled on imekaunid. Kraa-aa-aa...

See oli esimene sügistorm. Sel sügisel tuli torm varakult üle rabalageda. Esiotsa kõmistas kusagil kaugel. Mingi maa-aluse häälega. Taevaserv löi mustendama ja vajus tihkelt ligi maad.

Hetkeks seisis kõik paigal. Tormipilv ja rabaveere räsajad männid vaatasid tõtt. Üle raba kumera küüru. Varesed nagu tardusid õhku, tiivad laiali.

Ja siis tormas esimene vihur vilinal üle lageda. Varesed pillutati laiali — tumeda laotuse alla. Kes kõrgele üles, kes ligi maad ja kes jälle männiku visklevate võrade vahele.

Mäletan seda, nagu olnuks see kõik alles eile. Torm pillutab jälle vareseid minu valutavate laugude all. Nad peksavad asjatult tuult — oma harali tiibadega. Nad rabelevad, aga pimedus tuleb peale. Pilkane pimedus. Ja neelab nad ära.

Selles pimeduses koputas keegi. Aknale. Koputas valjemini kui torm. Sest see kostis läbi tormi arutu kiunumise. Või oli ta lihtsalt lähemal? Lähemal kui torm.

Keegi koputas aknale.

Ei, ei! Ärge avage ust! Meile tullakse järele. Lukustage uks! Vedime kapi ette. Ja laua. Ja kummuti.

Kop-kop-kop!

Koputas jälle. Aga vahest... vahest on see ainult ülakorruse koll? Seesama verevärvi kingades? Sellistel tormiöödel hulkus ta ennegi — tookord, kui aitas vaid kirevast kaltsutekist. Nüüd tahab ta sisse.

Justalles ta astus seal üleval: pröks-praks üle põrandalaudade. Tühjas suvekorteris, lukustatud uste taga.

Jaa. Majaperemehe korter on nüüd ilmast ilma lukustatud. Kardinata aknadki vaatavad kuidagi tõntsi pilguga sealt ülalt kaugele raba peale. Seal ei ela enam kedagi. Isegi suvel mitte. Kui mitte arvestada ämblikke, kelle tolmused võrgud aknanurki raamivad.

Peagi, üsna peagi ristuvad seal ülal poolhämara is tubades ämblikute kootud eesriided, hall tolm ning lootusetult takerdunud surnud kärbsed mustriks sees.

Peremees ise sõitis Saksamaale. Kogu perega. Kui sakslasi kutsuti. Mitte, et Hitler just teda eriti oodanud oleks. Peremees oli ju puhastverd eestlane. See-eest kontkrõbe ilusa kullinäoga frou-frou, nagu poisid teda isekeskis kutsusid, oli sakslane mis sakslane.

Kiirustas ta ju minneski ikka: «Ah, mein Gott! Schneller! Schneller!», nagu ei jõuaks ta küllalt kiiresti sinna, töötatud maale. Vanem vend ütles, et «töötatud maale», ja mühatas endamisi.

Ainult peremees, jah, see tammus kuidagi kõhelemisi, mis sest, et jumalagagi juba jäetud. Pööras oma laia ja lamedat nägu kord meie poole eestrepil, kord ülemise korruse tühjade akende suunas.

«Müümata jäigi?» parastas vend ja surus oma kandilise näo ette.

«Kiireks läks selle viimasega,» vastas peremees kuidagi imevagaralt ega läinud ometi.

«Küll ma aia korras pean,» ühmas isa, nagu oleks temast tööpoolest aia hooletussejätjat. «Pold mul majaraha, aga...»

«Eks mine aita pererahval kohvleid kanda,» sundis ema vanemat venda. See aga seisis, käed vaheliti rinnal, ega liigutanud end sugugi.

«Las sommerdajad ise...» ütles ta, panemata ema «kuss'i» mikski.

Ruthist preili, kotsakingades ja õhkõhukestes sukkades, püsilokid juba varakult peas, jäi korraks seisma ja viskas üle õla: «Jootrahata ei tööta?»

Vend astus sammu ette ja tema suured, turbatööst parkunud käed langesid külgedele.

«Kuhu? Kuhu!» keelas ema.

«Suvekorter siin ja mitu maja Tallinnas!» ei jätnud vend oma, kui teised juba autosse istusid. «Muudkui sommerdasid! Mõniainus kärtskirev siidhilt seljas, kõhunabad puha paljad.»

«Seda sa vahtisid vesise suuga,» ütles ema ja keeras tuppa minema.

«Et mina?» küsis vend kähinal, silmad sõgedad peas. «Neid...?!»

Nüüd aga polnud seal tubades kedagi. Ainult ämblikueesriided ja verevärvi kingades koll.

Seesama, kes praegu koputab. Meile. Ja torm kiunub väljas kui koduta peni.

Kop-kop-kop! «Kas teid polegi siis kodus?!» Keegi hüüab. Hüüab päris naisehäälega. Äрге uskuge! Vedige kappi!

Koputatakse. Käiakse ühe akna tagant teise taha. Minu akna, söögi-toa oma ja ema akna taha. Nad on maja sisse piiranud.

Ja mina? Mina laman siin. Jäik ja liikumatu. Kas keegi teine ei kuule? Kas keegi teine ei ärka? Või on kõik kanged ja liikumatud? Oma asemel.

Uks kääksatab. Pööran vaevaga silmad aknalt uksele. Seal on ema. Kõrge, valge ja helendav oma tillukeste lilledega sitsöösärgis, nagu vaim.

«Koputatakse,» ütleb ta järsult.

«Jahah...» kähistan vastu.

«Seesuguse tormiga,» vangutab ema etteheitvalt pead. Väljas vuhistab ümber majanurkade, aknale rabistab iiliti vihma, toas on kõhekülme.

«Võib-olla otsitakse peremeest? Või frou-froud?» kahtlen mina sosal. «Ei teata, et...»

Jälle koputus.

«Ema!» hüüab keegi akna taga. «Ema! Kus te kõik olete? Kas teid siis polegi?!» Keegi nutab seal pimemärja klaasi taga, olgu ta siis kes tahes.

AIME MARIPUU

See oli Elga.

Elga jah. Väike unesegane laps käkrus tekki mähitult süles. Öösärgis väike tüdruk, soojast voodist kiiruga kaasa kahmatud.

«Nad viisid ta ära,» ütles Elga juba uksele ja vaatas kokkvõltsimise ringi. «Minu peainseneri!»

Nii ta just ütles. Oma mehe kohta. Peainseneri!

Elgast sai proua aastat kolm tagasi. Proua suurtes tumeda mööbliga tubades, tuhmi lauahõbeda ja sädeleva kristalli seas.

Ta kutsus mu selleks sinna, et kogu oma rikkus mulle ette laduda. Lauale, riulitele — kõikjale tõstis ta välja seda kraami, lipitses neilt tolmuga pühkida ja ootas, et ma ohhetaksin.

«Näed sa,» ütles ta, «see on esimese naise kaasavarast. Puhastverd parunessa olla olnud!» Elga naeris, nagu oleks seegi ta rikkus. Kergete kätega silitas ta surnud parunessi pärandust.

Kardinatüllil taga kiskus pimedaks ja akende rasked külgekatted said võimu toa üle. Tume massiivne mööbel sirutas ennast seinääri mööda üles ja meie Elgaga jäime seal vahel ikka väiksemaks ning väiksemaks.

Siis helises uksekell. Teenijatüdruk kobistas köögis, pillas midagi killinal põrandale ja läks avama.

«Tema,» ütles Elga ja silus kuidagi iseäralikult mööda kleidikülgi alla. Ta käed olid valged ja pehmed, jäme kuldvõru sõrmes.

Mees tuli tuppa ja ma ei teadnud, mis teha. Aga ta ei märganudki mind ega minu tere. Ta seisis seal, suur, nurgeline ja tume nagu tampepuust puhvetkapp, ja ainult kuldhambas velkles suus, kui ta Elgale naeratada püüdis. Sedasi poole suuga ja üks silm pilukile. Elga nurrus kui kass ja nühhkis end tema vastu. Mehe suur karvane käsi ei püsinud paigal. Tahtsin sealt ära.

Tahtsin ära ega taha tagasi. Mitte eladeski. Aga või ma saaksin sinna! Olematutesse majadesse ei minda. Terve see tänav pommitati puruks. Rusuhunnikuks. Raga ja seinad nagu tühipaljad dekoratsioonid. Mustade aknaaukudega. Kuidas seal lõomama pidi! Suisa kesklinnas. Majad kui tõrvikud.

Meiegi oma rabaservas nägime verevat taevast linna kohal. Hõõgus ja ohetas keskhommikuni välja.

Aga see kõik oli hiljem. Sõja aegu. Praegu oli seal veel mees. Karvase käe ja kuldhambaga.

Kui Elga vahel haruharva oma prouapõlvest meile juhtus, tõi ta mulle alati kommi. «Tilluõele,» ütles ta, kuigi olin temast juba peajagu pikem. Pikem ja koletukondine, kõik luuvahed tühjad.

Mul oli hirmus piinlik nende kommade pärast. Mats ja komm! — kum-

mitas mind alailma. Ja millegipärast pidin ma mõtlema tema mehe poolirvis kuldhambale. Mats ja komm!

Aga tõtt öelda oleksin palju meelsamini mõne lihapiruka söönud. Suure ja rasvase, võrtsimaik sees.

Koolis kutsuti mind Nälg-Nälg. Poisid hüüdsid. Pooliti nagu sõbra-mehe poolest. Olin ju nii nälja nagu ja päratu pikk veel pealegi.

Näljas me ei olnud. Vennad aitasid nüüd jõudumööda kaasa — vanem oma turbalabidatega ja noorem oli kesklinnas postiljoniks. Ma võisin isegi gümnaasiumis käia. Abiturientki olin, ainult et gümnamüts mulle ei sobinud. Ma ei vaadanud kunagi peeglist.

Elga vaatas küll. Kaua ja põhjalikult. Alati, kui «kodukäijaks» tuli. Heleroosa täpulisel looriga kübar istus keksilt ta üleskähardatud tukkad del ja käekõrval oli tal tilluke tüdruk. Samuti üleni roosa — kleit ja tutipael ja sokid ja lakk-kingad ja nagu ja ümarik suu ja käed ja jalad, ja ise ümarik kui saiapullike.

Vahel, kui Elgat läheduses polnud, tõstsin selle pisikese ümara ime-looma kõrgele õhku. Käänutasin teda nii ja naa ning tema aina kikerdas naerda. Uurisin teda lähedalt ja kaugelt. Nuhkisin imal sooja lõhna ta ümara kaela vahelt ja tuhnisin ninaga ta peas lipendavate juuksenarmaste seas ringi. Ta kiiskas naerda, ümarik suu pärani ja põskedes sügavad heitlikud lohud justnagu . . . justnagu Tiil.

Tõukasin ta enesest ära ja panin järsu põntsuga põrandale. Tõmbusin eemale. Ta vahtis mind pärani silmi, käed ehmunult ees. Ta nagu vedas virilaks ja suu kiskus inetult kiiva. «Em-mä! Em-mä!» kisendas ta nutuõhtu häälega ja vudis minema. Ta komistas ja kukkus ning pistis meeheheitlikult kiljuma.

Jäin paigale nagu inetu ja hallkondine koll. Elga karjus mulle midagi näkku, aga tema sõnad olid nagu raheterad raidkuju palgeile. Laps kisendas.

«Mis on, trullike?» hellitles Elga, kummargile üle väikese kägara. «Mis nad sulle tegid? Lähme ära, saiapullike!»

Sel ööl tuli Elga, laps süles, otsejoones linnast. Väljas mässas esimene sügistorm ja vihmavesi voolas Elgat pidi põrandale. Suurteks inetuteks laikudeks.

Elga ei nutnud sugugi, kui ta seal istus, märg tekinutsak süles. Ta ainult vahtis enese ette toa jahedasse pimedusse. Ema ei tahtnud miskipärast tuld üles võtta.

Huu! ütles tuul raba kumeral küürul. Huhuu!

«Ku-kuidas see jääb . . .» ütles Elga äkki, «kõik need kristallid ja vaibad . . .» Ta tõusis ja otsis silmadega kohta, kuhu panna last. Laps vigises uniselt ja tihkus nutta.

«Ole nüüd rahul!» keelas ema. «Istu paigal — käed lapse kandmisest surnud. Pillad veel põrandale.»

«Ja kasuka sain... uhiuue,» rääkis Elga nagu sonides. «Ja see roosa kübar... looriga? Kas kõik võetakse ära?»

Vennad olid uksele ilmunud, suured ja pooletoobistes aluspükstes, nagu nad olid.

«Loori võtavad kindlasti,» osatas vanem vend, läks üle toa ja võttis oma suurte turbalabidatega Elga sülest lapse.

«Tekk kõik märg ja lige!» kurjustas ta ja sussutas poolkohmerdi pisi-kest tüdrukut. See niitsatas läbi une ja kiskus end kagarasse.

«Sadas ju!» heitis Elga vennale näkku, «sadas ja tormas! Tuul rebis meid sinna ja tänna! Saad sa sellest aru?!» Alles nüüd raputas külma värin Elgat üleni. Ta oli üdini märg ja suured heledad juuksed tolknesid sorus õlgadeni alla.

«Peainsener areteeriti,» ütles vend, «tead ju küll ta... minevikku.»

«Ei tea,» pomises Elga, «mitte midagi ma ei tea...»

Aga vend ei pannud teda tähelegi. «Sind jäeti maha. Ise sa jooksid kui arutu kõige oma... karra ja kulla seest, laps kantsus kaenlas!»

«Ma ei julgenud jääda...» hingeldas Elga. «Sa arvad, et...»

«Ma arvasin kohe, et ära minegi... sinna,» ütles vend.

Ta keeras oma laiade kämmalde vahel tüdrukut märja teki seest välja. «Jääb sul veel haigeks, ümarik kui ubin.»

Mina seisin oma toa ukse vahel väikseksjäänud valges öösärgis, suured paljad jalad külmetamas põrandal.

Elga vaatas ringi. Ühelt teisele. Vennalt emale, siis minule, lapsele ja hakkas ühtäkki ülikõrge peenikese häälega nutma.

«Ei! Ei-ei!» karjus ta. «Ei! Ei!!»

Ei! Ärge veel tulge, varesed! Veel pole teie aeg. Veel mitte! Veel on mõned pildid. Need — nii minu omad, et kisuvad südame seest. Laske, laske ma kritseldan need välja! Otse seinale, sellele lipendavale tapeedile. Sõega põrandale. Ükskõik, kuhu.

Ja siis tulevad varesed. Musthallid. Head. Pehmed varesed, udusuled kohevil tiibade all. Nende juures on soe. Ja nende hääled on mahedad. Laske mind puhata koos nendega rabaääre vintskete mändide ladvas.

Magame, magame, varesed...

Ei!! Ärge pekske Kulnot! Ära löö teda! Vennas! Vennas! Ta on ju meie sõber! Meie lapsepõlvesõber! Kuuled sa! Ta nina jookseb verd ja ta särk on kärisenud ribadeks. Sul on suured rusikad, ära löö! Su käed on turbalabidad, ära kägista!

«Kulno! Kulno!» karjusin mina ja vend lasi ta lahti. Kulno tuikus eemale ja pühkis pihuga suuümbrusest verd. «Kulno!»

Kulno vaatas mulle sagraise tuka alt vahkvihaselt silma.

«Kasi minema!» ütles ta. «Mis sa tahad, surmakutsar! Tee, et kaod!»

Aga mina ei läinud.

«Kulno,» anusin ma, «Kulno.»

Tahtsin puutuda ta rebenenud käist, aga ei julgenud. «Kulno.»

«Tule koju, sõts,» kutsus vanem vend kähinal. «Mis sa raisaga mehkeldad . . . Võsaviilem ei kuulu inimeste seltsi!»

«Kulno?» pärisin mina.

Aga Kulno ei vastanud. Otsis vaid kuidagi pooltokerdi ringi ja leidis äraräsitud seljakoti. Eemalt. Madala võsa vahelt. Ta võttis selle üht rihma pidi pihku ja hakkas astuma. Ise kuidagi hunthall ja määrdunud.

Ta ei vaadanud kordagi tagasi.

Ta seljakotist pudenes üht-teist välja. Pisut rasvase paberiga võileivapakk. Liigendnuga. Väike eeslikõrvadega märkmikunäss. See, kuhu ta üles märkis meie kinoskäigu. Ja selle, kuidas me raba peal virmalisi nägime. Siis paar sokke. Ta ei pannud midagi tähele. Aina läks.

«Kulno!» hüüdsin ma ja tahtsin talle järele joosta.

«Ära mine!» keelas vanem vend ja haaras mu käsivarrest. Tema sõrmed olid valusad ja kõvad. «Las jookseb, riburada järel, sakslasi ootama. Maale onu juurde varjule! Lapsepõlvesõber!»

«Sa oled jälk!» kiunatasin ma vennale näkku. «Sa oled jälk! Jälk! Jälk! Jälk!»

Vend pörkas tagasi, silmad pärani peas ja paistetanud ülahuulega suu pisut paakil. «Sõtsike?» Ta jäi seisma, käsi minu takistamiseks tõstetud, pahklik ja töökriimune, ootamatusest lausa valusabitu käsi. «Väikesõts?» küsis ta uskumatult. «Sina?»

Aga ma tormasin ometi minema. Komistades jooksin ma üle rabamästa, korjates teel Kulno asju. Võileivapaki. Liigendnoa. Märkmiku. Ja paari sokke.

«Kulno!» hüüdsin ma, aga ta ei pidanud kinni. «Kulno! Siin on sinu asju . . . Su seljakott on irvakil . . .»

Ta ei heitnud seljakotile pilkugi. Aina läks.

Me jõudsime üle rabanuka. Võõras mets tuli meile vastu.

«Kulno . . .» hingeldasin ma juba otse ta kannul. «Sa lasid ju . . . oma emal . . . kutsuda mind . . . sinna . . . Laukama nurka . . .»

Kulno pööras ringi: «Ja sina saatsid oma venna? Mulle . . . aru pähe panema?» Ta neelatas kuidagi vaevaliselt. «Mind kinni hoidma, jah?»

«Ma pole . . . Ära mine . . . ma . . .»

«Mõtled, et hoiad endale? Näed sa!»

Ta võttis särgi põuetaskust näruste servadega paberilipaka. See oli mobilisatsioonikask. Just nagu vennalgi. Aga sellel siin olid mõned vere-

priitsmed peal. Ta hoidis seda mu silme ees. Liiga lähedal. Ma ei näinud õieti midagi. Kõige meelsamini oleks ta mind löönud.

«Vahi! Vahi!» ütles ta. «Mingu ise, ärgu klähmigu, kurat! Ema ju... ema ju käsib!»

Siis hakkas ta nutma ja kukkus kuidagi päris ootamatult kogu kehaga mu õla najale. Lõin ta raskuse all jalul tuikuma. Ta äsas minust kõvasti kinni. Tema huultel oli vere maitse.

Me kaotasime tasakaalu ja kukkusime maha. Prantsatasime samblale ja vahtisime meeletu hirmuga teineteisele silma. Kulno üks silm oli paistes ja ninasõõrmest nirises pikkamisi verd.

«Tõuse, tüdruk!» käskis ta kähedalt. «Tõuse jalamaid püsti!»

Ajasin end üles ja kohendasin oma riideid. Mu käed värisesid ja valla-rebenenud pluusihõlmad seisis vaevu koos.

«Mine minema,» ütles Kulno ja ajas ennast põlvedele. Ta oli nagu vihane mu peale. Ta ei tahtnud mind näha. «Kasi minema!»

Ma ei liikunud paigast. Jalad olid nagu elutud. Ma ei tõstnud silmi.

«Käi tagasi!» kärkis ta. «Kuuled!»

Siis pöörasin ma ringi ja hakkasin jooksma. Päris huupi. Üle puujuurikate ja kändude. Ainult et tagasi.

«Ma armastan sind!» mõirgas ta mulle kaugelt järele. «Pea meeles... surmakutsar!»

Ma ei pööranud ringi. Jooksin üha edasi. Mul oli küllalt tegemist val-larebenenud pluusihõlmade hoidmisega.

Ma jooksen ja jooksen ja hoian pluusihõlmu peos. Minu põues rabeleb miski. Neid on palju. Neid on otsatu palju seal sees, minu põues. Varese-poegi. Uduisulis varesepoegi, pikad paljad varbahargid püsti.

Mina, mina haudusin nad välja. Nad on minu lapsed. Varese-lapsed. Ja minu. Nad kraabivad oma pikkade küüntega mu heledaid rindu, nende inetud nokad on mustpärani. Nad kisendavad toidu järele. Sooja järele. Armastuse järele.

Kõik varese-lapsed kisendavad armastuse järele. Kulno! Kulno! Kulno!

Seda asja... seda asja kirjutan ma siis, kui ei ole vareseid. Tss! Äkki nad tulevad! Nemad peksid ju oma tiivaköntidega paiste ja veriseks Kulno silmad. Nemad kiskusid kärniliseks ta lihava nina ja toksisid hambutuks ta karjuva suu. Nemad!

Nad on ju armukadedad. Ma tean! Armukadedad Kulno peale.

Nad võtsid minu. Võtsid mu üleni. Tookord. Hallakuu valgel. Aga nad vihkavad Kulnot edasi. Kõik vihkavad hunthalli Kulnot! Mis sellest, et teda polegi olemas. Raudrist ja emarinnast hauakungas.

Ha-ha... hahahaha! Hahahaha!

Detsember 1971.

Tõnis Lehtmets

LÖKKEMÕTTED

I

On ununenud esimesed pilgud.
Kes kelle poole kunagi neid heitis?
Liig palju tuttavaid meist mööda vilgub.
Hall talvapäev sind kaua endas peitis.

Sa tulid salaja. Sa oled kevad,
kus soojadega vahelduvad hallad.
Veed päeval lume varjus surisevad,
kuid öösel tali hange otsas valvab.

Sa oled kevad süngeis metsapaigus,
kus rohelus ei tärka iial vara
ja sinililled kuivast kululaigust
nii argsetl rändurile naeratavad.

Sa oled kevad, mille järgi targad
meil ennustavad pikka kuuma suve.
Sa enneaegu õide lüüa kardad
ja ometigi õhkud päiksetulest.

II

Kas oled näinud, kuidas vintskest kasest
sööb ennast pikkamööda läbi tuli?
Ei lendle sädemeid, kuid lõkkease
head leebet sooja õhkub hommikuni.

Vast oled märganud, kui turbaraba
kesksuve leilis põleb tasapisi?

Vaid veidi leeke, mõni suitsusaba –
ent sügiseni tuld ei võida vesi.

Nii põlen nüüd . . . Ja anna ainult andeks,
et vähe selles tormakust ja hoogu.
Ka minus tuli ükskord kergelt kargles,
kui oleks neelanud ta pilliroogu.

Eks puitusin. Eks paksenes mu koorgi.
Ja kasvasid mu hinge oksasõlmed.
Ei leegi lõbusalt. Ei ole päris noorgi.
Kui armastan, siis kestab see mu põlve.

III

Mind ära usu siis, kui kauneid sõnu
ma lausun ööbikutest, kuust ja taevast.
Mul sõnategemine pakub mõnu . . .
Võin vandudagi sind kui kurja vaenlast.

Ka käisin läbi teiste sõnatolmust.
Mu sisemus on must kui rehepapi.
Tean küll – on võlusõnu olnud,
mis appi võetakse, kui armu napilt.

Aeg-ajalt nimetan sind üksnes kalliks
või ütlen juhmilt, et sa mulle meeldid.
Ehk oskab süda mõnest sõnast hallist
ta ammust sisu aimata sul veelgi?

Ent vaikigem. Sa usu minu käsi:
nad soovivad sind kaua hoida kaenlas.
Ei käsi valeta. Kui keel on väsinud,
sind paitades ma üles leian taeva.

IV

Maa kõigub meie all, mu ainus naine.
Suur suvi vist meid sootumaks nüüd neelab.
Meid õõtsutab ja kannab tulelaine,
mis armunuile midagi ei keela.

Võib-olla nõnda põlemegi tuhaks.
Või jääb meist lõkkeplatsile kaks süsi,
mis mustavad, kuid mida tuulepuhang
taas ellu toob ja milles säde püsib?

Vaid ühte tahaksin . . . Kui õõtsumise jätab
hull maa ja meie oleme kord vanad,
siis tunnista, et tulid sundimata
ja, ise tuhk, teist tuhka sa ei mana.

Ei kiidelda ma oska niivõrd albilt,
et kevad mind on taga igatsenud.
Kuid sündinud ka pole armusandiks . . .
Ma sõena soovin olla söele semu.

TRAMM JA TROLLIBUSS

Nad tulid mööda kitsast tänavat väljakule, millest trammiliin üle käis, ja teisel pool trammiliini oli trollibussipeatus, kuhu Joss tahtis minna, kuid C. S. hoidis teda tagasi. Parajasti tuli ka tramm ja Joss ei saanudki kohe minna, ning need olid tal nüüd siis viimased minutid selle naisega, C. S-iga. Tänav, mida mööda nad väljakule olid jõudnud, oli väga kitsas ja seal olid ainult väikesed madalad majad, nagu polekski see pealinn, vaid provintsiurgas. C. S. oli Jossi ühte kangialusesse vedanud ja rääkis midagi. Joss ei mäletanud ühtegi sõna. Ainult jutu mõte oli selge: C. S. ei tahtnud, et Joss ta vastu kevadet maha jätab. Kuid polnud suurt tragöödiat sellest kummalegi. Joss jättis C. S-ile ütlemata, et ta paari nädala pärast abiellub ja sellepärast puudub suhete jätkamisel sügavam tagamõte, seda enam, et Joss niikuinii igaveseks ära sõidab ja C. S-il on mees ja lapsed.

29. detsembril oli ta pärast loenguid Kenter Voldemariga linnas ringi hulkunud, käinud kohvi joomas ja mandlikooke söömas kohvikus, mis on muuseumi vastas esimesel korrusel; sinna pääseb maa-aluse käigu kaudu. Pärast, ei tea kummalt oli ettepanek tulnud, sõitsid nad Kenteri korterisse veini jooma. Kenteri naist polnud kodus. Nad klappisid raha, kuigi palju vaba raha polnud kummalgi ja palgapäev oli alles ees. Joss tõi viimase raha eest alt poest veini. Pood oli samas majas. Ta käis pint-saku väel, väljas oli kolmkümmend kraadi külma. Kenteril oli hea suu-piste — hapud kapsad. Öhtul peale veinijoomist läks Joss C. S-i poole. Ta oli Kenteri juures millegipärast C. S-ist mõtlema hakanud. C. S. oli vist ainuke naine, kelle olemasoluga Joss sisemiselt kiitles. Vein oli väga rängalt pähe hakanud, nad olid kahe peale seitse pudelit ära joonud. C. S. oli kangi all midagi rääkinud, kuid Joss ei mäletanud ja tal oli üks-kõik.

C. S. oli muidugi palju parem, kui temast keegi mõelda võiks. Kuid Joss polnud temast kellelegi rääkinud ja sellepärast ei võinud keski temast midagi mõelda. Too kord seal väljakul oligi nende viimane koh-tumine. Ühe korra nägi Joss C. S-i küll veel, kuid siis ei tundnud naine teda ära või ei teinud temast meelega välja. See oli kolmveerand ühe-teistkümne ajal toiduainete kaupluses, kust Joss viina tahtis osta. Viina ta enam ei saanud. Joss ei tahtnud viina mitte sellepärast, et ta joodik

oleks olnud, tal oli lihtsalt tervis sel õhtul vilets — köha, nohu ja muud hädad. C. S. seisis kassajärjekorras . . .

Nüüd seisis nad väljakul ja C. S. rääkis Jossile midagi, kuid Joss ei kuulnud, sest tramm kolises rööbastel ja autod tuututasid. C. S-il olid villased kindad käes ja ühe käega hoidis ta Jossi palitust kinni. C. S-il oli kahju, et ta Jossi enam kunagi ei näe, sest Joss oli tema ellu palju ilu toonud. Palju seni puudunud ilu. Elu oli tõsine ja raske. Kuid mitte õiglane. Ta ei armastanud sugugi Jossi. Kuid Joss oli vennastki parem. Joss oli midagi isa, sõbra ja seltsimehe vahepealset. Joss oli C. S-ile alati lähedasem olnud kui seaduslik mees. Abielus ja oma mehes on midagi ametlikku, kroonulikku, kuigi C. S. oma meest armastas. Aga Jossis oli vabadus, muretus, noorus ja tulevikki. Jossiga olles oli tulevik alati ebamäärane, tulevik oli kogu aeg ees, see oli täis võimalusi ja uud-sust. Ja Joss oli huvitav mees. Ei, ta loomulikult armastas Jossi, kuid see armastus ei sarnanenud abieluliku armastusega, aga samas ei saanud ta ka öelda, et Joss oleks talle vajalik olnud kui armuke. Ja isegi kui Jossil oleksid olnud tõsisemad plaanid, poleks C. S. muidugi oma meest maha jätnud. Kuid praegu oli C. S. kurb. Nii hea oli Jossiga peale tööd kokku saada ja temaga kas või jalutada. See oli nagu teine elu.

Sel Jossil oli õde. Õde oli ainult kuueteistkümnendaastane, kuid praegu-sel hetkel, kui Joss C. S-iga väljaku ääres seisis, oli tema õde ühe täis-kasvanud mehe embuses, tema voodis. Tegelikult polnudki see mees kes teab kui täis kasvanud, ta oli vaid kahekümneaastane ja ta oli Jossi õe koolivend, viimasest klassist, üheteistkümnendast, sest oli kunagi istuma jäänud ja õppis nüüd sellises eas veel keskkoolis. Ja Jossi õde oli sel koolipoisil ka alles kolmas naine, kellega asjad niikaugel, et voodisse sai. Praegu suitsetasid nad mõlemad sigaretti ja kuulasid raadiost kerget muusikat ning olid enesega rahul, nende nägudel oli asjalik ilme.

Aga siis, kui tramm ära sõitis ja väljak tühjaks jäi, ei lasknud C. S. veel Jossi ära; ta oleks nii väga tahtnud Jossi enda juurde jätta, sest täna oli tal vaba õhtu. Joss ei selgitanud talle, miks ta läheb, ja arvata-vasti käis C. S. peale, et Joss selgitaks. Kuid Jossil oli peas vaid üks mõte, kuidas saaks üle väljaku trollibussipeatusesse, trollibussi, et seal siis kõige juhtunu üle järele mõelda. Järele mõelda ja unustada. Ja ta vaatas C. S-ile otsa. C. S-il oli kitsas nägu, see nägu oli kuidagi emalik ja vanatädilikki, selles oli palju headust ja mõistmist ja abivalmidust. C. S-il olid väikesed pruunid silmad ja tema otsaesine ei olnud sugugi kortsus ning ka suu- ja silmanurkades polnud C. S-il kortse. Huuled olid C. S-il õhukesed ning nendel sulasid praegu üksikud lumehelbed, mis taevast langesid — oli märtsikuu ja ilm sula. See nägu mahtus ime-kenasti Jossi peopesade vahele.

Aga juuksed olid C. S-il karvamütsi alla peidetud ja oli nii imelik

näha C. S-i ilma juusteta. Juuste äraolek paljastas õrnanahalise kaela ja ajal, mil Joss C. S-i kaela vaatas, veeres väljakule uus tramm ja jälle ei saanud Joss ära minna. C. S. küsis nüüd ja Joss kuulis seda selgesti, et miks ta tookord, 29. detsembri õhtul tema juurde tuli ja ammu katkestatud suhteid taastada palus. Joss vastas, et tahtis C. S-i vaid veel kord näha, kuid naine ei saanud sellest aru. Ning niisugusest asjast ei saaks vist ükski naine aru, mõtles Joss. Joss tahtis C. S-i tõepoolest vaid veel kord näha, kuid C. S-ile oli Jossi tulek õnn. Ja tõesti, praegu oli Jossil veidi kahjugi ära minna, see pole džentelmenlik jätta naine siia üksi ja lasta tal üksinda koju kõmpida; seda pole veel kunagi juhtunud ja niisugust asja ei andestata. Ja millegipärast mõtles Joss, et kui ta nüüd ära läheb, viskub naine trammi alla.

Ja samal silmapilgul lõi Jossile pähe idee — ta ei abiellu oma väljavalituga siiski. Mis sest, et avaldused on vastavasse paleesse sisse antud. Sest Joss ei saaks sugugi õndsamaks, kui ta nüüd abielluks. Mitte mõhkugi. Jossile pidid peaaegu pisarad silma tulema, nii suur oli ta rõõm. Ja samuti hakkas tal ka oma väljavalitust kahju, sest see ootab ja loodab. Nüüd oli Jossil korraka kahju kahest naisest.

Jossi väljavalitu istus sel momendil kodus ja luges raamatut. Tal oli vaba päev. Pruutkleit ja loor olid juba ateljees ära tellitud. Raamat oli põnev ja väljavalitu luges viimasel ajal palju. Ema ja isa olid lõunasse puhkusele lennanud, kuid pidid pulmadeks tagasi sõitma. Vennal aga oli külas üks tüdruk, kooliõde. Nad olid vist lukustanud oma toa ukse, kuid seda väljavalitu päris kindlasti ei teadnud. Samuti ei teadnud ta, et venna koolikaaslane oli Jossi õde. Venna toa ukse tagant kostis aga muusikat. Ja väljas tänaval loksusid igavlevalt trammid. Joss ise olevat komandeeringusse sõitnud.

Kuid just täna oli Joss komandeeringust naasnud ja seisis praegu ikka veel väljaku ääres ja vaatas C. S-i kaela, mis kadus kalli mantli karusnahkse krae sisse. Ei, ta ei armastanud C. S-i, kuid kõikidest naistest oli C. S. ainuke, keda vahel tasus meenutada. Nende suhetes polnud kunagi olnud kübetki teesklust. Oli ainult usaldus ja mõnda liiki paratamatused, näiteks kokkusaamiste ja lahusolemiste asjus, mida mõisteti. Polnud põhjust C. S-i vihata ega solvata. C. S. oli küllalt kannatlik ja pealegi polnud ta seikleja. Ja ka Joss polnud seikleja. Kuid nüüd peab ta ära minema. Ja ta helistab oma väljavalitule. Kui sest nüüd tragöödiat ei tule! Sest viimasest sammust. Joss ei tahtnud C. S-i hüvastijätuks suudelda ega kallistada. Ta tahtis ainult ära minna. Ta peab valima momendi, mil väljakul trammi pole, ja üle väljaku jooksmata, tagasi vaatamata. Siis läheb C. S. koju. Kui ta ainult trammi alla ei viskuks. C. S. läheb koju. Tal pole käekottigi kaasas, ta läheb, pea norus. Sõnad on praegu täiesti üleliigsed.

C. S. vahtis talle otsa, püüdis tema pilku ja naeratas aeg-ajalt, võiks isegi öelda, vahetpidamata. Ja ta polnud praegu selline kaunitar, nagu ta tavaliselt välja nägi. C. S. hoidis Jossi palitusiilust kinni, kuid Joss vabastas enda, ja hakkas, selg ees, eemalduma. Kui ta trammirööbasteni jõudis, siis ta komistas ja pöördus näoga mineku suunas. Õnneks polnud trammi ligiduses näha. Ta jooksis trollibussipeatusesse, sest trollibuss sõitis just ette. See polnud Jossi trollibuss, see oli hoopis teine number ja C. S. teadis seda. Joss hüppas trollibussi ja tormas kohe tagumise akna juurde, kuid tagumine aken oli udune ja tänavale polnud näha.

MINEVIK

Mehel oli andmeid, et tema naist on nähtud teisega. Ta püüdis nendele andmetele tunnistust saada ja selleks ta piinas ja peksis naist veidi. Naine hakkaski rääkima.

Mees küsis: «Sa suudlesid temaga?»

Naine vastas: «Jah.»

Mees küsis: «Sa magasid temaga?»

«Jah,» vastas naine.

«Kus kohal?»

«Jõe kalda peal.»

«Mis kella ajal?» küsis mees.

«Kella ühe ajal päeval,» tunnistas naine.

«Ja kella kaheks läksid sa tööle?» päris mees.

«Jah.»

«Millal see oli?»

«Kolm aastat tagasi.»

«Kolm aastat tagasi!» imestas mees. «Aga kas sa rohkem pole temaga kokku saanud?»

«Ei ole.»

«Kes ta on?»

«See oli üks lätlane.»

«Lätlane?»

«Jah. Ta oli siin komanderingus.»

«Kas ta rohkem pole enam siia sõitnud?»

«Ma ei tea. Ma pole teda rohkem näinud.»

«Ta teab, kus sa elad?»

«Korterit ei tea. Ta teab ainult mu akent. Ja sedagi kaugelt. Tal on mu telefon töö juurest.»

«Kas ta pole helistanud!»

«Ei.»
 «Kas ta lubas helistada?»
 «Ei mäleta.»
 «Sa palusid, et ta helistaks?»
 «Jaa.»
 «Sa oled oodanud, et ta helistaks?»
 «Jah.»
 «Millal ta jälle lubas sõita, tookord kolm aastat tagasi?»
 «Kahe kuu pärast.»
 «Aga ei sõitnud?»
 «Ma ei tea ju,» sõnas naine, «sõitis või ei sõitnud. Võib-olla sõitis, võib-olla ei sõitnud.»
 «Ma arvan, et sõitis,» ütles mees.
 «Ei või olla,» ütles naine, «siis oleks ta helistanud!»
 «Kuidas selle lätlase nimi oli?»
 «Ma ei tea.»
 «Kuidas ei tea?»
 «Ma rääkisin talle teie.»
 «Aga tema sulle?»
 «Ilona.»
 «Mispärast Ilona, kui sa oled hoopis Jennifer?»
 «Minu õige nimi tundus mulle nii koledana, et ma ei julgenud seda talle öelda.»
 «Kartsid?»
 «Kartsin.»
 «Kas ta teab, et sa abielus oled?»
 «Võib-olla aimas. Mina ei ütelnud.»
 «Aga kas ta ise oli abielus?»
 «Ei olnud.»
 «Miks sa nii mõtled?»
 «Ta oli nii kogenematu.»
 «Ega see ei tähenda midagi!»
 «Tähendab küll.»
 «Mida see siis tähendab?»
 «Ma sellepärast temaga läksingi, et ta oli nii kogenematu.»
 «Sa oled hull!»
 «Ei ole. Ma olen täiesti normaalne.»
 «Sa tahad öelda, et läksid temaga sellepärast, et ta oli poisikene?»
 «Jah!»
 «Vaat sellepärast ma räägingi, et sa oled hull!»
 «Ei, sa ei saa minust aru.»
 «Kuidas ma sinust siis aru ei saa! Kui ma räägin sulle, et sa oled hull,

kui lähed poisikesega, pealegi kui sa tema nime ei tea ja kui ta on välismaalane ja kellele sina räägid teie ja kui sa lähed temaga sellepärast, et ta on kogenematu, siis oled sa täiesti ebanormaalne!» ütles mees rahulikult.

Naine naeratas.

«Miks sa naerad?»

«Ma ei naera.»

«Kas sa kahetsed? . . . Ütle siis . . .» Mehe nägu tõmbus kipra. «Miks sa ei ütle siis!»

«Võib-olla kahetsengi.»

«Mispärast võib-olla?! Ma tahan päris kindlasti teada saada, kahetsed sa või ei!»

«Ma ei tea. See oli nii ammu. Ma olin siis sinuga ainult pool aastat abielus olnud. Nüüd on nii palju aega mööda läinud, meil on lapsed ja kõik . . . Ma olen tema juba unustanud. Nüüd, kus sa küsisid, tuli ainult meelde ja praegu ma tõesti ei tea, kahetsen ma või ei, ja mis tähtsust sel enam on, kahetsen ma või mitte.»

«Aga kas sa nüüd tahaksid veel temaga kokku saada — täna, homme või ülehomme või lähema aja jooksul? Mis sa teeksid, kui ta tuleks? Mis sa teeksid?»

«Ta ei tule enam!»

«Aga kui tuleb?»

«Aga mis sina teeksid, kui ta tuleks? Ja küsiks mind?»

«Küll mina juba teaksin, mis ma teaksin. Näidaku ta ainult oma nägu!»

«Ta ei tule enam, ma tean. Ja see oleks nüüd täiesti mõttetu, kui ta tuleks veel, aga sina, ma kardan, ei saa sellest aru. Aga tema ei tule enam, sest ta on minu unustanud, sa võid täiesti rahulik olla.»

Ja mees küsis: «Ütle, miks sa mind petsid?»

«Ma ei petnud ju sind?»

«Kuidas ei petnud?» imestas mees, «sa ütled, et ma võin täiesti rahulik olla?»

«Jah, sa võid täiesti rahulik olla, sest see lätlane on minu juba ammu unustanud ja ei tuleta mind enam kunagi meelde, sest muidu oleks ta isegi varem kui kahe kuu möödudes jälle siia sõitnud ja mu üles otsinud, aga nüüd, kui ta võib-olla sõitiski, siis ta mind enam ei otsinud,» vastas naine ja ohkas kergelt.

Kogu see jutuajamine toimus järvel, paadis, kallas oli kaugel.

Andrei Lupan

MAANEIU

Nüüd, harfid, otsige maaneidu-põllutari,
kel päevitusest pronksiläikes palged
ja käed on osavad.
Ning häälestuge
muusikast,
mis südames on tal.

Ta käsi puudutage –
neis rütmid tukslevad,
mis kantud erksast hingusest
ja heleda tööpäeva muusikast
ta ümber vakkamatult kõlavalt orkestrilt.

Siis, põllud-harfid,
puutunud ta käsi,
eel lõikust
helistage kuldseid viljapäid.

Ta kätele on kastes nurmed
kinkind selle aastaaja
täis armastust
ja saagikust
ja lõhnu,
mis voodamas on valmind viljapäist.

Ta palgest palge
kohtab päikest
ja valmis olles
värskena
siis süüvib
meloodiasse, mida suveks hüütakse.
Ning päikesele,

ANDREI LUPAN

vinavale leitsele
ta näitab keeleotsa
hetkel sel,
mil tolmust, higist soolakast
ta puhtaks nilpsab hõõgvel huuli.

Kuid rukkiräägud neidu peibutavad –
eks tule, kullake, koos mängime!
Ent olnuks imelik,
kui tema kuulnuks neid
ses masinate vaibumatus mürinas
tööst küllastatud päeval.

Noad lõiguvad ju küpseid viljapäid
ja trummel
neid haihambul
alla kugistab.
Metallkõht
puhu võpatleb
ning katkematu joana
sealt neiu õlgadele vuhab teri.
Ta nõtkel seljal terad pekslevad,
nii rasked, voolitud –
ta ise neile
väe selle andnud on.

Küll kõigil väljul,
laug- ja kungasmail
ma kohand seda põimajat.
Ta kõiges peab vastu
maanaise iidse hoolsusega,
et seda saagiküllust koguda
tööd tehes koidust loojanguni.
Siin hoogu hoiab, juhhib visalt
ta tervete ja palavate kätega.
Ja õhtutundki saabub talle
kui autasu,
mis ergutab noorpõlve unelmaid.
Tas igatsuste eod on paisvel,
pakitsevad –
ei kellelegi veel maailmas
neid pole jõudnud kinkida.

Ta juurde sõudke, laulud,
õhtuti,
kui nurmil hõljub magus ro hulõhn.

Ta tупpa sisenege
ja las helid,
mis salajaimas hingesopis valminud,
kõrghäälselt kelladena kõlisevad
ja täidavad kõik põllud selle rõõmuga.

Eks, laulud, otsige
siis seda uljast neidu.
Eks hüüdke toda tütarlast,
et pärast
teda oma haldjatariks kutsuda!

Liviu Delianu

KUTSE TANTSULE

On laupäeva õhtu. Ka Maria
lillas kleidis on tulekul siia.
Täna tähed nii madalal ripuvad,
et otse kaelakeesse kipuvad.
Nende helkidest hõbelevad külas puud,
hooned, esemed muud.
Kuu valendavasse uttu
ümbrus kaob kui muinasjuttu,
kuigi muinasjutt päris see pole.

Pea kuu
on sujunud ju
öörahus karjaaedade poole,
kus ta värelevad kiirteehmed
silitavad su tukkuvaid lehmi.
Sooja magusat raugust sealt õhkub
jahenevasse õhku.

LIVIU DELIANU

Ka tarade taga tasasel rökkel
vubisevad lõkked.
Kui tähed need vilguvad,
ainult helkjamalt pilguvad.
Nagu tulukestest kee
on põimitud selle öö rinnale.

Aga tänav veel paaridest kihab,
kõigis pakitseb lauluiha,
et laupäevaõhtust puhkeaga
küllaga nautida praegu.
Eks orkestrandidki tõmba siis pille nii,
et hinge seest viib.
Kes laulab, kes tantsu lööb
või kaasa plaksutab kiialt,
tervitades uimavat ööd.

Seljast võta valge kittel, Maria,
oma kauneimas kleidis end ilmuta.
Siin ootan sind ma,
kuni sõlega säratad rinna,
et nii kuuvalges tantsima
minna.

Ja kui minuga koos juba ringled,
mu neid, ärgu muret olgu su hingel:
on magusalt uinund su lehmad
öörahus
ja soojuvas põhukahus
vasikad hommikuni ei väsi
unes lakkumast õrnalt su käsi.

Maria, end valmis säe!
Aeg on käes!
Eks tantsulust kihka ka sinus!
Esimene tants –
oleme rääkind –
on minu!

Petru Zadnipru

EHITAJA

Koit kraanadel ja hooneil heiskab
kõik lipud varahommikuil.
Ning samas õigeaegselt seisab
ka ehitaja tellinguil.

Peos kivi hoides seda keerab
ja rihib nagu meistermees,
et nii kui sõna lauseveerus
see passiks, püsiks müüri sees.

Päev tuleb hele, tuleb palav,
ju hommik kuumab õhevil.
Kui keevituselt leegivalang,
nii hooneil helkleb kiirtepid.

Pea linnas saalib vanu, noori,
kui oleks käimas pidu suur.
Näib ehitaja taevafoonil
kui õigust kuulutav tribuun.

Siit tööga kinnitab, et rahu
maailmseks seaduseks ta peab.
Alt tervitavad õitekahus
akaatsiad ja vahtrad reas.

Vene keelest tõlkinud ERNI HIIR

Voldemar Panso

NÄIDEND TEATRI POOLELT VAADATUNA

Alustame rehkendamisest,

sest see mõtteavaldus ei taha kurta ega noomida, et meil on vähe mängitavaid algupärandeid, ega lugeda näidendikirjutajale õpetussõnu. Olgu see hoopis mõningate elementaarsete tõdede serveerimine praktika soustis, teatri poolelt. Sest iga näidendikirjutaja peaks kindlasti oskama oma loomingut teatri poolelt vaadata, et see ei jääks ainult lugemismaterjaliks (mida loetakse väga vähe), et see tõuseks lavalaudadel oma pärisellu (mis peaks olemagi näidendiloomise ainuke mõte) ja et seda vaataksid väga paljud.

Väga paljud, see oleks nii autori kui ka teatri huvides, nii tulunduse kui tunnustuse mõttes. Teater peab silmas pidama, et näidend, mis läheb töösse, on üks kaheksandik kogu teatri aastarepertuaarist. (Kujutlege kirjastust, mis saab aastas välja anda vaid kaheksa raamatut ja peab sellega reguleerima kõik oma kulud-tulud, hoidma taset, teenindama ühiskonna erinevaid kihte ning pidama pingul rahva huvi — oo, kuidas siis igat kaheksandikku vaetaks!) Edasi tähendab näidendi kavvavõtmine poolt või kolmandikku lavastaja aastasest tööst, kolmandikku kunstniku aastasest tööst, kolmandikku paljude näitlejate aastasest tööst. Arvame juurde töökodade ning tehniliste tsehhide töömahu, materjalide hinnad, palgad, närvikulu, alles siis taipame, mida tähendab otsus näidend repertuaari võtta...

Neljakümne proovipäeva järel toimub pidulik esietendus. Aga näidendi saatus ei lõpe selle piduliku sündmusega. Esietendusele peaks järgnema veel oma nelikümmend etendust enam-vähem täismajale, alles siis on tüki repertuaarivõtmine ennast vähemalt majanduslikult õigustanud... Kujutlen siinkohal hüüdeid: teatrimees Panso, miks räägid sina majandusest! Ei, see pole majandusjutt: me vaatame siin näidendit teatri poolelt. Kui tükk läheb vaid kakskümmend korda ja sedagi pooltühjadele saalidele, peab repertuaaris olema teine lavastus, mis toob 70 täismaja, et teater ei satuks kartoteeki, võlgnevusse ja et kõik saaksid õigeaegselt kätte oma palgad.

Nüüd lubage juurde lisada veel kaks aga.

Esimene: aga kirjanik võib täie õigusega öelda, et tema mittemängitav näidend tähendab talle tervet aastat tööd ja ajakaotust! Õige, tähendab. Kuid see on aasta ühe inimese tööst. Majanduslikku rahuldust pakub talle kirjastus. Kui aga ka kirjastus ei tunne huvi, siis pole parata, tegu on ikaldusaastaga. Juhtub sedagi!

Teine: aga võib juhtuda, et tükk läheb sada või rohkemgi korda, rahuldusõnne ei too see kellelegi peale autori ja halva maitsega vaataja.

VOLDEMAR PANSO

Ja võib juhtuda, et tükk läheb kakskümmend korda ning ometi on tegijad ning saajad väga rahul. Siiski, see on erand, mitte lohus. Pean silmas nähtust, mis drastilisemalt kui teatris ilmneb filmikunstis. Kõrvutagem «Heliseva muusika» ja «Andrei Rubljovi» saatust! Kui erinevad käekäigud! Ometi oleks totter, kui «Metskapteni» ja «Don Juan Tallinnas» tegijad lohutaksid endid «Andrei Rubljovi» vähese külalastavusega.

Nupud segi!

Järgnev arutlus on täis vastuoksusi, sest iga toodud väite ja näite võib (võin ka mina ise) teise väite ja näitega ümber lükata. Seda nuppude segilöömist ma õieti taotlengi, sest vahel näib, nagu otsitaks mingit nuppude põhiseisu, mis oleks hea dramaturgia sünni tagatiseks. Sellist põhiseisu ei ole! Ja ometi ma valetaksin, kui eitaksin nuppude põhi-asetusi, mis võiksid olla dramaturgilise pingevälja sünni eelduseks. Tuleb keegi teine, seab nupud hoopis vastupidi, ja jälle on olemas hea näidend. Ja ikkagi: ka selles vastupidises peab sündima dramaturgiline pingeväli, kuigi pinge allikad on sootuks vastupidised! Isegi mängureeglid võivad olla vastupidised, kui vaataja mängureegleid tunneb! ... Jälle see vaataja! Jah, nimelt. Vaatajast teatrinäidendi probleemide üle mõtleja mööda ei saa. Näidend võib olla tulevikule, teater on olevikule. Ilma vaatajata kaob teatri mõte. Isegi eesliikujana peab teater tajuma distantsti. Liiga ees on niisama halb kui liiga taga. Sest kes ütleb, et distantisitundeta, ajastust lahtirebitud «ees» ei olegi äkki «taga»? Saalisistujate resonantsita puudub etendusel mõõt: üks peaosalistest jäi koju.

Nuppude segiajamisega on võimalik näha võimaluste rikkust dramaturgilisel malelual, õigemini viiteid võimalustele. Võimalustest loob võimaliku anne, ja sellest on vähe ning ülepea kasutu pikemalt rääkida. Võimaluse teeb võimatuks, sageli isegi võimaliku teeb võimatuks andetus, ja ka sellest pole põhjust pikemalt rääkida. Kuid on mõningaid sageli esinevaid häireid, mida põhjustavad teadmatus, eelarvamus, oskamatus oma näidendit vaadata teatri poolelt, ja sellest ehk tasuks rääkida.

Mille puhul ollakse teatris rõõmsad

Konkreetsuse huvides vaadelgem pisut Juhan Smuuli dramaturgiat, mida pean sõjajärgse näitekirjanduse kõrgeimaks nivooks. Mis veetleb Smuuli näidendis teatriinimest?

Eelkõige probleemi erikaal. Lubatagu selle väljendi selgitamiseks tsiteerida Smuuli ennast, sest see tsitaat on mitmete draama põhitõdede ilmekas kontsentraat.

«Mind hakkab häirima ja tüütama see narmendama kulunud stamp, armetud ja virilad tegelased, kelle patus või pattudes puudub kirk, julgus, risk. / — — — / Ma uskusin ja usun, et kirjanduses on olemas probleemi erikaal. Nii, nagu sellistes teostes pole probleemi erikaalu, nii puudub neis ka sotsiaalne foon, aja tunnetus. Ainus, mida ma taipan, on autori ükskõiksus ja näiline snobistlik üleolek küsimustest,

VOLDEMAR PANSO

kuid snobistlik üleolek on väga sageli ainult küündimatuse ja ükskõiksuse mask.»

Probleem pole Smuulile kunagi olnud aja kaja, ka mitte aja käsk, vaid aja südametunnistus. Probleem pole ta näidendeis diskuteeritav ega väljahöigatav. Probleem on karakterites, karakterite süsteemis. Ta immitseb allvoolusena tegevuses, mõtete salakäikudes, atmosfääris. Mõtete resultaat — sõna — on valitud, lihvitud, kuid mitte steriilne, vaid rahvaliku intonatsiooni süütelaenguga. Smuuli dialoog on raskesti õpitav, nagu Tammsaare ja Aleksis Kivi oma. Mitte et ta oleks eba-suupärane, vaid et ta on ebatavaline. Lausetes on sisemine arhitektoonika, musikaalsus ja rütm. Ühe sõna unustamine või ümbertõstmine lööb segi kogu lause tasakaalu. Kõige vähem sallib näitleja *quasi*-elulist ladusat dialoogi, mis muretult lippab leheküljelt leheküljele ja mida muretult võid lehekülje vahele jätta, ilma et eksitust märkad. See on asfaldikeele elulisus, mille tagamaaks on kaks tuhat räägitava-mat sõna. Smuuli sõna nõuab dialoogirežiid. Ta teksti on raske kärpida, ja see on hea tundemärk. Iga ta kuju mõtleb oma kategooriates. Seetõttu on sõnal kuju, hing ja rütm ning sõnadel kokkukõla, kuigi need kõik on Smuuli sõnad, mis jätavad dialoogile autori individuaal-suse ning veetluse.

Ta stseenidel on tegevusest ning kontrategevusest kantud sisemine arhitektoonika, mis loob mõtetele pingevälja, annab näitlejale võimalusi mitmeplaaniliseks mänguks ning sisetõusudeks. Tegelased viib kokku karakterite, mitte autori tahe. Smuuli näidendeis puudub sagedane saamatu inertne dialoogide konstrueerimine, mis algab umbes nii: servus, vanapoiss, astusin korraks sinu juurest läbi... jne., ja siis järg-neb heietav stseen, vestluseks degradeeritud (või kastreeritud) võitlus. Ka parimad mõtted ei saa näidendis lennujõudu, kui neid ei sütita faabula ning faabulast tingitud karakteri sisemine tegevus, s. t. karakteri tahe.

Kujutlege «Hamleti» kuulsaid löike, näiteks «Milline meistriteos on inimene», «Oo, lahustuks see liig, liig sitke liha», «Kas pole hull, et siin see näitleja», munakoore-monoloogi või monoloogi Yoricku pealuuga — kujutlege neid sellises stseenis: servus, vanapoiss, astusin korraks sinu juurest läbi... Neid monolooge ei oleks, sest puuduksid karakter tegevuses ja tegevus karaktereis (seega puuduks võimalus erinevaiks interpretatsioonideks). Mida intensiivsem on faabula, mida jõulisem on tegevusliin ja mida lummavamalt etendus liigub faabula ning sisetgevuse roobastel, seda nakatavam on näidendi vaimsus, seda aktiivsemalt kõlab mõte, seda plastilisemaks muutub filosoofiline kude — juhul kui see vaimsus, mõte ja filosoofia on üldse olemas ning me ei mängi kriminulli.

Tähendab: faabula peab kindlasti looma mõtete pingevälja. Selle määrabki probleemi erikaal, mida kannavad oma vastandites avara siseamplituudiga vastandlikud karakterid. Karakterite ilmutatud tahet (võitluses teistega või iseendaga) me nimetamegi teatriproovis sisemi-seks tegevuseks. Just sisemine tegevus on näitlejale ja lavastajale kal-lis, sest ta avab lüüsid mõttevoolule ning alltekstile, loob eeldused mitmepinnalisele mängule «varjatud kaartidega».

Edasi: mida kontsentreeritum elu, seda tihendatum on tundmus ja

tahe, seda enam on näitlejal mängida. Meenutagem näiteks, kui tihendatud on «Lea» vaatused. Vaevalt et elus võiksid sündmused toimuda nii kontsentreeritult, järjepidevalt ja järjepinevalt nagu selle näidendi I vaatuses. Kuid nad on elus võimalikud karakterite sisemise loogika järgi. — Lea pagemine päästmise jumalasõna juurest, et kohtuda oma jumalaga, Trahteri Eskoga; kelm pilkestseen teda päästma kippuva kirekiimas palvevennaga; ootamatu kohtumine ning vahekorra purunemine Endel Aeruga; Endeli ja Esko klassivihast hõõguv sõnaduull ja kokkupõrke ärahooldmine; Esko embuses paisuv armuõnne ülemlaul: pulmad on valmis, tuled neljapäev; siis kildudeks purunev õnn — viha, meeleheite ning enesealanduse sööstudega; kuni aju ja hing hakkavad lõpuks taipama, et pulmamõrsjaks saab rahakas Murdpalu Mann; Esko lahkumisele järgneb otse hullumiseni paisuv ahastus, elumõtte häving, poomissilmus ohjadest, ema ootamatu tulek ning ohjade ärakiskumine, püüd tütar elutahtele äratada, päästa; siis Kolgata laul... ja lõpuks pääsemine kui ärkamine unne — milline mänguväli näitlejatele! Milline küpsuskatse lavastajale! Olgu mehed ja mängigu välja!

Stseenide ja kujude ereduse määrab nende sisemine amplituud. Eredate stseenide ja kujude väljamängimine nõuab näitleja tunde ja mõtte liikuvust, avarust: selles on loomise raskus, loomingu ilu ja ajas püsimise pant. Nagu ilmekalt ütles üks vene näitleja ühe elukaage kaas-aegse tüki proovil: «Mängid rolli maha ja midagi ei taha teha, aga «Häda mõistuse pärast» loed kaks rida ja juba tahad teisele vastu lõugu anda.»

Smuuli näidendeis on rolle ja stseene sisemise amplituudiga. Need on erakordsed, elulõhnalised, värskelt kujutatud; neis on looja vaatenurk ja looja hingus.

Teatris tuleme harvemini sõjajärgsete tükkide juurde tagasi kui lavakunsti kateedris õppetöös katkenditega. Seal tajud, kui surnud on paljud endised elavad kujud. Elumahla andis neile nähtavasti aja käsk või aja kaja. Aga on kindel, et Kulli, Ausa, Bogoljubovi, Estri, Kassi, Lea, Endel Aeru ja Trahteri Esko, Jõnni, Schneideri, Manni, Matilde, Antti, Ajaloolise Tõe, Polkovniku Lese ja pingviinide juurde pöörduvad teatrid ja näitlejad ikka tagasi nagu Vargamäe rahva, Mauruse, Ramilda, Tiina, Karini, Kõögertalide, Kristi, Bõströi ja Oti juurde või nagu Piibelehe, Leo Saalepi, Eva Marlandi ja Vestmani juurde, et mõta oma jõudu, arengut ja rahvusliku teatrikunsti küpsust.

Humanism on igavesti pruugitud sõna, mõistena on ta ometi igavene nagu inimene. Näidendit lugedes ja vaagides, mineviku näidendit lavale seades tajud korraka rabavselgesti, kui raskelt kaalub teos tänu just tolele igiinimlikule, tolele pruugitud mõistele, mis ilmub näidendi kujude süsteemist, mõtete koormast, probleemi erikaalust... Ma ei oska seda seletada. Smuuli tükkidel on see olemas. Esialgu seda nagu ei märkagi, aga lõpuks tajud, et see märkamatu on kõige tähtsam.

Võib-olla on viimasega seotud ka need kaks vastandlikku mõistet: autori tõde ja autori tõelähedus. Smuuli näendid on Smuuli tõde. Ja tõde on alati võluv, isegi siis, kui talle jääb külge kaugete aegade kumendus või väikese rahvakillu ahas resonants. Ta on selle aja ja selle rahva tõde. Kõige rohkem tuleb karta tõelähedasi näiden-

deid. Sest järgneb ahelreaktsioon, ja edasine — lavastaja töö, näitlejate tööd, aplausid, kriitika, isegi auhinnad — kõik on tõelähedane. Tõelähedane on lihtsam kui tõeline, seepärast on ta ohtlikum. Ja kui tõelähedast nimetatakse julgeks, siis on asi hoopis hull. Küllap siis tõelähedase tõeline peab päris vildak olema. Näidendis peab kõik olema tõeline, või seda näidendit pole üldse vaja kirjutada. Tõelähedane on hullem kui vale — selle tõe formuleeris Lichtenberg oma paradoksis juba XVIII sajandil.

Tuntud tõesed ja igavesed ohud

Seniõeldu põhjal võidakse mulle ette heita, et ma nuppude segilöömise asemel pakun Smuuli standardit. Vastaksin sel juhul: kirjutada nagu Smuul ei saa, sest Smuulil endal standardit ei ole. Smuuli näidendid igaüks omaette ongi näide nuppude segilöömisest. Smuulis kui elementaarses andes toimus vulkaaniline loomeprotsess, mis ei lasknud tekkida nuppude standardset seisust. Millega oleksid võrreldavad «Atlandi ookean» ja «Polkovniku lesk», «Kihnu Jõnn» ja «Lea» või kuidas võrrelda neid nelja «Pingviinide eluga»? Need ei ole omavahel sugulased ja neil pole sugulasi teiste tükkide hulgas. Neid ühendavad vaid autori ühiskondlik närv, isikupärane ja ebatavaline vaatenurk ning eespool nimetatud vürtsid, mis kaunistavad iga kunstiteost.

Kas võiks ka Smuuli näidendite puudustest õppida? Jah, kindlasti. Neis puudub Ibsenile omane virtuooslik ülesehitus. Kompositsioon on ikka olnud Smuuli nõrgim külge. Aga näidendis on see üks olulisemaid vürtsi. Intuiitiivse loojana keskendus Smuul rohkem stseenidele kui näidendile tervikuna. Ta tajus palju jõulisemalt, mida öelda, kui seda, kuidas öelda. «Kuidas» ilmus ta vaimusilma ette plastiliselt, üksikutes kujundites, stseenides, atmosfääris, isegi täpsetes lausetes (ja üks nii see loomisprotsess vist käigi!), kuid tal oli raske näha üldises detaili ja detailis üldist, haarata korruga starti ja finišit, näha kogu jooksumaa profiili ning kujude terviklikku liikumist sellel distantsil. Teda ennast jooksjaga võrreldes võiks öelda, et tal puudus draamakirjanikule nii vajalik lõpuspurt, oskus säilitada jõuvarusid viimaseks energiasööstuks. Ta ei suutnud lõpp-positioonilt korrigeerida lähte-positiooni ja ümberpöörduvalt. Just see «ümberpöörduvalt» oleks Smuulile täiuse mõttes olnud kasulik. Tema algused on tugevamad kui lõhud. Aga vana tõetera ütleb: kehva esimese vaatuse andestavad kõik, kehva viimast vaatust ei keegi. See tõde on igihaljas nii kaua, kui elab teater, sest enamik näidendeid, ja tugevaidki näidendeid, lonkab ikka tagumisest otsast. Isegi kui lõpp ei lange ära, vaid püsib üldtasapinnal, langeb ta ometi vaataja jaoks, sest vaataja on samaaegselt ka ootaja ja vaadates säilitab ta alateadlikult ootuseärevuse selle tarvis, mida ta veel ei teadnud, ei kujutlenud ja mis alles oma üllatuslikkuses annab lubakirja eesriide sulgemiseks. Ilma viimase vaatuse puändita jääb vaatajasse mingi vaakum, mõistkem seda või Tammsaare «Tähtsa päeva» karjapoiisi kombel. Lõpupuändi — mitte kui *deus ex machina*!l, vaid kui kogu eelneva paratamatut kulgu, aga kulgu selle ootamatus pöördes, nagu elu meile oma hoope ning upepalle saatuseks servee-

rib — lõpu lõpupuändiks arendamise oskust valdab täiuslikult Ibsen.

Lugemisel ei tekita «Atlandi ookean» vast mingeid pretensioone, teatri poolelt vaadatuna on ta lõpetamata. Langus tekib juba eelviimases vaatuses. Kass tõmmatakse küll veest, aga see jääb faktiks, mitte puändiks. Viimases vaatuses püütakse kala ja eesriie langeb. Aga näidend pole kalapüüdmisest. Autor ei oska oma tegelastega enam midagi peale hakata. Eesriie langeb ilma kunstilis-psühholoogilise lubakirjata. Smuul taipas viga esietendusel, vast veel sügavamalt tajus 1970. aasta septembris, aga parandada ei osanud — ta ei kuulunud ümbertegijate suguharusse (omadus, mis mõnel juhul on voores ja mõnel juhul puudus). Nii on ka «Lea» viimane vaatus väga raskesti lavastatav. Ta on kirjutatud nagu teises helistikus. Seda taipamata või tabamata vajub viimane vaatus lihtsalt ära — oht, mis teatrit kesk-pärase lavastaja puhul ikka varitseb, isegi kui osatäitjad on väga tugevad.

«Kihnu Jõnnil» puudub žanriline ühtsus. Me lepime sellega, sest jah, ta on niigi hea. Ometi on selles lavatükis rohkem häid stseene kui head näidendit. Ajalooline Tõde, kotermannid ja laulud ei sula üldise tervikuga kokku. Jääb mulje, nagu poleks osatud hüva mõtet lõpuni mõelda, üllatuslikke käike lõpuni käia.

«Polkovniku leses» on lesk lõpetatum kui näidend. Aga «Polkovniku lesk» tahab ju ikkagi nimelt näidend olla! Seoses Noorsooteatri asutamise ja jäi meil koostöö pooleli, kavatsetav lavastaja ja osatäitjad asendati, mistõttu mul puudub ülevaade, kuidas töö tükiga kulges. Sellisel kujul, nagu teda laval nägin, polnud igatahes valmis ei näidend ega lavastus.

«Pingviinide elu» elas tubateatri vormis. See oli Mari-Liis Küla idee, kes tundis, et tavalist kujundusteed minnes seda tükki teha ei saa. Mina tundsin, et tavaliste mängureeglite järgi ei saa seda tükki mängida. Palju on selles teoses harjumusliku mõtte vastu, pea peale pööratud, remargid kohati on sugestiivsemad kui dialoog, ja see kõik tegi veetlevalt raskeks ning põnevaks etendusliku vormi leidmise. Tundub, et «Pingviinide elu» ei lavastata niipea, sest uuel lavastajal peab olema uus võti, aga uus, ebatavaline võti, nagu on ebatavaline näidend ise. Andku taevast rohkem selliseid ebatavalisi näidendeid! Ebatavalisus on üks olulisi eelsoodumusi kunstilise elamuse sünniks. Liiga palju on teatris tavalist. Tavalised inimesed tavalistes olukordades tavaliste tõe-dega, mille puhul etenduse lõppedes leigelt noogutatakse: eks ta nii ole küll. Ka tavalised inimesed peavad lavalaudadel ebatavaliseks tõusma. Teatrielamus pole äratundmise rõõm («seda teadsin mina ka»), vaid üllatusrõõm («seda ma veel ei teadnud»), mitte siis informatsioon objektiiivsete teadmiste mõttes, vaid vaatenurga, atmosfääri, mõttevõitluse, elamispinge tabamise mõttes. Nimelt nõnda saab autor koos teatriga avada uusi aspekte ja heita uusi kiirtevihke igavesele teemale «inimene ja inimene». Inimesed, keda autor laseb ilmuda mänguruumi, peavad moodustama tähtede süsteemi. Nad on kõik oma ringlemises-tegutsemises üksteisega seotud nähtamatute külgetõmbejõu ja tõukejõu niitidega. Mida terviklikum on süsteem, seda tänulikumad on teater ja näitleja. Selge, et kõik tähed pole ühesuguse heledusega, aga neid kõiki peab vaja olema, neil kõigil peab olema oma

ringlus, oma funktsioon tervikus. Mis hakkab näitleja peale kahemõõtmelise, poolelutu ja poolfunktsioonitu punktiirinimesega, kelle soontes voolab kuremariin, sest autoril pole tema jaoks jätkunud verd? Seepärast saab teater küsimusele: kui palju rolle? vastata: nii palju, kui jätkub inimesi, nii palju, kui neid inimesi paratamatult on tarvis autori südameverest sündinud tõe ilmutamiseks kunstilises vormis. Ma kõnelen siin niisugusest ürgtöest eraldi seepärast, et paraku iga uue näidendi puhul on tulnud autoritega sellest ikka ja jälle rääkida.

Võimalik ebatavaline ja võimatu tavaline

Smuul pani kõrva taha mu kunagise ütluse: «Ära piira oma mõtte-
lendu eelhirmuga, kas ja kuidas üht või teist asja teatris oleks võimalik lavastada, teatris on kõik võimalik.» Ta maksis selle lause mulle mitu korda tagasi, kui murdsin pead, kuidas mõnda stseeni ta näidendis lavastada — hõorus paberossiotsaga hambavahet ja ütles kavalalt naerdes: «Teatris on kõik võimalik.»

Jah, ma kordan ka täna: teatris on kõik võimalik! Mida ootamatute probleemide ette seab näidend lavastaja ja kollektiivi, seda huvitavam. Ainus, mis teatris on võimatu: elutule eluvaimu sisse puhuda.

Küsimus «kuidas seda lavastada?» peidab endas kaht diametraalselt lahknevat küsimust. Üks on: kuidas leida lähtenurk, võti kunstiliseks tervikuks? Teine: kuidas puhuda endale ja kollektiivile sisse vaimu ja vaimustust, et poolsurnud näidendit kauni garneeringuga elusa pähe serverida? Ja seda tehaksegi, tehakse lootustundega, lohutades end Piibelehe sõnadega, et «algaja edimine katseke»... Ei, kunst on sellisteks kompromissideks liiga julm. Seda peavad mõistma nii teater kui autor.

Kergem on Antarktise jäävälju ning pingviinide ja polaarrebaste elu lavale tuua kui tükikest meid ümbritsevat tavalist maaelu, kus tavalised maainimesed tavaliste pattude ning voorustega tavalise pudeli juures teevad tavalisi tööluuse ning kus ebatavaliselt kristallpuhas kanglane mõjub neisse ebatavaliselt puhastavalt... Või siis tabatakse kuritegelik noorte bande ning pinnitakse, mis oli nende kuritegeliku mõtte põhjus ja juur, ning seda teeb autor sellise julgusega, et tükile on raske mänguluba saada, sest bande juhiks on juhtiva töötaja võsu... Mis maksab see julgus peale äraütlemise sensatsiooni! Mis maksab see übersünd peale autori pika sõrme... Isegi siis, kui on kirjutatud kongressi otsuste valguses.

Aga seal tuleb teine ja loob samuti tavalise taluelu tavalisel Eesti soosaarel, paneb liikuma ning tegutsema tavalised inimesed tavaliste muredega, ja köidab meid nii ebatavaliselt, annab meile silmad ühe tõu ja rahva ja iseenese äratundmiseks. Või keegi kolmas, kes loob kaasaegse noore kuju, viitab põhjustele ja juurtele, miks too kuritöö sooritab; laseb tal piinelda ja kannatada ja kuritegu salata ja salgamises uurijat võita ja iseendale kaotada, et kaotuse hinnaga maailma tagasi võita, heinaturul põlvili üles tunnistades: mina tapsin kirvega liiakasuvõtja eide ja tema õel!

Kumbki neist teostest pole teatril kirjutatud. Aga me oleme neid teatri poolelt vaadates pingega lugenud ja oleme lavale seadnud, sest

seesuguse mõttejõuga näidendid on veel kirjutamata. Võib-olla see pärast, et niivõrd raske või niivõrd eripärane on see liik teiste kirjanusliikide kõrval, võib-olla.

Anne, asjatundmine, koostöö

Võimalik, et näidendi kirjutamine nõuab erilist soont. See on märgatav õnnetu Aleksis Kivi puhul. Ta on nii sajabrotsendiliselt dramaturg, niivõrd ilmekalt näeb oma tegelasi mänguplatsil liikumas, niivõrd selgelt tajub nende ütlemisi, niivõrd tundlikult kuuleb nende mõtlemist ütlemise intonatsioonis, et ta romaani lehekülgedele viisi kirjutab näidendialoogi; kõik ülearune risustaks seda. Ka ta kirjanuslikud eeskujud olid ülimalt dramaatilised: Shakespeare, Cervantes ja Holberg, ning siia juurde lisagem ta lemmikud eepika vallast, mis on samuti ülimalt dramaatilised: «Kalevala» ja Piibel. Kuid need lemmikud on ka ülimalt poetilised. Ja poeetiline laeng on teatri tükki lahutamatu osa! Eks tänapäevalgi katseta draamaga just need kirjanikud, kelle tugev külg on dialoog ja kujud, kes kuulevad oma kangelasi rohkem ütlemises kui mõtlemises. Ja kes poeesiale pole jäänud võõraslapseks.

Agasja teine külg on teatri ja lavaelu tundmise vajadus. Õieti on see rohkem lavataguse elu tundmise vajadus. Sest etendus ei sünni laval, vaid proovisaalis, kirjandusala juhtide toas, töökodades, trepikõnelustes, kunstniku töös lavastajaga, lavastaja töös režiiraamatuga, lavastaja töös näitlejatega, näitlejate töös rolliga ja iseendaga. Siseliinide avamine, karakteri tuuma tunnetamine, rolli teise plaani loomine, sündmuste mängimine, dialoogireži jne. jne. Usun, et sedagi poolt näidendi elust peaks dramaturg tundma. Laval pannakse etendus kokku siis, kui ta lava taga, proovisaalis on juba sündinud. Kui ta ei sünni seal, ei sünni ta ka laval. Etendusest ei õpi enam palju, etenduse tegemisest võib õppida väga palju.

Usun, et näitekirjanik peaks suutma kahestuda — ta peaks suutma ette kujutada, kuidas tema loodud elu hakkab lavalaudadel hingama, tema tegelased käituma ja rääkima; ta peaks kuulma nende ütlemisintonatsiooni, ta peaks nägema nende silmi, tajuma nende temporühti, nende plastikat. Ja vaatajana peaks ta suutma erapooletult hinnata kogu tulevase etenduse kunstilist struktuuri. Selline kahestumine on iseloomulik ka lavastaja töös.

Pole oluline, et autori nägemus ei ühti hiljem lavastaja nägemusega. Tähtis on, et näidend pole kirjutatud õhutühjas ruumis. Nägemus sünnitab nägemuse, tühjusest ei sünni midagi. Etendus on ühislooming, mitmetest nägemustest kristalliseerunud, ainuvõimalik tõde antud lavastuse jaoks.

Näidendi kirjutamine nõuab kogemusi nagu näidendi lavastaminegi. Kust võtab autor oma esiklapse jaoks kogemusi? Esimene vasikas võib kergesti minna aia taha, kuid ka see minek on kogemus. Sest iga äraütlemine on mingi põhjuste selgitamine. Ja ei ole midagi paha selles, kui küsitakse teistegi teatrite arvamust. Ka see on kool. Mis ühele ei meeldi, võib teisele meeldida. Kõige tähtsam on leida mõttekaaslane — lavastaja, kes on näidendist huvitatud, sest iga näidendi taga peab

olema inimene, kes tahaks seda lavale tuua! Kedagi lavastama panna, käskida tänases teatrisituatsioonis ei saa. Võib mõelda ka niisugusele koostöövormile, et koostöö tulevase lavastajaga algab juba ideest, libretost. Olen proovinud vastupidist, oma ideega nakatada autorit — see pole vilja kandnud.

Koostöö teatriga on näidendi lõpliku valmimise kõige loomulikum protsess, juhul kui see koostöö on tõesti koostöö ka vaidlustes, mitte nüri vägikaikavedamine. Maailmalavadel tuntud näidendid, mis meieni jõuavad, on juba teatri puhastustulest läbi käinud. Ja ikka ootavad meid ees uued interpretatsioonid, mida võimaldab nende sisemine avarus.

Teatri mänguvälja laius ning võimaluste rikkus, võimalus näha oma vaimuloomingut elavana näitleja kehastuses peaks olema meeldiv stiimul hakata kaasa mängijaks. Jah, just mängijaks, sest näitlejad, lavastaja, kunstnik, autor ja kogu teatri keeruline mehhanism, kõik hakkavad kaasa mängima, kui repertuaari on võetud uus näitemäng. Sellest mängust sigineb elu, päriselust erinev ja erinev kõigist varem sündinud lavaeludest. Oma tämbri, oma pingevälja ja oma seaduspärasustega. Ja ometi peegeldab ta tükki elu meie ümber. Seepärast nimetame näitemängu ka tükiks. See tükk elu olgu dokumentaalne või luulekujuline, dramaatiline või bufonaadlik, paatoslik või absurdne, ajalooline või futuurumis sündiv või ka kõik korruga koos, kui seda kannatab tüki tegija mõte ning maitse. Aga see tükk elu peab juhtima meie pilgud endasse ja meid ümbritsevasse maailma. Peab andma meile lootust, usku, mõttesügavust ja ka puhast elurõõmu selles küllaltki keerulises eksistentsis kangelaslikkuse ja absurdi piiril.

Juhan Kahk

MORAALIPILDIKESI EESTI KÜLAST

Materjali kogudes ja korda seades mõlkus meeles teine pealkiri, nimelt «Mis ajast eesti rahvas vargile hakkas?» Siiski jäi see kõrvale, sest ei taha käesolevas väikeuurimuses pühenduda niivõrd varguste (ja muude ühiskonna poolt taunitavate tegude) statistikale, kuivõrd selle vaatlemisele, kuidas omaaegne talupojaühiskond patu- ja kuriteofaktidele reageeris.

See ei tähenda, et asja teaduslikult uuritud pole. Seesugust küsimust on tõemeeli esitanud rahvaluulet ja -pärimusi koguvad folkloristid, kuid saanud üksteisele risti vastukäivaid vastuseid. «Vanasti oli vähem vargusi kui nüüd, varastati nälja pärast toiduaineid. Uksed oiti alati lahti,» on öelnud ühed vanainimesed (vt. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, ERA III 158, 332. Vrd. ERA II 137; 39, 138; 438, 155, 441; 157, 264; 158, 332; 168, 692; 195, 540; 264, 33; E 14548 ja 50727), lisades juurde, et lukkusid ei tuntud peaaegu üldse ja ukse ette pandi ainult puust riivid või seati lihtsalt teivas toeks. Hoopis vastupidisel arvamusel on teised rahvaluulekorrespondendid, kinnitades: «Vanasti oli vargusi rohkem, oli rohkem vaeseid inimesi.» (ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, ERA II 158, 116. Vrd. ERA II 125, 200; 137, 118; 155, 447; 158, 116; 186, 124; 191, 308 ja 195, 238.)

On loomulik, et nii vastuolulisi seisukohti kohates ruttame selgust saama sealt, kus kõik ilmsikstulnud vargused registreerimist leidsid — kohtuprotokollide lehekülgedelt. Kui pöörduda Tartu Sillakohtu protokolliraamatute poole, siis avaneb järgmine pilt: 1825. aastal registreeriti 10, 1826. aastal 17, 1828. aastal 10, 1832. aastal 13, 1836. aastal 32 ja 1842. aastal 69 vargusjuhtu. Arvudes kajastuv varguste järsu kasvu tendents alates 1830-ndate aastate keskpaigast on nii kõnekas, et peaaegu ei vaja mingeid kommentaare. Et aga teatavasti enamik väiksema tähtsusega tsiviilasju (sealhulgas ka talupoegadevahelised vargused ning väiksemad mõisavargused) kuulus vallakohtute kompetentsi, siis tuli tutvuda ka nende materjalidega. (Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, edaspidi ENSV RAKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 167, 168, 170, 173, 176 ja 178.)

Kuigi Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduvad 366 valla-kohtu arhiivid kokku 241 915 säilitamisühikuga, pärinevad materjalid peamiselt XIX sajandi teisest poolest; kõik kohtuprotokollid 1820-ndaist aastaist peale on säilinud vaid Paju (f. 3612, alates 1825. aastast), Laius-Tähkvere (f. 3088, 1822. aastast), Vana-Põltsamaa (f. 3447, 1826. aastast), Kaarepere (f. 1112, 1820. aastast) ja Pati (f. 3988,

JUHAN KAHK

1822. aastast) vallakohtul. (Holstre vallakohtu säilinud materjalide töötlemise tulemused on ära toodud ENSV TA Toimetistes 1955, nr. 3, lk. 362—386.)

Vallakohtutes arutatud küsimuste statistiline analüüs näitab, et mitmete loomult erinevate süüasjade statistiline kasvutempo langeb otse üllatavalt kokku. Mõisavarguste, talupoegade endi vahel asetleidnud varguste, sulaste palganõudmiste, muude pere- ja sulasrahva tülide ning talupoegadevaheliste võlanõudmiste arv kasvab 1840-ndail aastail, võrreldes 1830-ndate aastatega (täisarvuni ümardatult) 3 korda ja 1850-ndail aastail, võrreldes 1830-ndate aastatega, 7—10 korda. Küllaltki iseloomulikuks võib pidada ka asjaolu, et kõigil juhtudel on meil tegemist kiirenevate protsessidega, kusjuures kiirendus on peaaegu ühesugune (võrreldes aastaid 1850—1859 aastatega 1840—1849, on kiirenemine ahelindeksiga mõttes tavaliselt 2—3-kordne). Ilmselt tunnistab see, et kõigi loetletud nähtuste puhul on tegemist ühe ja sellesama protsessi — kapitalistlike tootmissuhete ja kodanliku ideoloogia kujunemise — väliste tunnuste ning aspektidega.

Esineb ka kõrvalekaldumisi üldisest keskmisest tendentsist. Kahel juhul on kiirenemine märgatavam: kõrtsikakluste (viiekordne) ning meeste- ja naistevahelise «patuelu» (neljakordne) valdkonnas — hoopis enam kui varguse või palgatülide osas. Siin on tegemist pealisehituslikku laadi ja tootmissuhetesse otseselt mittepuutuvat nähtustega. Kahel juhul aga on kasvutempo aeglasem ning kiirenemine mitte nii suur — need on talupoegadevahelised piiritülid ja talupere enda liikmete vahelised tülid. Viimastel juhtudel on tegemist vanade, juba ammust ajast asetleidvate konfliktidega, mis uute tootmissuhete sisetungiga otseselt seotud pole ja mille puhul me seetõttu kiirendusefekti ei tähelda.

Olgu siinkohal alla kriipsutatud, et tegemist on teatud nähtuste arvu järsu kasvuga lühikese ajavahemiku jooksul, mitte aga varem mitteinenenud nähtuste ilmnemisega. Nagu teada, räägitakse vargustest juba «Vene Õiguses», saksa-skandinaavia vallutuse eelaegadesse ulatuvas Eesti talurahvaõiguses ja eestlaste ning vallutajate vahel XIII sajandil sõlmitud lepinguis. Joomist ja sellega kaasnevaid kaklusi ning rahurikkumisi oli Eesti külas juba sügaval keskajal, sigines ka vallaslapsi ning juhtus väljaspool abielu sündinud laste tapmisi. On selge, et varasemalgi sajandil sagenesid vargused, röövimised ning mitmesugused muud kuriteod ja ekstsessid seoses sõdade, laostumise ja katkudega. Siin pole võimalik ega vajalik võrrelda XIX sajandi keskpaiga situatsiooni varasemate sajandite omaga. Vaatleme lihtsalt Eesti küla sisemist arengut mõnedel küllaltki vaiksetel aastakümnetel, mil seda ei ähvardanud ühegi välisvaenlase sisetung. Tolle aja tüünusest räägivad kõige kujukamalt vallakohtute koltunud protokolliraamatud ise.

«Poolpäiwa'l» (s. t. laupäeval), 21. aprillil 1821. aastal tulevad Leevi valla «kochtomehhed» kokku oma esimesele istungile, tähendavad püüdlikult üles oma nimed ja kirjutavad siis: «Tenna et olnud mittage ette wotta nink se koggokonna kohus läts jälle kost ärra.» (ENSV RAKA, f. 3482, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 1. Oleme tsitaatides püüdnud võimalikult täpselt säilitada algupärandite keele, arvates, et ka see võib vähemalt osale lugejaist huvi pakkuda.) Esimene kohtupidamine — talupoja süü-

asi, kelle hobune oli sattunud mõisa rukkipoollule — tuleb neil ette alles 11. juulil. (ENSV RAKA, f. 3482, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 3.) Esimese aasta jooksul tulebki neil arutada ainult 5 kohtutüli. Paju kohtumehed, kelle esimene säilinud protokoll pärineb «näri pävast» 1825, sõnastavad oma tegevusepuudust järgmiselt: sel ja sel päeval «siis polle kaibtusd ütti olnud mette». (Korduvalt kasutatud vallakohtumaterjalide puhul, mille fondinumbrid on toodud eespool, piirdume viites siin ja edaspidi valla-kohtu nime, säilitusühiku ja protokollilehe numbrite äramärkimisega; nõnda siis Paju, 1, 1.) Paju vallakohtu aasta protokollid mahuvad vabalt ühele leheküljele, sest selle aasta jooksul arutati vaid kaht asja. Veel napimalt oskasid väljenduda aga Tagamõisa valla kohtumehed, kes 1832. aastast peale säilinud protokolliraamatuis siis, kui midagi arutu-sele ei tulnud, panid kirja ainult kuupäeva ja oma nimed. Esimene asi tuleb neil ette 1833. aastal — «sel paasto ku 11 mal päeval ollid Pilla Jaak ning Andrusse Mihkel siin kohtus ning Pilla Jaak kaipas, et tem-mal on Mihkli keäst 80 kop. saja...» (Samas, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 1, 1. 2.)

Allikate iseloom räägib sellest, et tegemist pole puuduliku ülestähendamisega või lohakusega. Valla kohtumehed käivad kohusetruult iga nädal koos ja panevad ilmselt suurte raskustega heideldes, konksulise ja nurgelise käekirjaga paberile oma «polle kaibtusd ütti olnud mette» ja lähevad «jälle kost ärra». See on elu ise, mis voolab (veel!) vaikselt, ja nimelt kahes mõttes. Esiteks on kohtuasjade aluseks olevaid eksimusi vähem kui järgmistel aastakümnetel, teiseks pole inimesed kohtule kaebuste esitamiseks psüühiliselt sedavõrd häälestatud kui hilisemal ajal. Mil määral mõjub kohtuasjade arvu kasvamisele esimene ja mil määral teine tegur, seda on praegu meie käsutuses olevate andmete ja meeto-ditega võimatu täpselt kindlaks teha. Kuid on selge, et mõju avaldavad mõlemad tegurid.

Mida konkreetset räägivad protokollid vargustest ja teistest üleastu-mistest?

Tähelepannava täpsusega langevad rahvamälestustes antud kirjel-dused mõisavilja varastamise võtetest ühte vallakohtute protokolliraamatute andmetega. Just samuti, nagu jutustasid XIX sajandi lõpus folkloristidele vanad inimesed, oli Penuja «poiss» (vallaline sulane) Luiga Juhan 1821. aastal «Moisa Aidast Rukkit warrastatud — Uhherdiga on Auck seina sisse lastud kust need Rukkit welja iosnut...» (ENSV RAKA, f. 4711, nim. 1, s.-ü. 1, 1. 5.) Rahvamälestustes on kirjel-datud ka teist samal aastal ja samas vallas tarvitatud «tehnikat»: «Magatsi Aida nurkadest on... neht samblad lahti teinud ning welja kesknud ni et Rukkit woisit welja iosta, ühhe Keppiga on temma seis ned Rukkit welja uhristanut...» (Samas.)

Vallakohtu protokolliraamatute lehekülgedelt tõuseb meie ette ka üks rahvamälestuste lemmikuid, rehe poolpimeduses oma asju toimetav kelm rehepapp. Ühes 1821. aastal jällegi Penuja valla kohtumeeste poolt kirjapandud kohtuasjas on rehepapi varguselt tabamisega seotud sündmused esitatud omapärase dramaatilise situatsioonina: «Moisa Aidames kaibes, et temma ollewe ühhel Oehtul leinut Linnase Rechte ja leidnut üks kot Linnastega, se päle ollewa temma Rehe Pappi kuts-nut ja küsinut misperrast ollet sinna need Linnaset kotti pannud. Rehe

Pap wõtnut essiti wõlletada et temma sest ei pea tädma, pärast sedda akkanut tunnistama et temma issi on need Linnaset kotti pannud ja tahtnut neid Kordi Jagule anda se läbi et Kordi Jaak ollewa temmal Pudeliga Wiena tohnut ja pallenut las ikke temmal Linnaset anda.» (ENSV RAKA, f. 4711, nim. 1, s.-ü. 1, 1. L.)

Seal hämara rehe all saavad oma alguse ka hilisemas kapitalistlikus ühiskonnas vohama löönud nähtused, näiteks altkäemaks ja ülemuste ees pugemine. Juba 1824. aastal kurdab üks Laius-Tähkvere rehepapp, et põlluvaht Märt oli talle öelnud: «Ta peaks ju hästi teadma, et rehepapid peavad kõigi mõisa ülevaatajate, aga eriti tema /s. t. põlluvahi enda — J. K./ suhtes austust üles näitama...» ja sundinud teda endale kotitäie vilja andma. (Laius-Tähkvere, 3, 5.) Ja veerand sajandit hiljem laseb üks sama valla põlluvaht mõisa rehest vilja varastanud talumehe «1 öbberubla» suuruse altkäemaksu eest minema. (Laius-Tähkvere, 4, 16; 1845. a.)

Nagu nägime, kasvas varguste arv vaadeldavail aastakümneil ühesuguse kiirusega nii mõisas kui talus. Mis siis tõukas külainimesi, kelle hulgas veel kümme aastat tagasi vargust harva ette tuli, kätt nüüd võõra vara järele sirutama? Kõigepealt muidugi nälg ja puudus.

Nagu vallakohtute protokolliraamatuid ilmneb, iseloomustavad nende murranguliste aastakümnete elu üha kitsenevad olud. Talusid võetakse peremeeste käest ära, sest nagu ühe Tagamõisa peremehe, Tõnu Suka kohta 1837. aastal tabavalt öeldakse, saab ta «puumaa peält lahti sepärrast et temma isse üks kiddowa ning haige inimenne on ning ei suta puumaa murret piddata...» (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 1, 1. 20. Vrd. analoogiline juhus Laius-Tähkveres 1833. aastal — 3, 28.) Kui 1829. aastal keegi peremees Vana-Põltsamaa vallas teiselt talu üle võttis, siis selgus, et seal oli vaid «üks wanna laggonut Tuppa — selle jures üks kamber, keik laggund ia mäddanud ia wana. Üks Laut opis ilma kattuseta ia jubba mäddand ia üks hea Ait, weljadel polle Aedasit suggogi ees ollemas.» (Vana-Põltsamaa, 1, 37.) Kui 1852. aastal Tagamõisa vallas kaks peremeest ei suutnud oma magasiaida völga tasuda, kutsuti nad kohtu ette ja sai «nende käest küssitud kas omma aida wõlga arwawad omma jouga weel Selletada mis päele nämmad kostsid et nende nou ennam ei maksa mis päele koggokonnakohhus nende warra läbbi waatis... ja ulles kirjutas.» (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 37—38.)

Uuele majapidamisviisile üleminevad mõisnikud hakkavad sel ajal oma maid ratsionaalsemalt planeerima ning karjamõisu rajama, mille tagajärjel kümned talupojad jäävad oma taludest ilma või asustatakse ümber mõisa ääremaadele. Juba 1831. aasta juulis said 11 Vana-Põltsamaa taluperemeest «ette kutsutut, nink kulutadi neile et moisale neide tallusid waja ommawat, mis perrast nemma omma talludest tulleswal kewwadel walla sawat». (Vana-Põltsamaa, 1, 42.) Sama saatus tabas 1858. aastal kõiki selle valla Kammari küla taluperemehi. (Vana-Põltsamaa, 3, 80.)

Möödunud sajandi 40-ndaist aastaist peale hakatakse sulaste ja popside käest ära võtma nende põllulapikesi («palgamaad»), mida nad talude ääremaadel pidasid. Neid tõstetakse saunadest välja, kusjuures viimased sageli minema veetakse või ära lammutatakse. Holstre valla-

kohtu protokolliraamatuis on niisuguseid juhte registreeritud 1840-ndail aastail 5, 1850-ndail aastail 19 ja 1860-ndail aastail 6. Kahele Laius-Tähkvere popsile antakse 1848. aastal korraldus oma saun talumaalt ära vedada. (Laius-Tähkvere, 4, 26.) Vana-Põltsamaal annab 1856. aastal vallakohus ühele peremehele käsu, et «temma selle popsi sauna seest, mis temma omma tallo-maade peale on ehitanud, Ello-rahwa wälja aiab ja mitte wabbadikkudele korteri ei anna». (Vana-Põltsamaa, 3, 15.) Kaks aastat hiljem tehti samas vallas üks taluperemees kohalt lahti selle pärast, et ta keeluvastaselt «maid popsidele on wäljaandnud». (Samas, 1. 86.) Veel järgmisel, 1859. aastal annab mõisavalitsus mitmele popsile «tallo perremeeste palwe peale käsko /..../, et nelja nädali pärrast ommas sannad tallo-maade pealt ärra korristawad». (Samas, 1. 121.)

1850-ndail aastail hakatakse talumaid krunti ajama ning seni küla ühiskasutuses olnud karja- ja heinamaid perede vahel ära jagama. Sulasel ja popsil kaob viimane võimalus oma pudulojuste söötmiseks ning vaesel või põdural mehel pole enam kuhugi minna. Ta peab nagu keegi Jaan Waht 1856. aastal Kaarepere vallakohtu ees seistes kibedusega kuulma, et «Kareperre koggokond ja koggokonnakohus ei tahtnud ega ussaltanud sedda Jaan Wahti wasto wõtta et temma jo wanna ja omma jõu polest wägga kehwa ehk nõrk näitab ollewad, et tema perremeest ei jõua tenida egga ennast ka ei jõua toita». (Kaarepere, 1, 65.)

Isegi naist pole niisugusel kehvaks jäänud mehel enam kerge võtta. 1843. aastal saab Jakob Suka tollesama Kaarepere vallakohtu käest loa naist võtta ainult selle tõttu, et ta annab pühaliku töötuse, «... et kui tema wottap naist, tema ei tule paluma maggasi aidast endale ja oma lapsede tarwis toidust». (Kaarepere, 1, 20.)

Väga paljud vallakohtute protokollidesse ülespandud vargusjuhud on tüüpilised näljast ja viletsusest ajendatud meeletehted. 1847. aastal laseb Tagamõisa vallakohus ühele talunaisele vitsu anda «tuhwli /kartuli — J. K./ varguse pärast» ja üks talumees langeb samasuguse karistuse alla sellepärast, et ta teise «kambrist leipa warrastand». (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 16.)

Praegu puuduvad hõlmavamad statistilised andmed; olemasolevate andmete senise läbitöötamise tulemustest näib wälja kasvavat umbes järgmine talusiseste sotsiaalsete suhete evolutsioonipilt. Kuni XVIII sajandi lõpuni ja XIX sajandi alguseni meenutavad taluperemehe ja tema sulase suhted õige suurel määral rentniku- ja allrentniku suhteid, keda pealegi õige sageli seovad sugulussidemed (sulane on peremehe vend või noorem poeg). Sulane teeb teomehena terve nädala või osa nädalat mõisas tööd, kuid mõisast tagasi pöördunud, ei lähe mitte peremehe põllule (seal on peremees ise oma perega), vaid juhul, kui talle ei maksta nn. palgavilja, töötab «palgamaal». Oma naturaalpalka ei saa ta mitte taluperemehe käest, vaid sellelt nn. oma põllult. Selle «oma töö» jaoks peab sulane aega säästma ning 1821. aastal keeldubki Abja vallas üks sulane terve nädala peremehe eest tegu tegemast, sest, nagu ta seletab, ta on abielus ning peab peret toitma. (ENSV RAKA, f. 3987, nim. 1, s.-ü. 1, 1. 2.)

Kogu see sajandipikkuste traditsioonidega elu, mille täpsemat ise-

loomu me veel vähe tunneme ja mille elemente on üpris raske poliit-ökoonomia vormelitesse valada, variseb mõnekümne aastaga kokku. Sulane kaotab oma maa, ja kui ta varem koos peremehega vilja pärast muret tundis, siis nüüd seisab ta vastamisi üha võõramaks muutuva inimesega, kelles hakkavad ilmnema ahnuse ja egoistliku hoolimatuse jooned.

Sulaste ja pererahva vahelisi üldisema iseloomuga konflikte tuli arvukalt ette ammu enne seda, kui 1820-ndail aastail hakkasid Põhja-Eestis tegutsema kihelkonna- ja Lõuna-Eestis vallakohtud. Seetõttu ei ole selles suhete sfääris ka nii järsku kohtutülide arvu tõusu (võrreldes näiteks palgatülide arvu kasvamisega). Nagu on välja selgitanud folklorist V. Pino, pärinevad esimesed andmed laulu «Sulane läheb ära» kohta, mis räägib sellest, kuidas sulane kitsile peremehele vastu paneb ja ähvardab parema juurde minna, juba 1822. aastast.

Töösuhete tõttu kerkivad peremehe ja sulase vahele kiiresti sotsiaalsete vastuolude barrikaadid ja kujuneb kaks leeri. Esimestena hakkavad organiseeruma peremehed. Just nimelt 1840-ndail aastail hakkavad nad Lõuna-Eestis vastu võtma otsuseid maksta sulastele ühesugust (loomulikult võimalikult madalat) palka. «Kui aga mõni peremees oma sulasele enam annab,» võtavad Abja peremehed 1848. aastal otsuseks, «siis peab ta, kui ta esimest korda seda otsust rikub 10 hõberubla trahvi maksma, teine kord 20 hõberubla ja kolmandal korral võetakse tal talu käest ära.» (ENSV RAKA, f. 3987, nim. 1, s.-ü. 4, l. 24.)

Üldkohustuslikud sulaste palganormid seatakse Pati vallas esimest korda sisse juba 1825. aastal, teist korda kinnitatakse need 1848. aastal. (Pati, 1, 5—6 ja 2, 15.)

Vastuseks sellele hakkab sulane ka oma tööd täpsemalt mõõtma ning hindama. Kaarepere möldri sulane kaebab 1850. aastal oma peremehe kohtusse, sest see ei täida teenistuslepingu sõlmimisel antud lubadust maksta sulasele lisatasu tööde eest, mis veskitööga otseselt seotud pole. (Kaarepere, 1, 42.)

Külainimesed tõusevad ja langevad sotsiaalsel karussellil sageli ja järsult. Pankrotti läinud peremehe asemel teeb mõis uueks peremeheks tema sulase, kusjuures endine peremees mõnigi kord oma vanasse tallu sulase või popsina elama jääb. Üks Pati peremees kurdab 1852. aastal, et tema «Sullane Ado Tischler tedda jo mitto kord lubbanut Tallost wälja wisata et se peab wannaste temma Issa Tallo ollema...» (Pati, 2, 20.) 1832. aastal ähvardab üks mõisa poolt oma talust väljatõstmisele määratud Vana-Põltsamaa peremees, et niipea, kui tema järeltulija talusse peaks tulema, «... ta selle otsekohe süütab ja maha põletab». (Vana-Põltsamaa, 1, 44.) Pati vallas nõuab 1857. aastal üks talupoeg oma isatalu tagasi poolvennalt ja 1859. aastal teine talupoeg võõrasalt. (Pati, 2, 46 ja 3, 7.)

Päranduse jagamisel minnakse sageli käsitsi kokku, nagu Kaarepere vallas 1855. aastal, kus tülli läinud pärijad olid õueaia «mahha kiskunud ja selle /.../ lahutamisse jures suurt kärra teinud ja ka üks teist lõnud». (Kaarepere, 1, 61.) Pärandustülid muutuvad nii sagedaseks, et vana naine Madli Reigas Vana-Põltsamaalt seda ette kartes 1853. aastal «enne omma Surma, selge sõnna ja moistusega nenda rākinud — ärge käige peale minno Surma mino hinge peale mitte kohhut, matke

mind illustre mahha ja Sirrusse Mihkel antko Lauad ja tehko kirst». (Vana-Põltsamaa, 2, 86.) Nagu 1857. aastal kujukalt ütleb üks Vana-Põltsamaa teenijatüdruk, oli «perres wägga tihti kurjust /.../ kuulda olnud ja üks kassimatta ellu...» (Vana-Põltsamaa, 3, 44.) Vihkamine muutub mõnikord otse surma soovimiseks. Pati vallas ähvardab talu perenaine 1859. aastal võõraspoega, et «kui ta oleks ette teadnud, et ta niisugune laps on, siis oleks ta talle juba ammu kivi kaela sidunud ja ta soo või jõe põhja uputanud...» (Pati, 3, 23.)

Laius-Tähkvere vallakohus peab 1845. aastal arutama tüliasja, mis praegu mõneti mõistatuslik näib. Protokollis täielikud andmed on sõnasõnalt: «Mart Sõmer kaebas et Jak Tamm temal kümne aasta eest ühhe obbose erra surretanud, sest et wina temale läbbi ninna sisse andnud.» (Laius-Tähkvere, 4, 8—9.) Peamurdmist tekitab süüteo ja kaebuse vaheline pikk ajavahemik. Õnnetu hobune oli juba kümne aasta eest otsa saanud, miks esitati kaebus alles nüüd?

Vallakohtute materjalidega tutvumisel selgub, et niisuguseid pika meelega talupoegi oli sel ajal teisigi. 1825. aastal jääb üks Pati peremees oma sulasele palga võlgu, kuid sulane hakkab seda kohtu teel välja nõudma alles 1830. aastal. (Laius-Tähkvere, 1, 25.) Samas vallas tulid tollel aastal kohtu ette «mitto Sullaset /.../ nink kaebasit et nema omma wannast paigast Palga /.../ kätte ei sa /.../ (Samas, 1, 26.) Tagamõisa vallas oli 1843. aastal üks talupoeg teiselt 18 sülda noodakõit varastanud, kuid kaebus tuleb kohtu ette alles 9 aastat hiljem, 1852. aastal. (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 34.) Vana-Põltsamaal nõuab üks naine 1845. aastal tagasi 11 aastat vana võlga. (Vana-Põltsamaa, 1, 93.) Laius-Tähkveres nõuab lesknaine 1855. aastal kõrtsmikult 13 aasta eest võlgu jäänud külviseemet. (Laius-Tähkvere, 6, 11.) Mida eeltoodust järeldada?

Möödunud sajandi 1840-ndate aastate teisel ja 1850-ndate aastate esimesel poolel hakkasid talupojad üksteise peale kaebusi esitama, mis neile veel kümne aasta eest pähegi poleks tulnud. On raske uskuda, et kõigil neil juhtudel kulus varguse ilmsikstulekuks kümme aastat. Oletus, nagu varem ei oleks suudetud ette kujutada, et teine talupoeg nende käest võetud asja varga kombel oma kätte jätab, oleks ehk veidi lihtsameelne. Või oli see, et üks talupoeg teise vastu võimude käest abi otsib, üldisele talurahvalikule solidaarsusele liiga vastukäiv? Kuidas ka asi ei olnud — taluinimeste töökspidamistes ja käitumisnormides oli midagi järsult muutunud. Vastuolud, mis kümme aastat tagasi idüllilise külaelu vaikse pealispinna all varjus olid, purskasid nüüd, sajandi keskpaiku teravate vastastikuste süüdistuste, kasuahnusest süvendatud konfliktide ja julmade arveteõienduste näol esile. Uued kombes, millele mõeldes vanemad ja auväärsemad talumehed oskasid ainult pead vangutada, võtsid võimust. Maailm oli hukka minemas: kui taluinihene vanasti vilja või linadegagi kaubelda ei osanud, siis nüüd õppis ta ära koguni armastusega kauplemise (arusaamatuste vältimiseks märkigem, et me ei arva, nagu varem poleks mingisuguseid abieluväliseid suhteid taluinimeste vahel olnud. Kuid nende nähtuste statistilise analüüsi ja vallaslaste protsendi väljaarvutamise jätmata ajaloolise demograafia spetsialistide hooleks.). 1851. aastal pidid Kaarepere vallakohtunikud võõristusega kuulma, et «tüdruk Anne Sonko on

arjuste ostja wennelasse käest ühhe rätti wõtnud ja peale selle se wennelassega ühhes magganud. Anne Sonko ütles temma on rätti wennelasse käest wõlga wõtnud ja wennelanne on öse õllestikkus temma jure tükkinud ja on kõik öe ühhes magganud.» (Kaarepere, 1, 48.) Ei läinud aga mööda kolme aastatki, ja nendesamade auväärt Kaarepere kohtumeeste ette tuli üks Saduküla naisterahwas ja «nõudis endise Kaareperre aidamehhe Maddis Oidermanni käest, nende hora wisil sadud lapsele üllespiddamiseks igga aasta jaoks 8 Rublad hõbbetad kunni se laps 14-ne aastaseks saab». Pärast asja põhjalikku uurimist ei wõinud «... Kaareperre koggokonna kohhus /.../ peale nende leppimist ennam midagi moista ja tundis et sedda rahha mis Maddis Oidermann on annud jo küllalte on, ja arwab, kui ni sugustelle Jummalta kartmata innimestele ni palju peab andma kui neile mele tulleb tahta, siis lähwad naeste rahwas jo koggoniste hukka ja lootwad ennast selle hääbematta wisiga toita». (Kaarepere, 1, 59.) Oli ju tegemist seda laadi teoga, mille eest üks Pati valla peremees 1828. aastal oma tütart piitsaga nii rängalt peksis, et tagajärjeks oli nurisünnitus... (Pati, 1, 18.)

Kuid juba aasta pärast oligi see hirmus aeg käes, mil üks Kaarepere valla naine «nõudis omma roppo ellamisse palgaks /minu sõrendus — J. K./ ja omma horawisi sadud lapsele üllespiddamist...» (Kaarepere, 1, 64.) Seda juhtus aga mitte ükski Kaarepere vallas, vaid ka mitmel pool mujal. Torkab silma, et peaaegu alati on need esimesed «hooratöö tegijad» ja «sohilaste» soetajad olnud mõisaga seotud. 1843. aastal läheb Tagamõisas üks tüdruk ema õhutusel mõisa «Reitri» (ilmselt *Vorreiter*, s. t. eesratsutaja — J. K.) juurde. (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 2.) 1844. aastal saab keegi Laius-Tähkvere naine lapse mõisa kärneriga. (Laius-Tähkvere, 4, 6.) Sama mõisa möldri «lihaliku eksimisse perrast... olli Kaiete üks poeg sanud...» 1845. aastal. (Samas, 1. 11.) 1852. aastal tegi ühele tüdrukule lapse Vana-Põltsamaa toapoiss. (Vana-Põltsamaa, 2, 66.) Tegemist on harvade juhustega, mille puhul baltisaksa mõisa «kultuurtreegerlik» missioon on ajalooliste faktidega tõepoolest kindlalt tõestatav...

Just neil aastakümneil näib ka meeste-naiste vahekordades midagi muutuvat. Seda tunnistab 1843. aastast pärinev ja küllaltki raskesti dešifreeritav teade, mille järgi Pati vallakohus peab langetama spetsiaalse otsuse saunaskäimise korra kohta — «... ed naiste- ja meeste rahwas ei pea kokku wihtma /vihtlema — J. K./». (Pati, 2, 4.)

Heidame pilgu Eestimaa 1816. ja 1856. aasta talurahvaseaduste tekstidele. Mõlemas pööratakse teatavas (ja võrdlemisi sarnase ülesehitusega) peatükis tähelepanu «liajomisse» ning «awwaliku pordo-ello» pahedele. Kuid esmakordselt alles 1856. aastal ilmub talurahvaseadusse paragrahv, mis vallakohtuid kohustab «järele waatama, et meeste- ja naesterahwas, kes juba täied inimesed on, mitte üheskoos ojomas ega saunas ei käi...» (Eestimaa Talurahwa Seadus, Tallinn 1858. lk 101.) Ilmselt ilmus XIX sajandi teisel veerandil eesti rahva töökspidamistesse midagi seesugust, mida me tänapäeval nimetame seksuaalküsimuseks.

Valdade kohtumehed, kes alles 1820-ndail aastail ametisse seati, hakkavad õige pea tunnetama, et teised talupojad ei suhtu neisse enam austusega, vaid kahtlustavad igasugustes kuritarvitustes. Juba 1821.

aastal ulatub Abja kohtumeeste kõrvu kuuldus talumehest, kes oli julgenud levitada juttu, et «Abja kohtumehed müüvad talurahva viljamagastist igat liiki vilja ja saavad seeläbi rikkaks». (ENSV RAKA, f. 3987, nim. 1, s.-ü. 1, lk. 16.) Vana-Põltsamaal on 1827. aastal «Umbuse külla Perremees Welba Jaak /.../ uetelnud, et keik need kohtumehed on wimatsed koirat...» (Vana-Põltsamaa, 1, 19.)

Veel enam sagenevad jutud ja faktid kohtu petmisest ja altkäemaksude andmisest 1840—1850-ndail aastail. 1844. aastal õhutab Tagamõisa talupoeg kõrtsis teist, et see kohtu ees valet tunnistaks. (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 6.) 1850. aastal «lorriseb» üks Laius-Tähkvere talupoeg kõrtsis, et «kos ned 1641 R. 66 1/2 kop obbedat, mis walla Laekas on olnud, on jäänud...» (Laius-Tähkvere, 4, 39.) 1851. aastal tunnistab üks Kaarepere pere talupoeg kohtu ees, et «Jürri Sallak on temmale ütelnud rägi kohtu ees seddawisi kui minna sulle ütlen, siis same meie heaste läbbi, koddõ minnes wöttame sind hobbese peale ja anname sulle Wina, Öllut ja Saia». (Kaarepere, 1, 46.) Vana-Põltsamaal karistatakse talumehi vallakohtunike teotamise eest 1853. ja 1859. aastal, kusjuures viimasel aastal on seesuguste väljaastumistega hakkama saanud kolm talumeest. (Vana-Põltsamaa, 2, 65 ja 3, 106, 112 ja 134.) 1857. aastal nimetab Pati valla talupoeg vallakohtumehi sigadeks ja 1858. aastal teine talupoeg koorteks ja türannideks. Kaks aastat hiljem iseloomustab sama valla talumees kohtumeeste moraalselt palet veelgi krõbedamate sõnadega. (Pati, 2, 54 ja 74 ja 3, 43.) 1852. aastal nimetab Tagamõisa talupoeg vallakohtu eesistujat «Maggasini wilja wargaks». (ENSV RAKA, f. 3615, nim. 1, s.-ü. 2, 1. 37.) 1856. aastal on Laius-Tähkvere talumees kõrtsis ähvardades «üttnu, et kui minna olles tahtnu omma suu minnewa kord kihhelkonna kohto jures lahti tehja, siis olles keik se wald raisko leinud, enge minna odan seni kui see Hanke erra erra lähheb...» (Laius-Tähkvere, 6, 24.) 1858. aastal on Laius-Tähkveres kaks talupoega peakohtumehetele «pakkunud üks Rubl obbedat et tema peaks selle Maddis Saar käest Tallu mes Kaimole küllas on ärra wotma ja Ans Saarele andma». (Laius-Tähkvere, 7, 2.)

Krunti ajamine ja maade mõõtmine toob külladesse palju pahandust ja tüli. Üks Laius-Tähkvere talupoeg ütleb 1858. aasta jaanuaris päris õigusega, et selle maamõõtmisega seoses «tallodest ei pea tülli lopma, et kui ühhest kohhast lõppeb, siis teises kohas jälle tõuseb». (Samas, s.-ü. 6, 1. 43.) Juba kirjutise alguses juhtisime tähelepanu sellele, et ilmselt on vaatluse alla võetu õige suurel määral kapitalistlike tootmisuhete leviku kaasnähtus. Nagu teame, kuulutati 1820-ndate aastate alguses nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis talupoegadele, et seaduse järgi võivad nad edaspidi ise otsustada, kas võtavad oma talud rendile või mitte. Kuid alles kümme aastat hiljem, 1830-ndate aastate esimesel poolel said talupojad vähemalt formaalselt õiguse soovi korral endale talu või teenistust ka mujal vallas otsima hakata. Kõik see annab aga tunnistust, et alles 1830-ndail aastail võisid eesti talupoja pähe ilmuda mõtted oma talu päriseksostmisest juba enda või vähemalt laste eluajal. On loogiline, et siit on vaid samm edasi plaanideni hakata varandust koguma vahendeid valimata. Ja samadel 1830-ndatel ja 1840-ndatel aastatel, mil eesti talupoja teadvuses sai hakata färkama «oma toa — oma loa» mõte, iseloomustabki eesti külaühiskonda varguste arvu kasv,

sulaste ja peremeeste vastuolude järsk teravnemine, kõrtsikakluste sagenemine ja müüdava armastuse senisest suurem levik.

Kui nüüd konstateerime, et varguste arv 1840—1860-ndail aastail veel tunduvalt kasvas, peame tähelepanu juhtima ka asjaolule, et varguse ja varguse vahel leiti olevat vahe. Asja mõista tahtes saame jälle abi rahvalt endalt, kelle hulgast pärinev tunnistaja lausa klassikalise kindlusega formuleerib: «Ega mõisast võetud asja loetud varguseks. Ise me tegime ja võtsime — kis seda enne näinud on, et pahma peal obusel suu kinni seotakse.» (Samas, ERA II 188, 532.) Temale sekundeerides väidab teine jutustaja: «Ega mõisast vargus ei ole patt. See oli mõisa teoliste ja vaimutüdrukute ütlus olnud. Meie töötame siin ja peame siit ka saama / . . . / Kes meile siit nõnna laialt kätte annab, et ilma varguseta elada võiks. Sellepärast peame meie natukene püüdma varastada mis meile meie kõhu täiteks ja veoloomadele tema kõhu täiteks tarvis läheb.» (Samas, ERA II 196, 335.) Omamoodi dialektiliselt on osanud küsimusele läheneda ka see rahvamälestuste jutustaja, kes kinnitab: «Vanasti kuritegusid ei teatud — varastati ainult mõisast.» (Samas, ERA II 300, 475.) Mõisast varastamist iseloomustatakse ka rahvalauludes kui sisuliselt täiesti õigustatud ja näljast ning viletsusest loomulikult väljakasvanud nähtust:

Tulli aga ligi lebanälga —
läksin mõisa varastama.
Varastasin paari vakka . . .
(Eesti rahvalaulud — Antoloogia, II k., 2. vihik,
Tallinn 1970, lk. 528.)

Klassikaline mõisavargus, mida mõis arvatavasti eriti energiliselt ei jälitanudki ja mida veel vähem dokumentides fikseeriti, oli aga üsna kitsalt piiritletud nähtus: mõisavilja vargus suhteliselt väikestes hulka-des ja ainult viljakoristuse või rehepeksu ajal. Sellist vargust tuli ette tõesti juba õige ammu ja rahvamälestuste jutustajail, kes on väitnud, et vargust on alati olnud, on omast kohast õigus. Kui mõisavarguste arv vaadeldud aastakümneil tunduvalt tõusis, siis eeskätt selle tõttu, et toimus teatud kvalitatiivne nihe: hakati n.-õ. teadlikumalt varastama ega piirdutud enam ainuüksi mõisa rehtedega, vaid mindi ka aitade kallale.

Need aastakümned olid laetud sotsiaalse pingega, mis pidevalt kasvas. Tegemist on ajajärguga, mil talupoeg äkki ehmatusega märkas, et inimesed, kes temaga ühes ja sellesamas külas elavad, on tegelikult kasuahned võistlejad või julmad rõhujad. Kontrast minevikuga oli järsk ja seetõttu tõusid sotsiaalsed erinevused ning vastuolud teadvusse erilises teravuses.

«Ühiskondlike vastuolude teemal on eesti regivärsilises rahvalaulus suur erikaal . . .» öeldakse «Eesti rahvalaulude» antoloogia II köite 2. vihiku eessõnas. «Laule on loodud nii varandusliku seisundi erinevuse / . . . / kui ka sotsiaalse sõltuvuse alusel tekkinud vastuoluliste suhete kohta. Seejuures on viimase vastuolude liini luulendamine esikohal . . .» (Samas, lk. 357.) Folkloristid juhivad õigusega tähelepanu sellele, et näiteks alarühma «Ori ja orjus» kuuluvates lauludes pole

juttu niivõrd taluorjade rõhumisest mõisa poolt, kuivõrd «sotsiaalselt sõltuvusest ja raskest orjapõlvest laiemas, üldisemas laadis». (Samas, lk. 358.) Ei tahaks aga nõustuda folkloristide oletusega, et «peremehe — sulase vastuoludest kõnelev laulurepertuaar sai tugevama sotsiaalse kandepinna alates XVIII saj. II poolest seoses talurahva kihistumise süvenemisega». (Samas, lk. 365.) Niikaua kui ei esitata küllalt veenvaid vastuargumente, peame tõenäolisemaks, et peremehe ja sulase vastuoludest rääkivate laulude tekkimine ja massiline levik on seotud suure sotsiaalse murranguga eesti külas XIX sajandil. 1840—1860-ndail aastail.

Midagi on just sel ajal elus äkki muutunud: enne tehti tööd oma inimestele (isale-emale või vennale-õele), nüüd peab tööd tegema võõras-tele. Rahvalaulus «Töötegu võõrale» kurdetakse selle üle:

Muud teevad isala tööda,
muud teevad emale tööda,
teevad tööda vendadelle.
Ma teen tööda võeralle...
(Samas, lk. 450.)

«Käte ja jalgade manitsemise» lauludes kajastub väga selgesti see suur sisemine protest, mille kutsub esile äratundmine, et töö läheb võõra heaks. Ja see võõras pole mitte kaugel mõisas elav saks, vaid sama talu «pereminia»:

«Minu käed, minu jalad,
mina annan teile teada!
Kas te võite tehja tööda,
võite võerasta häveta,
pelgada pereminiad?»
(Samas, lk. 394.)

Rahvalaulus tunnetatakse täiesti selgesti, et mõisas teotööl käivad sulased ja tüdrukud toidavad oma tööga peremeest ja tema peret:

Käed on kärnas, randed rakkus
tiutüöda tehessagi.
Toidan teise mie pereta,
kurja naise kutsikaida.
(Samas, lk. 536.)

Kas ei sõltu mitte vastuolude tajumisest, et isegi selliseid nähtusi nagu vargus ja petmine on rahvaluulegeenius suutnud varjata-kaunistada muinasjutuhämarusega? Mõisavilja varastamise puhul võis rehepapp olla kas talumeeste liitlane või vaenlane. Kui ta oli liitlane, siis muutus ta rahvamälestuste positiivseks kangelaseks, kes taganuhkivat härrat või opmanit rehealusel tondina kollitas. (ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, ESAR 19, 102; RKM II 2, 31516; ERA II 20, 220.) Kui ta oli vaenlane, siis kollitasid-lollitasid teda talupojad ise. (Samas, ERA II 284, 125; ERA II 45, 84.)

Kuid kas ei ole veel üks meie rahvajuttude populaarne kangelane mõnda oma iseloomujoont laenanud just sellest perioodist? 1857. aastal on Vana-Põltsamaa valla kohtu ees sulane, kes peremehele «palju koe- rust ja kahju» oli teinud. (Vana-Põltsamaa, 3, 43.) Ja juba 1821. aastal oli üks Abja valla sulane kõigile oma peremehe käskudele vastu püüd- nud hakata. (ENSV RAKA, f. 3987, nim. 1, s.-ü. 1, 1. 2.) Kuid üks püüd- nud ka Kaval-Ants oma peremehe käskude täitmisest igasuguste koe- ruste abil mööda hiilida... Sisuliselt oli rahva silmis varas ju ahne peremeeski, kes jõukust taga ajades sulaseid ja tüdrukuid kurnas ning popse saunadest välja tõstis. Sageli tegeles niisugune peremees ka varastatud asjade vastuvõtmise ja edasimüümisega. Aga ta oskas maa- ilma silmis oma tegevust varjata — väliselt oli kõik nagu seaduse ja õiguse järgi tehtud. Ja nõnda jäid ühed vaeseks ja teised said mingil seletamatul kombel rikkaks, nii et hakka või üleloomulikkusesse jõu- dusesse, krattidesse ehk pisuhändadesse uskuma. Näiteks jutustas rahvamälestuste kogujaile J. Grünthal: «Oli ka neid kohapidajaid, kes võtsid vastu varastatud kraami. Enamasti olid niisugused kohapidajad rikkad. Räägiti nii mitmest ja mitmest, kahju, et mul nende nimed enam meeles ei ole, aga kuulsin nendest Viljandimaal, Järvamaal, Harjumaal. Niisuguste kohta rahvas seletas, et pisuhänd tassib neile kõiksugu asju, kuna ometi teati, et mingit pisuhända niisugust ei olnud...» (ENSV Riiklik Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, ERA II 167, 410.) Rahvapärimeste krati jäljed meenutavad mõisarehest või magasiadast pimeduskatte all äratassitud viljakotist pudenenud seemnete rada... (Samas, ERA II 206, 45314.)

Õige palju uema rahvalaulu sotsiaalselt paljastavast sisust ning ka rehetonidid ja pisuhännad näivad olevat välja kasvanud XIX sajandi keskpaiga sisemiselt lõhestatud murranguaastate tegelikkusest...

*

«Kus kodanlus on võimule pääsenud, seal on ta purustanud kõik feo- daalsed, patriarhaalsed, idüllilised vahekorrad,» on kirjutatud «Kom- munistliku partei manifestis». «Ta on halastamatult puruks kiskunud kirevad feodaalsidemed, mis kõitsid inimest ta «loomulike ülematega», ega jätnud muud sidet inimese ja inimese vahele kui alasti kasuhoovi, tundetu «maksmise sularahas»... Kodanlus on kiskunud perekonna- suhetelt nende liigutavsentimentaalse loori ja taandanud need puhtaile rahasuhetele.» (K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tal- linn 1957, lk. 21—22.)

Geniaalselt üldistades kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsemi- sega arenenud kapitalistlikes riikides juba asetleidnud protsesse, ise- loomustasid Marx ja Engels nende sõnadega muudatusi, mille lähene- mine hakkas mõjutama ka eesti küla.

Paul Kuusberg

MÕNINGAID KRIITIKA- MÕTTEID

Praegu kõneldakse ja kirjutatakse palju kriitikast. Mõne kirjandusinimese on see isegi ärevusse ajanud. Vaevalt tagasi jõudnud Üleliidulise Kirjanike Liidu juhatuse pleenumilt, kus arutati kriitikaküsimusi, küsis minult üks hea kolleeg otse: «Kas nüüd läheb kampaaniaks lahti?» Tundlike närvidega kirjamehe — muide, kirjandusinimeste närvid peavadki olema tundlikud — silmade ees kangastusid kampaania mõiste taga niisugused asjad, mis veel paarkümmend aastat tagasi töid kirjandusellu küllaltki segadust. Ma mõtlen autorite huupi süüdistamist, lahmimist ja kergekäelist siltide kleepimist. Vastasin, et magagu ta rahulikult. NSVL Kirjanike Liidu juhatuse ei õhuta mitte kedagi mitte kellelegi lööktöö korras «pähe andma», kedagi «läbi võtma», küll aga kutsub rahulikult ja asjalikult kriitika olukorda analüüsima. Ühegi küsimuse lahendamisel ei kannu vilja kampaanialikkus, kergekäelised vastastikused süüdistused, käredad lärmkõned. Ei, tarvis on rahulikkust ja asjalikkust, pidevat sihikindlat tööd, et marksistliku kriitika osa ja mõjujõud kirjanduses päev-päevalt kasvaks, et kriitika senisest tagajärjekamalt aitaks kaasa kirjanduse jõudsale arengule, kirjandus aga omakorda täidaks paremini oma rolli inimese vaimse kultuuri, kommunistliku maailmavaate, ellusuhtumise ja eetiliste tõekspidamiste kujundamisel, kunstimaitsel arendamisel.

Kriitikaküsimusi on haruharva laiemalt arutatud, ma ei mäleta, et üleliidulistel foorumitel oleks viimase kümne aasta jooksul spetsiaalselt kriitika olukorda vaadeldud; meie tegime seda viimati 1968. aasta kevadel. Viimasel aastakümnel on aga kirjanduskriitika tublisti muutunud ja kui me tahame heade peremeeste kombel talitada, siis on ülim aeg kokkuvõtteid teha ja edaspidise arengu teedest kõnelda. Veel enam — ärgem unustagem, et kirjanduse üldpilt on suuresti muutunud, teisenenud, nii luules kui ka proosas on palju uut tekkinud, mida kriitika on kutsunud vaagima, hindama. Kas meie kriitika on niisuguses asjas kõnekas, ühtaegu avarapilguline ja printsiipiaalne kohtunik, või eelistab ta tulistest päevaküsimustest kõrvale hoida? Tänapäeva kirjandus on nii sisult kui ka kunstilistelt kvaliteetidelt varasemast võrratult mitmekesisem, mis seab kriitikale suuremad nõudmised. Veel üks asi eeldab, et kriitika pilk peaks olema terav ja kaugele-nägev, nimelt kaasaja ideoloogiline võitlus kõige laiemas plaanis. Kes «elevandi-luutornis» või oma soovunelmates ei ela, vaid maailma lahtiste silmadega jälgib, sellele ei saa märkamata jääda, et kodanlik propaganda peab ääretult rafineeritud võtteid kasutades sotsialismivaade vastu vaibumatut ideoloogilist sõda. Et kirjandus ja kunst, sealhulgas ka kriitika (või iseäranis kriitika), ideoloogilises võitluses mitte viimasel kohal ei asu, vaid tulelinil seisab, peaks olema vaieldamatu.

Oma seisukoha kriitika suhtes on selgelt väljendanud ka NSVL Kommunistliku Partei Keskkomitee, võttes vastu otsuse «Kirjandus- ja kunstikriitikast». Mis on meie partei Keskkomitee otsuse peamiseks mõtteks? Nagu otsusest nähtub, hindab partei väga kõrgelt kriitika osa kirjanduse arenemises. Rõhutatakse, et «kriitika

PAUL KUUSBERG

kohus on analüüsida sügavalt tänapäeva kunstiprotsessi nähtusi, tendentse ja seaduspärasusi, aidata igati tugevdada parteilisuse ja rahvalikkuse leninlikke printsiipe, võidelda nõukogude kunsti kõrge ideelise ja esteetilise taseme eest ning astuda järjekindlalt välja kodanliku ideoloogia vastu. Kirjandus- ja kunstikriitika ülesandeks on soodustada kunstniku ideelise silmaringi laienemist ja meisterlikkuse tõusu. Marksistlik-leninliku esteetika traditsioone edasi arendades peab nõukogude kirjandus- ja kunstikriitika ühendama ideeliste hinnangute täpsust ja sotsiaalse analüüsi sügavust esteetilise nõudlikkusega, hoolitseva suhtumisega talendisse, viljakatesse loominguistesse otsingutesse.»

Teiste sõnadega öeldud: partei ei oota ega taha kriitikalt mitte midagi muud kui seda, et kriitika senisest hoopis sihipärasemalt kaasa aitaks hea, sisuka, marksistlik-leninlikest ideedest viljastatud kunstiküpe kirjanduse arengule. Et kriitika astuks järjekindlalt vastu hallusele, väheütlevale kirjanduslikule käsitööle, et kriitika oleks väärade ideoloogiliste kontseptsioonide ja kunstipraagi suhtes leppimatu. Et kriitika oleks vaba grupivaimust, et ta oleks printsiipiaalne, nõudlik, et ta seejuures suudaks märgata tõelist talenti ja seda toetada.

Niisugune sihiseade peaks olema kõigile nõukogude kirjanikele ja kriitikuile igati mõistetav, omane, tervitav.

*

Missugune on meie kriitikasuhtumine praegu?

Tuleb jagada arvamust, et kriitika ja kirjandusteaduse tase on praegu märgatavalt kõrgem sõjajärgsete aastate tasemest, millal meie nõukogude kriitika tegi alles esimesi samme. Aga ka kuuekümnendate aastate alguse tasemest, kuigi kriitikal oli siis juba hea hulk rõõmustavaid kordaminekuid. Areng on olnud pidev: võrreldes näiteks keskkoolidele määratud «Eesti kirjanduse ajaloo» 1953. aasta väljaannet 1956.—1957. aasta väljaandega või sama õpiku kolmanda osa 1957. aasta väljaannet 1967. aasta omaga. Iseküsimus on, kas ka 1967. aasta õpik antud kujul meid praegu enam rahuldab. Suure «Eesti kirjanduse ajaloo» puhul, mille esimene köide ilmus 1965. aastal, võime rääkida juba teatavast küpsusest, loodame, et neljas ja viies köide tõendavad, et areng pole seisma jäänud. Ka muud kriitikaraamatud, näiteks Eduard Vilde, Anton Hansen Tammsaare, Juhan Liivi, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi, Friedebert Tuglase, Johannes Semperi jt. monograafiad Villem Altoa, Helene Siimiskeri, Aarne Vinkeli, Endel Nirgi, Nigol Andreseni, Erna Siiraku jt. sulest või Olev Jõe, Ülo Tontsi, Reet Krusteni, Maie Kalda, Endel Mallese, Pärt Liase, Ain Kaalepi, Mart Mägra, Harald Peebu, Ine Viidingu, Henn-Kaarel Hellati jt. artiklid ning uurimused räägivad samast — edasimineku on vaieldamatu. Vinkeli ja Puhveli kriitikaraamatuile on antud aastapreemia, «Looming» on auhinnanud Uno Lahe, Nigol Andreseni, Heldur Niidu ja Maie Kalda kirjutusi, «Sirbi ja Vasara» poolt aastakokkuvõtetes esiletõstetud kriitikuid ei jõua siinkohal loetleda, pealegi kattuksid need suures osas eespool märgitud autoritega.

Võidakse küsida — räägitakse kriitika edasimineku, kuid milles see on seisnud, mis moodustab arengu sisu? Niisugusele küsimusele pole kerge vastata, allakirjutanu piirdub vaid mõne momendi rõhutamisega. Meie tänase päeva kriitikat iseloomustab põhjalikum ja mitmekülgsem kirjanduslike faktide uurimine, elu (ajaloo) ja kirjanduse seoste, sealhulgas kirjanduse arengu suhtelise iseseisvuse sügavam dialektiline mõistmine, kirjanduse kui kunsti spetsiifiliste iseärasuste peenem tajumine, sisu ja vormi dialektilise ühtsuse täpsem tabamine ja selle ühtsusest lähtuv vormiküsimuste asjatundlikum analüüsimine, järkjärguline

PAUL KUUSBERG

vabanemine vulgaarsotsioloogilistest ja dogmaatilistest käsitlustest, marksistlik-leninliku esteetika põhiprintsiipide loovam käsitamine, kirjanduslik-kultuurilise üldpildi avardumine, sõnastuskultuuri tõus, kirjandusteadlaste ja kriitikute isikupärase laadi ja stiili ilmne väljakujunemine ning palju muud. Eeltoodu ei tähenda, et kõik oleks juba kõige paremas korras, tipp ühes või teises lõigus saavutatud. Ei, seda mitte. Olgugi et me varasemaga võrreldes paljuski põhjalikumad ja dialektilised oleme, mõndagi peenemalt ja paremini mõistame, ei järeldu sellest, et kriitikal poleks puudujääke ja viltulööke. Tänapäeva kriitikas on probleeme, mis peaksid meid kõiki mõtlema panema. Üks niisuguseid on see, mida Vladimir Beekman aasta tagasi meie viimase kongressi aruandekõnes nimetas: «Küllaltki levinud nähtuseks praeguses kirjanduskriitikas on püüd sulguda üksnes esteetilise analüüsi raamidesse, vältida sotsiaalset aspekti, küsimust kunstiteose funktsioonist ühiskonnas.»

Olgu tähendatud, et niisugune asi ei nähtu ainult meie vabariigis, vaid, otsustades veebruaris toimunud üleliidulise kriitikapleenumi töö järgi, on üsna üldine häda. NSVL Kirjanike Liidu juhatuse pleenumi ettekandes rõhutas Vitali Ozerov, et «on vaja lõplikult üle saada olemuselt estetistlikest eelarvamustest, julgemini väljuda immanentsetest, kirjandusesisestest aruteludest.» Sedasama mõtet väljendasid paljud sõnavõtjad.

Kirjanike Liidu üleliidulise juhatuse täiskogu leidis üksmeelselt, et kirjandus, mida nimetatakse inimeseteaduseks, on ühtaegu ka ühiskonnateadus; seesama käib ka kriitika kohta. Kriitika on ühtaegu kirjandus- ja ühiskonnateadus. Kriitika ei saa jääda ainult filoloogiliseks, ta peab hõlmama ka sotsioloogiat, filosoofiat, psühholoogiat. Hea kriitika on seda alati teinud. Kui räägiti sellest, et kirjandusteose hindamine ei ole numbripanek viie palli süsteemis, vaid teose arukas tõlgendamine, tema sotsiaalse kõlalõu ja esteetilise kordumatuse analüüsimine, kirjanduse üldpildis temale kuuluva koha selgitamine, siis iseloomustavad need jooned tõepoolest head, kirjandust sügavalt mõistvat kriitikat. Meenutagem Belinskit või Brandest või Tuglast.

Lugedes ilmutat kriitikat, nii laiemaid probleeme käsitlevaid artikleid kui ka retsensioone, kohtame liigagi tihti seda, et kriitikud on ühiskonnateaduses, sotsioloogias ja filosoofias ikka veel üsna ebakindlad, nii tunduvalt kalduvad nad oma analüüsides kirjandusesisestele probleemidele. Seepärast on meilgi aktuaalne ülesanne, mida tugevasti rõhutati Moskva kriitika-arutelul, ühendada meisterlikkuse analüüs ideelise sisu analüüsiga, saavutada esteetilise ja ideelise analüüsi dialektiline ühtsus.

Eesti sõjajärgse kriitika domineerivaks kriteeriumiks oli elutõe kriteerium. Kriitika kutsus, veenas, põhjendas, agiteeris kirjanikke tõsielu kujutama, tüüpilisi tegelaskujusid looma. Ta püüdis autoreid suunata nõukogude tegelikkusest pärit aine ja probleemide ning revolutsioonilise temaatika juurde, kommunismiideede juurde. Nüüd, eesti nõukogude kirjanduse kolme aastakümne kogemustega, tänase päeva tarkusega tagasi vaadates võime omaaegsele kriitikale paljutki ette heita. Et see jäi sageli ühekülgseks, oli pahatihti dogmaatiline ja lihtsustav, et elu kujutamise nõue deformeerus praktikas teinekord üksnes päevakajalisuse nõudeks, tüüpilisuse printsiip normeerivate ettekirjutuste koodeksiks. Lihtsustamised teoorias sünnitasid nn. konfliktituse «teooria» ja elu ühekülgse kujutamise. Jooksev kriitika jäi valdavas osas teoste sisu ümberjutustamiseks, ideelis-poliitiliste rõhuasetuste väljatoomiseks. Kunstilise külje analüüsimisel oldi enamasti kas abitud või jäeti see hoopis kõrvale, teoste hindamist ideelis-kunstilises ühtsuses kohtas harva. Tolleaegsest kriitikast võime aga võtta tema väärtusliku iva — otse põleva

huvi sotsiaalse ja ideelise sisu vastu, tema kire uute, sotsialistlike ideede propageerimisel.

1952. aasta kevadel mõisteti konfliktituse «teooria» hukka. «Pravda» artikkel «Võita dramaturgia mahajäämus», milles seda tehti, oli mitmesugustele lihtsustavatele tendentsidele esimeseks löögiks. NSVL Kirjanike Liidu teise kongressi ajaks (1954. a. lõpul) olid päevakorrale tõusnud niisugused küsimused nagu elu kujutamine tema vastuoludes ja keerukuses, võitlus elu ilustavate tendentside vastu, temaatikaga spekuleerimise ja halluse vastu. Teisel üleliidulisel kongressil kõneldi palju illustratiivsusest, primitiivsest lähenemisest kirjandusele, mis nägi kirjanduse ülesannet eeskätt üldtunnustatud teeside ja jooksvate majanduspoliitiliste direktiivide ehtimises kunstiliste kujude rüüsse, millest, nagu loomingu-praktika tõendas, elunähtuste sügavaks kunstiliseks avamiseks ei piisanud. Kirjandusteoorias hakkas täiel häälel kõlama tees, et sotsialistlik realism võimaldab käsitluslaadide, stiilide ja vormide erinevusi, et me ei saa ega tohi nõukogude kirjandust vaadelda kui ühenäolist. Kuuekümnendate aastate alguses hakati kirjanduslikus keskajakirjanduses kritiseerima nõندانimetatud ligilähedast elulisust, pinna-pealset sarnasust (kujutatakse küll elu, kuid elu ja inimhinge sügava avamise asemel antakse käsitletavast elulõigust paljalt tegelikkuse ligilähedane kirjeldus). Umbes samal ajal tõuseb ikka rohkem ja rohkem esile autori vaimse rikkuse, tema filosoofilise maailmamõistmise sügavuse probleem. Kriitika hakkab küsima, mida on autoril anda lugejale, paljast elu kopeerivast kujutamisest on vähe, hakatakse kõnelema autori avastajaosast elunähtuste kujutamisel.

Viiekümnendate aastate lõpu ja kuuekümnendate aastate alguse kriitika astus dogmaatiliste ja vulgaarsotsioloogiliste lihtsustamiste vastu agaralt välja, nõukogude kirjanduse jäävate põhiprintsiipide kaitsmine ja nende loov läbitöötamine uute kirjanduslike faktide ning kirjanduses toimuvate protsesside põhjal jäi taha-plaanile.

Neil aastail arutatakse elavalt ka positiivse kangelase probleemi, paraku pole see oluline probleem tänaseni leidnud asjalikku läbitöötamist. Ka meil on ilmnenu deheroiseerimistendents, mille kandjad Vitali Ozerovi sõnade järgi «näevad elus peamiselt varjukülgi ega märka nõukogude inimeste töö ja võitluse kangelaskikkust, nende vaimset ja moraalset suurust».

Kui sõjajärgse kriitika domineerivaks kriteeriumiks oli elutõe kriteerium, siis tänapäeva kriitikas kohtame vahetevahel seda, et ainumääravale kohale on nihutatud autori *m i n a*. Niisugused nõuded nagu tegeliku elu kunstiline mõtestamine, eluline töepärasus ja ideeline suunitlus olevat kunstivälised kriteeriumid, kirjandusteose põhiväärtuse määravad üksnes see, kui suveräänne on autor oma mina avamisel. (Sellel seisukohal on kokkupuutepindu nn. siiruse nõudega, mille üle diskuteeriti 1954-ndal aastal.) Omal ajal taandas kriitika kirjanduse pahatihti ainult tunnetusvahendiks, autori isiksusest sõltumatuks elu peegeldamiseks, nüüd on mõnikord jõutud teise härmusse, niisuguse vaatepunktini, nagu polekski kunstit mingit tunnetuslikku väärtust. Kirjanduse asjaks polevatki elu peegeldada, kujutada ja kunstiliselt avada-mõtestada (see kõik olevat odav, lihtlabane jäljendamine), vaid uut tegelikkust luua, nähtava kujutamise asemel üksnes olemise peidetud tagamaid otsida. Niisugustel mõistetel nagu «uut tegelikkust luua», «olemise peidetud tagamaid avastada» võib olla tõetera sees, kui pingutuste eesmärgiks on sügavamalt ellu ja inimhinge tungida, aga needsamad mõisted võivad teenida ka elust kaugenemise taotlusi, kunsti käsitamist ainult kui alateadvuse asja või rituaalset müstikamängu. Loitsimist luules vaadeldaksegi juba kui võimalust

nägijahoiaku saavutamiseks. Kriitikas kohtame tihti tendentse, hoiakuid, mõisteid, mille üle oleks tarvis rahulikult mõtteid vahetada, arutada, vaielda. Vahemärkusena — vähe tulu on sellest, kui me mõne uudse ja harjumatu seisukoha pealekärkivald idealismiks tembeldame või modernismi populariseerimiseks kvalifitseerime. Marksistlikust esteetikast eemalduvate (või koguni sellele vastukäivate) käsitluste ühekülsust ja ekslikkust tuleb argumenteeritult näidata.

Meie neljakümnendate aastate lõpu ja viiekümnendate aastate alguse luule oli suures osas kirjeldav, elulistest välissündmustest algtõuget saanud tundmusi ja elamusi edasiandev, tolleaegne lüüriline kangeline vaatles ja mõistatas mitmesuguseid tegelikkuse nähtusi, mitmesuguseid tundmusi, reageeringuid, elamusi. Viiekümnendate aastate teise poole ja kuuekümnendate aastate alguse poeesia on rikas mõtteluulest, luulest, mille taotluseks on üldistada meie elu ja ajaloo, eriti hilisminerviku mitmesuguseid ajajärke; see luule tegeles palju inimese ja ühiskonna vahekorra probleemidega, arengu, progressi ja muude suurte, sageli üldinimlike kategooriatega. Tänapäeva luules (ja mitte ainult luules, vaid ka proosas, eriti lühiproosas, puhuti dramaturgiaski) on tunduv kaal värrsudel, mis lähtuvad autori minast, kusjuures see mina, mille avamine on ainumäärav, asub vahel nagu väljaspool konkreetseid ühiskondlikke suhteid, väljaspool konkreetset ajastut, selline mina üritab olla hästi globaalne. Osal poeetidest, iseäranis nende seast, kes harrastavad assotsiatiivset laadi ja on mõtteluulest pöördunud intuiitivsele loomisviisile, kohtame püüet fikseerida teadvuse voolu, voolavat nägemust. Seda viimast laadi on mõnikord luule tipuks kvalifitseeritud. Hando Runneli artiklis «Anne — ahvatlus — ahelad» («Looming» 1967, nr. 3) järgi moodustab luule esimese, kõige madalama astme vahetu taju, otsene peegeldamine deklaratsioonide tasemel, teise astme selline laad, kus lihtsa peegeldamise asemele tekivad liikuvad mõttekujundid, kus luuletuse teksti ja allteksti abil toimub mitmeplaaniline peegeldamine, kolmas — kõrgeim aste — kasutavat luulekujundite loomisel «teise signaalsüsteemi» keerukamaidki võimalusi, see olevat sõnamaagia, kus sünnivad sügavad intuitsioonipuhangud oma selgeltnägemise jahmatava elamuse ja ekstaasiga, siin pole teksti ega allteksti nende traditsioonilises tähenduses, on vaid ühtne tunnetusvoog. Kas niisuguste mõttekäikude autorid ei tee väikest, väga väikest viga — nad on eri laadid, mis luules on võrdseina, nii-öelda horisontaalselt üksteise kõrval eksisteerinud, seadnud astmestikku, üksteise peale, kuulutades assotsiatiivse luule poeesia tipuks. Vist on lugu siiski nii, et igas laadis on võimalik kirjutada head ja halba, tühist ja tuumakat luulet.

Nagu eespool öeldud, virvendab kriitikas siin-seal ka püüd käsitada kunsti ainuüksi kui alateadvuse asja, kui müstikat, millel inimese intellektiga ja ühiskondliku eluga on väga vähe ühist. Tendentsi tõrjuda kunsti inimesest kui mõistusega olendist väljapoole kohtame kaasaegses maailmas küllaltki tihti. Põlgav suhtumine objektiivsesse tegelikkusse peegeldab kodanliku ühiskonna väsimust, perspektiivtust, jõuetust oma vastuoludest välja rabelda. Igakord, kui inimene tunneb end ühiskondlikes vastuoludes abituna, kui ta kaotab usu mõistuse võiduses, suundub ta kunst müstikasse, ta hakkab otsima «olemise jäävaid väärtusi väljaspool üldiselt tunnustatud teadmisi ja tõekspidamisi» — ja kust mujalt seda ikka otsida kui alateadvusest (mõistus ei suuda inimkonda vastuoludest välja viia!), kui «ilmutustest» ja «prohvetlikest nägemustest». Need ei ole kirjanduses uued püüded.

Paraku jäätavad need, kes «taotlevad luule uusi võimalusi, mida talle on avanud vahetu kontakt alateadvusega ja selle varjatud allikatega ja anda nendele uutele võimalustele struktuur ning seos uue, kõikehaarava, inimese kõiki aspekte hõlmava maailmapildi kaudu», inimese väljapoole tema kõige olulisematest vahekor-

dadest — väljapoole konkreetse tegelikkuse sotsiaalsetest suhetest — mistõttu maailmapilt töötatud avaratumise asemel hoopis aheneb.

Kirjanduse ajalugu on meid õpetanud, et kirjanike ja nende teoste üle ei saa otsustada autorite või nende apologetide manifestide ja deklaratsioonide põhjal, vaid teoste eneste järgi. Minu meelet pole üldsegi määrav, kas autor — näiteks luuletaja — lähtub välismuljest või mina-elanusest, kas ta vaatleb asju ja probleeme neist eemal seisvana või introspektiivselt, sisemise enesevaatlusena, kas või loitsijana — tähtis on, et tal oleks midagi olulist öelda. Lubatagu siinkohal tsiteerida kahekümnenda sajandi moodsa luule preestrit Ants Orast, kelle sõjaeelseid ütlemissi kohtame mõnikord tänapäeva kriitilistes sõnavõttudes ümberöelduna: «Futuristidest, dadaistidest, sürrealistidest pääle on julgus, isegi hulljulgus keele äärmiste võtete tarvitamisel läinud väga moodi, kuid tulemused on kurvastegevalt ebaveenvad. Surmtõsiselt ja metoodiliselt harrastatav keele deratsionaliseerimine, juhtiva mõistuse eest pagemine, ebakongruentsuste kuhjumine vahel vaid irriteerib, kuid sama sageli muutub koomiliseks. Taoteldav alateadlike energiaallikate avamine teostub vaid erakordsetel juhtudel, neil luuletajail, kel lisaks sünnipärasele talendile on põhilist distsipliini ja ühtlasi ka tungi tõesti midagi olulisena tunduvat, südamel pakitsevat öelda nagu T. S. Eliotil: alles siis suudab keele julgus meid vallutada, ilma et me selles näeksime graviteetset lõustlejate tantsu, vigurdusmaniakkide kurbnaljakaid poseerimisi.»

Veel üks tsitaat, seekord Voldemar Pansolt: «Kunsti ülesanne on tungida inimhinge ja seda valgustada, avada. Kui seda tehakse ei millegi nimel, kui sellel puudub mõttelaeng, idee jõud, ideaalikuma, siis muutub talendi pingutus viljatuks, kunst hakkab sööma iseennast.» Õiged sõnad.

Rääkides kirjanduse, sealhulgas luule sotsiaalsusest, tuleb seda teha tasandilt, mis on vaba omaaegsest kitsusest — teose sotsiaalsuse üle otsustamine üksnes ainestiku ja teemade järgi —, tasandilt, kus määravate kriteeriumidena figureerivad mõtte suunitlus, jõud ja kandvus, elanuse ja tunde sügavus, mõtte, tunde, elanuse haare, erikaal, värskus, isikupärasus, tähendus ja intensiivsus, teose kommunikatiivsus. Otsustab konkreetne teos. Suure sotsiaalse tähenduse ja kunstilise haaravuse võib saavutada nii loodus- kui ka armastusluule, nii patriootiline võitlusülestrukse, filosoofiline maailmavaatlemine kui ka sisekaemuslik pihtimus.

Üleliidulisel kriitikafoorumil kõneldi palju sellest, et pahatihti kaldub kriitika vaatlema inimest mitte konkreetseis ajaseoseis, vaid «üldse», abstraktselt. Keegi ei kavats eitada kirjanduse võimalust inimesest ja tema arengust kõneldes abstraherida teda konkreetsest ajastust, vaadelda inimest globaalses mastaabis, tema paljutuhandeaastase arengu taustal; nii on kirjutatud sügavat filosoofilist mõtte- luulet ning loodud proosas ja draamas suure üldistusjõuga kujusid. Jutt on sellest, et kaasaja inimese kaasaja probleemidest kõneldes ei tohi me unustada neid sotsiaalseid seoseid ja ühiskondlik-poliitilisi pingevälju, milles ta inimesena toimib, «ennast inimesena teostab».

Inimkonna elu mõjutavad tänapäeval kaks suurt revolutsiooni: sotsiaalne, mille avakordiks oli Suur Oktoober, ja teaduslik-tehniline. Oma kriitilistes sõnavõttudes kõneleme mõnigi kord sellest, et teaduse areng on mõjutanud meie maailmapilti, arusaamisi ja tõekspidamisi. See on tõepoolest nii. Vahel aga unustame sealjuures ära sotsiaalsete suhete aspekti. Kui palju räägitakse urbaniseerumisest, demograafilistest plahvatustest, keskkonna saastumisest ja muust, need on inimese olulised ja väga teravad probleemid, kuid nendest kõneldes jäetakse pahatihti jällegi kahe silma vahele sotsiaalne aspekt; või, mis veel halvem, hasartselt tsivilisatsiooni pahedest rääkides jäävad ideoloogilised ja sotsiaalsed küsimused hoopis

varju, tahaplaanile. Akadeemik P. Fedossejev ütles üleliidulisel kriitikapleenumil väga tavavalt, et kirjandusele ja eelkõige kriitikale langeb kohustus olla humanitaarse mõtteviisi kandjaks ideoloogilises võitluses, mille on esile kutsunud teaduslik-tehniline revolutsioon. Teatavasti on kodanlikus maailmas praegu küllaltki levinud kaks teooriat: ühelt poolt nn. tehnokraatlik teooria ja sellega kaasnevad deideologiseerimise tendentsid (teaduslik-tehniline revolutsioon ühtlustavat maailma, erinevused sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi vahel vähenevat, klassivõitlus kaotavat tähtsuse, maailma hakkavat juhtima tehnokraadid) ja teiselt poolt antitehnitsism (uued vasakpoolsed ja abstraktsed humanistid).

Kirjanduse ajalugu tõendab ikka ja uuesti, et elu on olnud kõige paremaks mõõdupuuks, mille abil kunstiteoseid hinnates kõige vähem eksitakse. Muidugi elu kogu oma komplitseerituses, oma ääretult keerukais materiaalses ja vaimses protsessides, oma vastuoludes ja arengus, oma tuhandekülgsuses. Räägitakse ajaproovist, aga mis tähendab ajaproov? Ei midagi muud, kui seda, et aeg toob nähtavale, kas kunstiteos on tabanud mõnda tõepoolest olulist joont või külge inimese tegevuses, tema vaimses olemises, tema ajaloolises kujunemises — midagi nendest inimlikest väärtustest, millel on püsivust, või ei ole tabanud.

Kunagi, paarkümmend ja rohkem aastat tagasi, neljakümnendate aastate lõpul, kui nõukogulikku elutunnet, marksistlikku maailmamõistmist kandma asunud kirjandus alles kobavalt uut teed astus, juhtus niisuguseid asju, et üheplaaniiselt probleeme nägev kriitika õhutas autoreid ka elu üheplaaniiselt kujutama. Kriitika püüdis isegi välja töötada norme, kuidas ühe või teise sotsiaalse klassi või kihi esindajaist tüüpilisi kujusid luua, kippus ette kirjutama positiivsete ja negatiivsete tegelaste proportsioone jne. Niisuguse kriitika seisukohti arvestavalt teoseil, mis paremal juhul jäid üksnes päevapoliitika illustratsioonideks, ei saanud olla pikka aega.

Ka tänapäeval kohtame tendentsi eluga üpris suvapärastelt ringi käia. Elu tegelikkust ei jälgita, inimestes toimuvaid protsesse ei uurita, kontseptsioonid mõeldakse välja kirjutuslaua taga (või võetakse kuskilt üle), «kunstiline üldistus» surutakse elule peale. On tekkinud uut moodi päevakajalisus — mitmesuguste kaasajal rahvusvaheliselt ringlevate käibeteooriate päevakajalisus. Kui Läänes hakati järjest valjemini kõnelema üksikust, muserdatud inimesest, sellest, et ühe inimese juurest pole silda teise inimese juurde, inimese ja ühiskonna vahelisest igavesti haigutavast kuristikust, sündisid niisuguste mõttesugemetega palad otsekohe ka meil. Kas ei kohta me nii ilmuvais teoseis kui ka kriitilistes sõnavõttudes mõttekäike, mille taga virvendab teooria, et inimest ümbritseb õel, vaenulik, absurdne maailm, mis deformeerib teda, et inimese eksistentsi pole võimalik ratsionaalsel teel tunnetada, olemine on tunnetatav üksnes indiviidi vahetute elamuste kaudu ja sedagi üpris piiratult. Kunsti ülesanne seisvatki oma mina ja selle üksinduse avastamises...

Löökmõisted, moefilosoofiad, käibevaatepunktid. Niisugustel «mõistetel» ja «teooriatel», millest äkki kõik üleöö rääkima hakkavad, võib teinekord olla tõeteragi sees (sageli on neil aga marksismi «ühekülgsust» «ületada» püüdev revisionistlik või varjamatult antikommunistlik iseloom), ent kui neid haaratakse umbropsu, siis ei sünni suurt kunsti. Kaob moeteooria, vajub unustusse ka seda illustreerinud teos. Püsima jääb kunst, mis pole kiskunud elu ei tea kust pihku sattunud liistule, püsima jääb kirjandus, milles avaldub midagi elu kordumatusest. Endastmõistetavalt tingimusele, et autoril on kordumatut isikupära ja... annet.

Moskva arutelul kõneldi ka kriitiku elutundmisest. Meie ühiskonnas toimuvaid protsesse mittetundev kriitik pole võimeline otsustama teoste sotsiaalse sisu üle,

pole võimeline täitma oma rolli ühiskonnateadlasena. Elu tundmine ei tähenda elunähtuste pealispinna tundmist, vaid see on eelkõige elus toimuvatele protsessidele filosoofilise lähenemise ja sügavate põhihoovuste tabamise probleem, maailmavaate ja ideelise sihikindluse probleem.

Muide, meie kõige ägedamad kirjanduslikud vaidlused on toimunud kuuekümnendail aastail olulisi sotsiaalseid probleeme käsitlevate teoste ümber («Meesteta küla», «Lea», «Monument», «Võlg», «Polkovniku lesk», «Tondiõomaja», «Kaheksa jaapanlannat»). Vaidlused on keskendunud kolme probleemi ümber: 1) kuidas üldse hinnata kujutamise objektiks valitud elunähtust; 2) elutõe ja kunstitõe vahekord antud teoses ja 3) kirjanduslikud vahendid, mida kasutatakse. Meil jääb sagegi puudu dialektikast elunähtuste hindamisel, uue ja vana vahelise võitluse kogu komplitseerituse mõistmisel, aga ka nende spetsiifiliste seaduspärasuste mõistmisel, kuidas, mis teel, millistes vormides, milliste vahenditega kunstis elunähtusi üldistatakse.

Kõneldes kirjanduse puudujääkidest räägime me peaaegu alati ka sellest, et meie tööstusainimeste — nii tööliste kui ka tehnilise intelligenti — elu pole leidnud kirjanduses kajastamist või pole leidnud väärilist kajastamist. See väide peab paika, peab paika sellest hoolimata, et tööstusainimestest polegi nii vähe kirjutatud. Sugugi mitte nii vähe, nagu vahel arvatakse ja harjumuspäraselt kirjutatakse. Näiteks kahe viimase kongressi vahel ilmus kolm romaani või jutustust — L. Hainsalu «Pigilinnu laul», I. Sikemäe «Selged silmad», H. Luik «Kosmodroomidest kaugel». Maarahvast pole kirjutatud suurt rohkem — kah kolm teost — M. Traadi «Irdinimene» ja «Tants aurukatla ümber» ning H. Kiige «Tondiõomaja». Ometi tundub, et maarahva elu kujutamiseiga oleme surnud punktist üle saanud. Milles on siis asi?

H. Kiik ja M. Traat tabasid väga olulisi külgi, jooni, tahke antud eluala elust ja inimestest. Nad jõudsid pinnalt sügavustesse, kumbki erinevas laadis. Nad avasid meie silme ees midagi uut, panid meid asjadest mõtlema uutes seostes, nad erutasid, koguni ärritasid meid, eriti Kiik, nad ei jätnud meid ükskõikseks, nende mõtted suutsid läbi tungida meie küllastatusest, ükskõikisusest ja harjumuspärasest. Sikemäe, Luik ja Hainsalu antud teostega seda teha ei suutnud, neis jäi kõik liiga tuttavaks, harjumuspäraseks, me lugesime läbi ega hakanud neist rääkima, nende ümber vaidlema, koguni unustasime need ja räägime endiselt «tööstustööliste elu pole leidnud kajastamist». Kui Kiik ja Traat andsid midagi uut, püstitasid uusi probleeme, siis teised kolm mitte.

Seejuures veel üks moment — tööstusainelistes töödes on kõik õige, maa-ainelistes aga on küllaltki niisugust, eriti Kiigel, mis kutsub vastu vaidlema, mille kohta mõnigi printsipiaalne kriitik on kitsamatel arutlustel öelnud — muide, meie kõige valvsamad kriitikud ei armasta eriti laiu auditooriume —, et need valgustavad elu ühekülgset. Ja teinud veelgi rängemaid etteheiteid.

Milles siis on ikkagi asi?

Kas mitte selles, et kirjandus ei saa läbi ilma probleemide teravdamiseta. Tänapäeva nõukogude teatri üks suurmehi, nimelt Tovstonogov, juhtis paar-kolm aastat tagasi üleliidulises dramaturgiavaidluses tähelepanu sellele, et meil ei ole siiani välja töötatud ega üldistatud tegelikkuse nähtuste tüpiseerimise seaduspärasusi dramaturgias ega selgitatud neid aabitsatõdesid kõigile, kes tegelevad teatriga. Meil on veel kombeks imestada selle üle, kui kujutamiseobjektiks püütakse võtta kõige konfliktsemad sotsiaalseid nähtusi, kõige teravamaid eetilisi situatsioone. Paraku ei saa paljud aru, et kirjanduse — Tovstonogov käsitles küll dramaturgiat, kuid see peab suurel määral paika ka proosa, eriti romaani kohta —, et kirjanduse

kunstiline olemus ja tehnoloogia ise eeldab konflikti puhastamist kõigest juhuslikust, mis endastmõistetavalt viib veel suurema teravuseni. Pehmendatud, hajutatud konflikt, mis on hoolikalt kindlustatud selgituste, õienduste ja täiendustega, lakkab olemast konflikt. Vahel aga nõutakse just kõikmõeldavaid õiendusi, selgitusi, kommentaare, ning seda pealegi objektiivsuse nimel. Mõõnan, et pikemas proosas saab teataval määral üht-teist selgitada, iseasi, kas seda on vaja teha või mitte, lühemas proosas ja näidendis aga teps mitte.

Tunnistagem otse, et elu ja kirjanduse vahekorra keerukas probleemistik on siiani võrdlemisi pinnaliselt läbi töötatud. Printsip, et kunst kujutagu elu tegeallikkust, on jäänud suures osas üldsõnaliseks deklaratsiooniks, selle konkreetsem ja detailsem läbitöötamine elava kirjandusprotsessi najal seisab alles ees. Meie kirjandusteooria üks põhipuudusi ongi selles, et ta on aegadest aegadesse korranud üldisi põhiseisukohti ja märksa vähem muret tundnud, kuidas, missugustes vormides need seaduspärasused ilmnevad elavas, lakkamatult uuenevas kunstis.

Tolsamal üleliidulisel kriitikapleenumil, millest eespool korduvalt juttu on olnud, rõhutasid sõnavõtjad, et aeg nõuab uut tasandit, vanal, dogmaatilisel viisil ei suuda kriitika edukalt võidelda nõukogude kirjanduse printsipiide puhtuse eest. Moskva kirjanduskriitik A. Mihhailov ütles otse, et printsipiaalne konservatiivsus on jõuetu seda tegema.

Vana, dogmaatilise ja vulgaarsotsioloogilise kriitika lihtsustavate meetoditega (näiteks elu ja kirjanduse lihtlabane võrdlemine kokkuvõttega «elus nii ei ole», tinglikumate laadide kuulutamine juba ette ära formalismiks, rahvalikkuse printsipi muutmise nõudeks, et iga teos peaks olema suupärane igasugusele, ka kõige mahajäänumale lugejale, väite «ma ei saa aru» käsitlemine mingi üldtäendusliku printsibiina jne.) pole võimalik tulemusrikkalt analüüsida, hinnata, otsustada kaasaja järjest mitmekesisuva kirjandusliku pildi üle.

Mul on suur kiusatus meenutada üht mõtet Keskkomitee aruandekõnест, mille XXIV kongressil esitas Leonid Brežnev: «Kapitalismi- ja sotsialismijõudude võitlus maailmaareenil, samuti nagu mitut liiki revisionistide katsed muuta revolutsiooniline õpetus sisutuks ning moonutada sotsialismi ja kommunismi ehitamise praktikak, nõuavad meilt edaspidigi erilise tähelepanu pööramist teooria probleemidele ja selle loovale arendamisele. Vanade vormeliste kordamine seal, kus nad on juba oma aja ära elanud, oskamatus või soovimatus uudsel läheneda uutele probleemidele — see kõik toob asjale kahju, loob uusi võimalusi marksismi-leninismi revisionistlike võltsingute levitamiseks.»

Kaasaja terava ideoloogilise võitluse olukorras on kriitikas väga oluline klassi-positatsioon, kuid klassi-positiooni kaitstes ei tohi unustada, et seda saab kõige paremini teha ikkagi ainult printsipiaalses ja asjalikus mõttevahetuses. Vaja on analüüsivat, mitte juba ette süüdistavat arutlust. Hoopsõnaline lärmakus on jõuetu midagi põhjendada, veel vähem muutma. Tuntud nõukogude kirjandusteadlane J. Knopovitš toonitas Üleliidulise Kirjanike Liidu viimasel pleenumil, et meie kriitika kirjanduslik ja kultuuriline maailmapilt peab olema avar, muidu ei suuda nõukogude kriitika oma tähtsat tööd teha ega marksistlik-leninliku esteetika positsioone kaitsta. Tänapäeva revisionism on ääretult keeruline, tema võitlusvahendid peenelt maskeeritud, on vaja põhjalikku asjatundmist, et neid läbi näha, suurt sügavust ja argumenteerimisoskust, et neid paljastada. Ain Kaalepil on õigus, kui ta artiklis «Kahte moodi tõsidusest meie kirjanduskultuuris» astus välja sõjaka mõistmatuse vastu, nentides, et sõjakas mõistmatus tabab täie tõsidusega ikka ja jälle just nimelt seda osa meie kirjandusest, mis kajastab igiiniplikku tahet ja või-

met naerda. Tõsta oma kirjanduslikku kultuuri peaks praegu olema otse päeva-
nõudeks kõigile, kes tegelevad kriitikaga.

Palju on küsimusi, mis nõuavad tõsist, süvenenud, asjalikku arutlust. Mõtteva-
hetuste nõrkus on tänase kriitika silmatorkavamaid puudujäärke. Peaks olema
üldine tõde, et kriitika saab areneda ainult arvamuste võitluses. Paraku me just-
kui pelgame vaidlusi, diskussioone, oleme hirmus hellad, kui keegi meile vastu
vaidleb. Ma arvan, et paljude teadvuses pesitsevad mingid 1949—1950-nda aasta
kompleksid. Me võtame kriitikat viimase instantsi kohtuotsusena, poliitilise süü-
distusena, ideoloogilise hukkamõistuna. Ja me kaldume — ikka veel! — opo-
nenti kõigepealt ideelis-poliitiliselt süüdistama. Oleks vist viimane aeg sellest üle
saada. Kõigil.

Tänapäeval ei arene ükski kirjandus, veel vähem ühegi nõukogude rahva kir-
jandus, omaette, isoleerituna teistest kirjandustest. Meie, eesti kirjandus areneb
orgaanilises seoses kogu paljurahvuselise nõukogude kirjandusega. Sotsialistliku
realismi probleeme pole võimalik veenvalt ja tõsiselt käsitleda, kui ei arvestata
meie paljurahvuselise kultuuri rikkust. Väga oluliseks probleemiks ongi saanud
nõukogude kirjanduste suhete ja sidemete probleem. Tunnistagem: ka siin on
jäänud veel paljugi deklaratsioonide tasemele. Kui tahame tõsiselt, mitte ainult
jutujätkuks või kellelegi «põõna panemiseks» kõnelda nõukogude kirjanduste vas-
tastikustest suhetest ja üksteise rikastamisest, siis tuleb senisest hoopis sihipära-
semalt tundma õppida rahvuskirjandusi ja -kultuure. Keskmine eesti kirjanik ja
kriitik tunneb, üks rohkem, teine vähem, vene kirjandust (vene kirjanduse väärt-
teosed leiavad ka rohkemat tõlkimist teistesse rahvuskeeltesse, niisamuti nagu
teiste rahvuskirjanduste parimad teosed vene keelde, kuigi siin on lüngad palju
suuremad). Veidi-veidi tunneme veel oma lähemate naabrite, läti, leedu ja valge-
vene kirjandust, nemad ilmselt niisama vähe ka meid. Mida kaugemale, seda hõre-
damaks vastastikune informatsioon ja sidemed jäävad. On aga selge, et mida laiem
on kriitiku haardeulatus ja silmaring, mida paremini ta on kursis vennaskirjan-
dustes toimivate protsessidega, seda vähem on tal ohtu kapselduda provints-
likkusse.

Meile ulatuvad mõjud ka teiste sotsialismimaade ja Lääne kirjandustest. Nii kir-
janduses kui ka kriitikas esineb nähtusi, mille algimpulsid on pärit hoopis kau-
gelt. Mitmesuguste kirjandussuundade mõju kandumine meile pole iseenesest
mingi pahe, vaid voolus, kapseldumine ainuüksi enda koosseis ei tule, asju laie-
mas plaanis käsitledes, kunagi kasuks. Nõukogude kirjanduses leiavad edasiaren-
damist meie kirjanduste parimad, progressiivsed jooned ja traditsioonid,
me kasutame kõike väärtuslikumat kogu inimkonna varasemast vaimsest, sealhul-
gas ka kunstikultuurist. Ja mitte ainult varasemast, vaid ka tänapäevasest, nüü-
disaegsest. Ega Nõukogude Liidus muidu tõlgita väliskirjanduse paremaid teoseid
rohkem kui ühelgi teisel maal ega anta teaduslikke raamatuid tõlkes välja roh-
kem kui kusagil mujal.

Välismõjud ulatuvad meile kahel viisil: 1) teoreetilisel tasandil — mitmesugused
kunstifilosoofilised, esteetilised ja kunstiteoreetilised õpetused ja teooriad, nii jutu-
märkides kui ilma, ja 2) otsesel loominguatasandil — kirjandus- ja kunstiteoste
kaudu. Mäletame aegu, millal igasugust välismõju võeti peaaegu et surmapatuna,
millal mingisuguses «ismis» süüdistamine võis tähendada otsekohe ka avaldamis-
võimaluste kaotamist. See oli lastehaiguse periood, mille meie uus, kujunev kir-
jandus ja kriitika üsna raskelt läbi põdes. Nüüd peaks igale selge olema, et näiteks
huvi tundmine olemise, eksistentsi, võõrandumise ja piirsituatsiooni vastu pole veel
eksistentsialism, psühhoanalüüsist huvitumine veel freudism, nagu pole ka kunsti-

liselt põhjendatud deformatsioon veel absurdism. Nende ja teiste probleemide vastu tuntakse praegu ilmselt huvi, muidugi juhtub ka kuuldu, nähtu, loetu pimesi omaksõtmist, kuid marksistliku filosoofia, esteetika ja meie kirjandusteooria ja kriitika ülesanne on pead mitte jaanalinnuna liiva peita, kurti ja pimedat teeselda, vaid neid probleeme läbi töötada, neile hinnang anda.

Tänapäeva ülikeerukas ideoloogilises võitluses, väga paljude mõjude ristlemisväljades langeb eriline osa just teooriale. Paraku tuleb konstateerida, et võrreldes kirjandusteaduse ja kriitikaga on kirjandusteooriaga lugu ehk kõige kesisem. Neli aastat tagasi väitis Helene Siimisker põhjendatult: «...teooria mahajäämus nii õpetamise, õppimise kui ka rakendamise liinis on see, mis tagasikätt peksab nii kirjandusteadlasi kui ka kriitikuid, ahendab nende probleeminägemist, analüüsi teravust...» Üleliidulisel kriitikapleenumil rõhutati korduvalt sedasama. Toonitati, et kaasaegsete kirjandusprotsesside sügavamalt mõtestamist on vaja intensiivistada. «Põhjapanevaid töid, mis avaksid esteetilise arengu praeguse etapi ajaloolise ja kunstilise olemuse, ei ole peaaegu üldse,» väitis Vitali Ozerov, kes teadupärast peaks olema hästi informeeritud kirjandusnimene.

Ei saa kordamata jätta mõtet, millest olen varemgi rääkinud: seniste isetegevuslike ja käsitöenduslike meetoditega (üks või teine kirjandusteadlane, kriitik või kirjanik süveneb aeg-ajalt mõnda üksikküsimusse, refereerib marksismi klassikute vastavaid seisukohti, tutvustab vennasvabariikide või piiritaguste autorite vastavaid töid, ikka ainult siis, kui huvi juhuslikult tärkab) me kaugele ei jõua. Pikka aega puudus keskus, mis oleks suunanud ja koordineerinud kirjandusteoreetilist tööd. Nüüd on Keele ja Kirjanduse Instituudis loodud teoriasektor ja plaani võetud «Kirjandusteooria põhijoonte» koostamine, millest peaks kujunema marksistlikul metodoloogial rajanev, eeskätt eesti ainestikku arvestav ning kaasaegset teoreetilist taset silmaspidav sissejuhatus kirjandusteooriasse. Kindlasti väärt ettevõtmine. Nalivne oleks aga loota ainuüksi sektorile ja tema «Põhijoonetele». Sektoris on võimekaid inimesi, kuid nendest ilmselt ei piisa. Kas pole viimane aeg tõmmata teooriaküsimuste läbitöötamisele kogu meie vabariigi vastavad jõud? Mitte ainult kirjandusteadlased ja kriitikud, vaid ka kunstiteadlased, esteetikud, kunstifilosoofid, filosoofid. On ju esteetika ja kunstiteooria tihedalt läbi põimunud mitmesuguste filosoofiliste õpetustega. Me ei saa provintslikult oodata, mida kuskil suuremas kultuuritsentrumis tehakse, oodata valmishinnanguid ja valmisretsepte, vaid esteetilise mõtte arendamise huvides tuleb meil enestel teooriaküsimusi senisest plaanipärasemalt läbi töötama hakata. Eeldustega jõudusid kriitika- ja kirjandusteaduse rindel on: H. Peep, E. Nirk, P. Lias, M. Kalda, H. Puhvel, E. Siirak, Ü. Matjus, H. Siimisker, K. Kääri, J. Põldmäe, M. Mäger — kui nimetada esimesi meeldetulevaid.

Üle kogu Liidu on kuulda häält, mis kurdavad, et pärast seda, kui võimekaist kriitikuist on saanud uurimisinstituutide teaduslikud töötajad ja ülikoolide õppejõud, pärast seda, kui on saavutatud kandidaadi- ja doktorikraad, on nad kriitikalike kadunud hinged. Siis kaevuvad nad minevikukirjandusse ja töötavad seal, jäädes väljapoole tänapäeva kirjanduse pingevälja. Tavaliselt on aga tegemist kõige kvalifitseeritumate filoloogidega. Loo teeb nukramaks olukord, et soliidsed instituudid ja akadeemilised õppekeskused pühendavad oma uurimistöös üpris vähe tähelepanu kaasaja nõukogude kirjandusele. Seepärast räägitaksegi vajadusest luua nõukogude kirjanduse instituut. Ju peab lugu nõukogude kirjanduse uurimisel üsna täbar olema, kui seda laadi häälled ikka valjemalt kõlavad.

Eks meilgi ole kõige pinnalisemalt läbi töötatud just nõukogude perioodi kirjandus. Keskkooli õpik («Eesti kirjanduse» III osa) käib hädapärast õppevahendi ette.

muud lihtsalt ei ole. Mullu vene keeles trükivalgust näinud «Eesti nõukogude kirjanduse ajalugu» oli juba ilmumisel tublisti vananenud, pealegi on tal rohkem eesti kirjandust teistest rahvustest lugejatele tutvustav iseloom. Ometi on just eesti nõukogude kirjanduse arenguloos palju vaieldavat, siin kohtame igasuguseid kodukootud filosoofiaid, antihistoristlikke spekulatsioone, kas või kurikuulus «ajaloolise augu» teooria, kirjanduse arengu pidevuse, järjekestvuse, jätkuvuse probleemistik, mis vahel võtab kirjandusajaloo sisesest probleemist laiemat ideoloogilist tähendust. Keele ja Kirjanduse Instituudi kollektiiv on asunud eesti nõukogude kirjanduse ajaloo juurde, loodame, et see töö korda läheb, et suudetakse vältida puudusi, mis vähendavad venekeelse otserki väärtust.

Mis puutub meie kandidaatidesse ja doktoritesse, kelle arv on rõõmsas kasvuloos, siis enamik teadusliku kraadiga pärjatuist pole tänapäeva kirjandusele selga pööranud, kuigi nii mõnegi õpetatud mehe aktiivsus võiks hoopis suurem olla. E. Nirk, M. Kalda, J. Peegel, Ü. Tonts, M. Mäger, P. Lias, E. Siirak, N. Bassel jt. tegelevad pidevalt nõukogude kirjandusega. Mõnikord on toimetused kuulnud teaduslikelt töötajailt kurtmist, et ega nende «isetegevusele» just hea silmaga vaadata. Kui lugu nii on, siis on tarvis asjad õigesse paika panna. Nõukogude kirjanduse probleeme käsitlevaid uurimusi ja artikleid tuleks võtta arvesse teadusliku töö arvestamisel. Niisuguste tööde tegemise võimalust peaks juba ette planeerima, see peaks olema enesestmõistetavus. Hea, et Üleliiduline Teaduste Akadeemia on asunud samale seisukohale, mida kinnitas Akadeemia asepresidendi P. Fedossejevi sõnavõtt.

Lõpuks — kes meil teevad jooksvat kriitikat?

«Loomingus» ning «Keeles ja Kirjanduses» esines kahel eelmisel aastal arvustuste ja retsensioonidega 65 autorit. «Sirbi ja Vasara» ja teiste ajalehtede retsenste neile liites saame arvatavasti sadakond nime. Seda polegi nii vähe. Tänu üsna arvukale kriitikute perele arvustatakse pea kõiki uudisteoseid. Ainult üksikud raamatud jäävad väljapoole kriitika vaatevälja. Nobedamad arvustuste kirjutajad on H.-K. Hellat, N. Andresen, Ü. Tonts, E. Mallene, S. Nagelmaa, R. Krusten, Ü. Kurs jt. Nende sulest ilmunud retsensioonid kuuluvad enamasti sisukamate hulka. Ka kümnekond kirjanikku — V. Gross, P.-E. Rummo, V. Villandj, H. Suislepp, H. Runnel jt. — võtavad arvustajatena sõna. Arvustajatena tegutsevat kirjanike arv võiks suurem olla. Vana hea traditsioon, et kirjanikud elavalt kritiseerivad kolleegide loomingut, väärriks laiemalt elustamist.

Rääkides kaasaja kirjandust käsitlevate probleemartiklite vähesusest, kriitika puudujääkidest esteetilise ja sotsiaalse analüüsi orgaanilisel ühendamisel ja reast teistest, eespool puudutatud probleemidest, langeb küllaltki suur osa etteheidetest toimetustele. «Loomingu», «Keele ja Kirjanduse», «Sirbi ja Vasara» ning teiste väljaannete kriitika osas kohtame ka teisi puudusi, millest pleenumil juttu oli — nii komplimentaarset kriitikat kui ka oma laadikaaslaste apologetikat, lihtsalt halli ja väheütlevat kriitikat, vähest nõudlikkust ilmuvate artiklite ja retsensioonide ideelise ja teoreetilise taseme suhtes ja muud. Peaks vist erilise rõhutamiset selge olema, et toimetustel, kaasa arvatud «Loomingu» toimetusel, on kriitikal tarvis hoopis suuremat tähelepanu pöörata. Ma ei kavatse toimetuste töö puudusi välja vabandama hakata, kahtlemata oleksid toimetused nii mõndagi pidanud paremini tegema, kuid senikaua, kui meie kõige kvalifitseeritumad jõud tegelevad nõukogude kirjanduse probleemidega ainult möödaminnes, on toimetustel tõsisemid raskusi oluliste põhiprobleemide asjaliku ja sügava käsitlemisega.

*

PAUL KUUSBERG

Lõpetuseks üks NSVL Kirjanike Liidu kriitikapleenumi mõte, mis leidis üldist heakskiitmist. Meil on praegu vaja mitte kampaanialikkust, mitte käratsemist, vastastikuseid süüdistamisi, vaid tööd teha. Igapäevast visa, vaevanõudvat uurimistööd. Tööta ei sünni ei põhjanevad käsitlused ega asjatundlikud analüüsid-hinnangud. Tööd on vaja kõige enne ja kõige enam. Sihipärast, väsimatut, kaugele nägema ulatuvat tööd.

ÜHISKONNA- JA KIRJANDUSELU RINDEJOONEL

Traditsiooni kohaselt tehakse tagasivaateid inimese töödele ja tegemistele tema juubelite puhul, mis tähistavad teatud etapi möödumist isiklikus elus. Paraku on juba nõnda, et kui poolesajanda verstepostini jõuavad eesti nõukogude kirjamehed (ja neid on viimase paari-kolme aasta jooksul olnud üsna mitu), ei saa nende isiklikku ja loominguist biograafiat vaadelda teisiti kui kõige vahetumas seoses Nõukogude Eesti, tema kultuuri ja kirjanduse arengukäiguga viimase kolme aastakümne kestel. Perifraseerides nõukogude luulemeistri Aleksei Surkovi ühe tuntuma luuletuse pealkirja, võiksime nende viiekümneaastaste kohta ütelda: «Revolutsiooniga üheeaalised.» Asi pole isegi täpses sünnidaatumis — peaasi, et meheikka jõudsid meie tänavused juubilarid sotsialistliku revolutsiooni aastal — 1940. Pole ju kaugeltki juhuslik, et need, kelle küpsemise ja karastumise aastad langesid Suure Isamaasõja aega, võtsid oma õlgadele eesti sotsialistliku kultuuri ülesehitamise põhiraskuse. Ja kui me nüüd neile pühendatud juubelikirjutistes ja -kõnedes loetleme aukraade ja aunimetusi, artikleid ja raamatuid, mis aastate jooksul on ühe või teise sulest ilmunud, ei anna me tihti endale aru sellest, kui raske oli alustada kündi põllul, mis polnud uue külvamiseks kaugeltki ette valmistatud. Kerge oli sellel komistada, palju raskem aga sihikindlalt ajada uusi vagusid lõpuni.

Sellesse põlvkonda kuuluvate kirjameeste nimed on kõigile hästi teada — alles hiljuti pidasime juubelikõnesid Villem Grossi, Lilli Prometi ja Juhan Smuuli tähtpäevade puhul. Samasse generatsiooni kuulub ka juunikuu juubilar — kirjandus-teadlane Endel Sõgel.

Sünnidaatum — 17. juuni 1922, sünnikoht — Vastseliina vald Võrumaal. Alghariduse saanud Vastseliina algkoolis, õpinguid jätkanud Petseri gümnaasiumis, mille lõpetas 1940. aastal. Sellest ajast on E. Sõgeli isiklikus arhiivis säilinud ka mõned materjalid, mis näitavad üsna varajast huvi ilukirjanduse vastu. Nii leiame 1936. aastaga dateeritud «Loetud raamatute» nimekirjas mitmeid väliskirjanduse klassikute (sealhulgas A. Kuprini, J. Hašeki. E. M. Remarque'i, Ch. de Costeri, J. Londoni, W. Scotti, H. Sienkiewiczi, M. Twaini jt.) teoseid, rohkearvuliselt muidugi toliaegset eesti kirjandust. E. Sõgeli enda sõnade järgi olid eesti sõnameistritest tema lemmikuteks J. Barbarus ja J. Sütiste (mida kinnitab ka klassivendadelt kingituseks saadud «Multiplitseerit inimene»). «Uute tõdede, esialgu küll teerade kogunemine meis toimus ajal, kui eesti ühiskond hakkas taas jääma revolutsioonist rasedaks, kolmekümnendate aastate lõpul. Meil kujunes keskkoolipõlves [- - -] omamoodi väike sõpruskond, mida liitis ja hoidis koos toliaegne algkooliõpetaja Arnold Tolk. See sõpruskond oli väga ja väga amorfne, liitis meid eeskätt huvi kirjanduse vastu. Tulime kokku ning üksteise võidu proovisime oma võimeid ja peast tsiteerimise oskust — lemmikautoreiks Sütiste, Kärner, Barbarus,» kirjutab E. Sõgel koguteoses «Saabus päev» (Tallinn, 1960, lk. 302).

Kuid asi ei piirdunud üksi lemmikkirjanike värsside deklameerimisega. «Aegamööda tuli Arnold Tolga käe läbi meie lugemislauale ka mõndagi muud. Küll

ingliskeelne siniste kaantega «Kommunistliku Partei Manifest», eestikeelne Lenin-gradis väljaantud Stalini «Leninismi alused», Tallinnas trükitud Marxi ja Engelsi «Valitud teosed». Lugesime — nagu keelatud kirjandust ikka — ahnelt, kuid aru saime hoopiski vähe. [- - -] Oleks vale ja enesekiitus, kui ütleksin, et olime mingid revolutsiooniliselt teadlikud võitlejad. Ei, seda me ei olnud. Meid hoidis koos tahe olla opositsioonis. See väljendus vahel ka avalikult.» (Sealsamas, lk. 303.) Kuid selge on see, et gümnaasiumipõlves kirjandushuviliste ringis loetud raamatud ning kuulatud kõned (eriti Arnold Tolga omad; viimast peab E. Sõgel maalermeister Samuel Vekki kõrval temale noorpõlves kõige sügavamalt mõju avaldanud vanemaks seltsimeheks) jätsid noorte inimeste hinge oma jälje.

«Kõik tõesädemed tegid tollal meis ühte: nad süütsid opositsioonivaimu kodanluse vastu. See opositsioonivaim aitas neutraliseerida kodanliku natsionalismi mürki meis, hoidis meid eemal kodanluse organisatsioonidest või vähemalt nende aktiivsest toetamisest [- - -] Võib-olla oleks kulunud aastaid, kuni need n.-ö. valgustuslikus korras omandatavad töed oleksid meis, kirjandust armastavates noortes välja arendanud uue kvaliteediga teadvuse.» (Sealsamas, lk. 305.) «Katalüsaatori» osa etendasid 1940. a. sotsialistliku revolutsiooni sündmused. E. Sõgelist saab agar revolutsioonisündmustest osavõtja Võrumaal ning noore nõukogude korra tulihingeline aktivist.

Rohkearvulised esinemised Võrumaa rahva ees — Eesti Töötava Rahva Liidu üleskutsete ja programmi selgitamiseks valimiskampaania ajal 1940. a. juulis, Nõukogude Eesti väljakuulutamise ning Nõukogude Liitu vastuvõtmise puhul ja hiljem kommunistliku noorsooühingu organiseerimiskoosolekutel — olid poliitilise karastumise esimeseks kooliks. 1940. a. augustis sai E. Sõgelist Kommunistliku Partei liige ja EKNÜ Võrumaa organisaator. Kuigi agitatsiooni- ja organiseerimistöös õieti kogemusi polnud, lõi selle väga intensiivse, kogenumalegi mehele üle jõu käiva tegevuse jaoks eeldusi asjaolu, et E. Sõgeli isikus oli ideeline entusiasm ühendatud varakult tärnanud oratoriandega. M. Kitse meenutuste järgi olid «suureks kooliks kaks kuud organisatsioonilist tööd tolelaegse Eesti Ametiühingute Keskkliidu [- - -] Võrumaa organisaatori Arnold Tolga abimehena». («Haanjamaa monumendid», lk. 13.) Mainimist väärib ka fakt, et E. Sõgeli eestvedamisel Võru Komnoorte Majas 1940. a. sügisel tegevust alustanud ringide hulgas oli esimeseks kirjandus- ja poliitring, esimeseks tema ettekandeks selles majas — «Venemaa enne Lenini tegevust».

Kui algab Suur Isamaasõda, saab EKNÜ Võrumaa maakonnakomitee esimesest sekretärist hävituspataljoni võitleja. Edasi näeme E. Sõgeli Järvamaa hävituspataljoni roodu poliitjuhina, Viljandimaa hävituspataljoni koosseisus, seejärel 1. eesti kütipolgus. Koos teiste Tallinna kaitselahingutest osavõtnutega evakueerub ta mere kaudu. Raskesti haavatuna pääseb ta hukkuvalt laevalt ning viibib Leningradi blokaadi alguskuudel hospitalis. Üks meeldejäätavamaid selle aja mälestusi on seotud Nikolai Tihhonovi külaskäiguga haavatud sõjameeste juurde. See oli esimene n.-ö. elav kokkupuude vene nõukogude kirjanikuga, mis jättis E. Sõgeli hinge sügava jälje.

Edasi registreerib kroonika järgmisi fakte: pärast Leningradi hospitalist väljakirjutamist sõit Uraali, kus algas Punaarmee eesti rahvusväeosade formeerimine; 8. eesti laskurkorpuse koosseisus jõuab nooremleitnant Endel Sõgel Velikije Luki alla ning selle linna vabastamise lahingutes ilmutatud mehisuse eest autasustatakse teda Punase Tähe ordeniga; järgmise, Isamaasõja II järgu ordeni saab ta Emajõe forsseerimisel ülesnäidatud vapruste eest 1944. a. sügisel. Eriti tuntud ning mitmes allikas fikseerimist leidnud on üks episood Saaremaa vabastamise päevilt, millal

E. Sõgel sai Isamaasõja I järgu ordeni. «Eesti NSV ajaloo» III köites leiame selle kohta järgmised read: «300. laskurpolgu 2. pataljoni parteiorganisaator vanemleitnant E. Sõgel maandus 5. oktoobril 1944 Saaremaale koos polgu luuregrupiga. Kui roodukomandör vanemleitnant F. Kalinkin sai haavata, võttis E. Sõgel juhtimise enda peale ja kindlustas lahinguülesande täitmise.»

Sõjajärgset perioodi alustas E. Sõgel parteitöötajana nagu paljud teised tema põlvkonnast. Demobiliseerimise järel suunati ta Järvamaale, kus muude parteiliste ülesannete täitmise kõrval tuli esmakordselt tõsisele proovile panna oma sulemeheoskus. Kui sirvida «Järvalase» numbreid 1947. aasta septembrist 1948. aasta septembrini, leiame neis üsna tihti juhtkirju, mille autoriks on Endel Sõgel. «Rahvamaajade ülesandeist», «Nõukogude raamat — ustav sõber ja lahutamatu abimees», «Saavutada murrang nõukogude raamatu levitamisel», «Tõhustada kommunistliku noorsooühingu parteilist juhtimist», «Parandada õpetajaskonna marksistlik-leninlikku kasvatustööd» — nii kõlavad artiklite pealkirjad, millest õieti algaski E. Sõgeli publitsistlik tegevus. Kirjutada (ja kõnelda) tuli paljust muustki, nagu külviplaani täitmisest, viljakoristamisest ning -varumisest jms., mis kaugeltki polnud paljas žurnalistika ja veel vähem paljas kabinetitöö.

Kuid huvi kultuuri ja hariduse, kirjanduse ja ajaloo vastu kaalus siiski üles kõik muu. Esimene ajakirjas avaldatud artikkel, kirjutatud Vabariiklikus Parteikoolis õppimise ajal (1948—1950), käsitles uusaja ajaloo II köite eestikeelset tõlget, mille keelelised puudused olid kaasa toonud sisulisi moonutusi («Eesti Bolševik», 1949, nr. 16). Esimeseks ajakirja jaoks kirjutatud artikliks oli aga «NSV Liidu ajaloo» õpiku (III osa, toim. A. Pankratova) arvustus, mille avaldas 1950. aasta 6. numbris ajakiri «Преподавание истории в школе». E. Sõgellilt, kes pärast parteikooli lõpetamist läks tööle ENSV Haridusministeeriumi, ilmus teisigi kriitilisi artikleid õpikute eestikeelsete tõlgete kohta. Kuid üha enam ja enam kandus tema tähelepanu kirjandusõpikutele. E. Sõgeli kirjandusteadusliku tegevuse algust dateeritaksegi 1951. aastaga; samal aastal võetakse ta ka Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeks. 1952. a. asus Endel Sõgel ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teadusliku sekretäri kohale. Paralleelselt pingsa parteilise, ametialase ja publitsistliku tegevusega õppis E. Sõgel mittestatsionaarselt eesti filoloogiat Tartu Riiklikus Ülikoolis ja Tallinna Pedagoogilises Instituudis, mille lõpetas 1955. aastal. See on veel üks joon, mis iseloomustab põlvkonda, kellel sõja tõttu polnud võimalik kõrgemat haridust omandada tavalises korras, vaid see tuli jätta hilisemale ajale ning leida selle jaoks mahti puhkuse, meelelahutuste ning une arvelt.

E. Sõgeli kirjandusteadusliku tee algus langeb 1950-ndate aastate algupoolele. Teatavasti polnud see kaugeltki soodus aeg. Varasema, Nõukogude-eelse eesti kirjanduse ümberhindamisel pääses tihti mõjule vulgaarsotsioloogiline lähenemine. See avaldus ka E. Sõgeli mõnedes toleaegetes artiklites ja tema poolt toimetatud keskkooli-kirjandusõpikutes («Eesti kirjanduse ajalugu» I—IV, 1953). Tõllal ei olnud Nõukogude Eestis veel välja kujunenud teaduslikku, marksistlikku metodoloogilist baasi kirjandusprotsesside sügavaks dialektiliseks mõistmiseks, ei olnud jõudnud küpseda marksistlik esteetiline mõte.

Ent hinnatav on siiski võime kriitiliselt vaadelda tookord käibel olnud seisukohti, otsida marksistlik-leninlikku metodoloogiasse süvenemise abil õiget lahendust kõige keerukamatele kirjandusprobleemidele, mitte rahulduda kergekäeliste otsustustega. Et E. Sõgellil seda võimet oli, tõestab juba 1952. aastal kirjutatud artikkel Eduard Vilde kohta («Rahva Hääl», 1952, nr. 91), milles pearõhk asetati Vilde olustikulisele ja psühholoogilisele realismile — käsitusviisile, mida toleaesgses kriitikas kuigi kõrgelt ei hinnatud.

Ülesanded, mis kerkisid meie kirjanduseuurijate ette 1953. aastast, eriti aga pärast NLKP XX kongressi, olid vastutusrikkad ja keerulised. Tuli rajada eesti kirjanduse arengu tõeliselt marksistliku mõistmise alused, mida segasid «... kodanliku kirjanduskäsitluse kontseptsioonid ühelt poolt ning vulgaarsotsioloogiline dogmatism [- -] teiselt poolt». («Kirjandusloo lehekülgedelt», lk. 5.) Asja komplitseerisid ka mitmed muud tegurid, mida ei saa arvestamata jätta. Oli ju tollal eesti kirjandusloo kaardil veel rohkesti «valgeid laike», algseltki olid läbi töötamata mitmed keerukad nähtused kirjandusliku arengu lähimast minevikust. «Revolutsioonilise ja demokraatliku pärandi väljaselgitamist ning uurimist pidurdas ka see asjaolu, et rea nende eesti kirjanike ja kriitikute pärand, kes enne sõda elasid ja töötasid Nõukogudemaal ja traagiliselt hukkusid isikukultuse perioodil, oli hulga aja vältel uurijaile kättesaamatu ja segas kirjanduse arengu üldpildi väljajoonistamist.» (Sealsamas, lk. 5.) «Valgeks laiguks» oli tollal ka eesti emigrantliku kirjanduse läbitöötamine ja palju muudki.

Tahaksin juhtida tähelepanu ka sellisele aspektile nagu kirjandusteadusliku uurimistöö metoodika. Praegu, kus meie uurimisvõtete arsenal on tublisti rikastunud ja mitmekesistunud, kus oleme kontaktis kõige moodsamate uurimissuundadega, ei oska me tihti peale kujutleda, kui keerukas oli alustada kirjandusteaduslikku uurimistööd paarikümne aasta eest. Suur osa tolaeagsetest kirjandusloolastest oli saanud ettevalmistuse kodanlikus ülikoolis ning vajas metodoloogilist ümberorienteerimist. Noorte filoloogide-kirjandusteadlaste kaader ei olnud aga kuigi tugev. Polnud veel kitsama spetsialiseerumise võimalusi ei ülikoolis individuaalprogrammide alusel ega profileeritud aspirantuuri näol. Eesti kirjanduse ajaloo alal võis teaduste kandidaate sõrmede peal üles lugeda. Üks pakilisemaid ülesandeid, mis tollal Keele ja Kirjanduse Instituudi ees seisis, oli koostada keskkoolide jaoks «Eesti kirjanduse ajaloo» lühikursus, mis vastaks kooliprogrammi nõuetele, oleks piisavalt stabiilne ning vaba vulgaarsotsioloogilistest lihtsustustest. Selline kursus valmiski Keele ja Kirjanduse Instituudis E. Sõgeli kui toimetaja juhtimisel («Eesti kirjanduse ajalugu» I—III, 1956—1957) ning seda anti hiljem kordustrükkidena välja täiendatud ja parandatud kujul. Mitmed ülevaatepeatükid selles on pärit E. Sõgeli sulest.

Selliste, elu poolt dikteeritud ning kiiret lahendamist nõudvate ülesannete kõrval tuligi hakata tegelema kirjanduspõllu sügavkänniga. E. Sõgeli enda sõnade järgi said tema kui kirjandusteadlase peamisteks uurimisülesanneteks: «1) meie kirjanduse revolutsiooniliste traditsioonide väljaselgitamine, traditsioonide järjekestvuse jälgimine, et edukamalt likvideerida valgeid laike kirjanduse ajaloos, ühtlasi tõsta kirjandusteaduse osatähtsust kaasaja inimese kasvatamisel kommunismi vaimus ja 2) võitlus piiri tagant levitatava kodanliku ideoloogia ning selle mitmesuguste avaldusvormide vastu.» (Sealsamas, lk. 6.)

Endel Sõgel on järjekindlalt võitleva hoiakuga kirjandusteadlane-kommunist, kellele kirjandus ei ole ühiskonna elust ja klassivõitlusest isoleeritud nähtus, puhtalt akadeemilise uurimise objekt. Rangelt historistlikku lähenemist kirjandusprotsessile soodustas ka varakult ilmnenuv huvi ajalookäsitluste vastu, millest oli juttu juba eespool. Ükskõik millise kirjandusloo perioodi ta vaatluse alla ka võtaks, alati on selle käsitlemine publitsistlik, mille juuri tuleks otsida E. Sõgeli sõjaeelses ja -järgses ajakirjanduslikus tegevuses. Kirjandust ei ole E. Sõgel iialgi mõistnud kui kitsalt rahvuslikku nähtust. «Meie kirjandus ja kirjanduspärand on rikas sellise materjali poolest, kus eredalt kajastub eesti ja vene rahva sõprus. [- -] Kirjanduslike nähtuste uurimine rahvastevahelise seose ja mõju aspektist ning võitlus rahvusliku piiratuse ja erandlikkuse vastu on ja jääb kirjandusteaduse

aktuaalseks ülesandeks.» (Sealsamas, lk. 6—7.) Ka internatsionalistlik suhtumine kirjandusse ja kirjandusteaduse probleemidesse on välja kasvanud kogu E. Sõgeli kujunemisloost ning saanud kindlaks, püsivaks veendumuseks.

1963. aastal ilmunud raamatusse «Kirjandusloo lehekülgedelt» ongi koondatud E. Sõgeli ulatuslikumad ja olulisemad uurimused ajavahemikust 1953—1961 (eri artiklitena olid need küll avaldatud ajakirjanduses, kuid kogumikus juba täpsustatud, täiendatud ning parandatud kujul ja süsteemi viiduna). Sellel kogumikul on neli telge: 1) Kreutzwald ja eesti kirjanduse demokraatlikud traditsioonid, 2) Oktoobrirevolutsioon ja eesti kirjandus, 3) Gustav Suits ja «kolmas tee», 4) eesti emigrantlik kirjandus ja kaasaja ideoloogiline võitlus.

Tol ajal alustati Keele ja Kirjanduse Instituudis (E. Sõgel, E. Nirk jt.) Fr. R. Kreutzwaldi loomingu ja «Kalevipoja» läbitöötamist marksistlikelt positsioonidelt. E. Sõgel vaatleb oma Kreutzwaldi-uurimuses eesti rahvusliku kirjanduse tekkeprobleeme, selle protsessi iseärasusi ning seoseid rahvusliku liikumisega XIX sajandil. Hinnatav on see, kuidas uurija läheneb probleemile Kreutzwaldi sidemetest teiste rahvaste kirjanduse ja teadusega. Ta seab kahtluse alla levinud «germanotsentristliku» seisukoha, näitab Kreutzwaldi sidemeid vene folkloristika ning Venemaa rahvaste folklooriga ja toonitab, et on vaja välja selgitada teed, mis võisid eesti valgustajat-demokraati viia kontakti toleaeegse Venemaa kultuuriga. «Kalevipoja» maailmatähtsust käsitlevas artiklis ei räägita mitte ainult eepose rahvusvahelisest käekäigust, vaid tema tähendust püütakse lahti mõtestada tihedas seoses ideoloogilise võitluse probleemidega (mis teose käsitlemisel eri aegadel on kujukalt ilmsiks tulnud).

Sellised uurimused nagu «Oktoobrirevolutsioon ja eesti kirjandus» (1960), «Revolutsionäär-kirjanik Eessaare Aadu» (1965), «Tapper» — Oktoobripäevade revolutsiooniline ajakiri» (1957) ning «Eesti Tööraha Kommuuni ajajärgu kultuuri- ja kirjanduselust» (1960) viisid edasi Oktoobrirevolutsiooni- ning Kodusõja-aegse eesti kirjanduselu uurimist. E. Sõgel algatas Oktoobrirevolutsiooniga seotud eesti kirjanduse probleemide läbitöötamise 1956. aastal, kui valmis artikkel Eessaare Aadust, revolutsionäärist ja kirjanikust («Sirp ja Vasar» nr. 16). Et tegemist oli väga laia ning mitmetahulise probleemide ringiga (pealegi veel kodanliku propaganda võttingutega), tuli arvesse võtta: «1) Oktoobrirevolutsiooni v a h e t u t mõju kirjanike teadvusele ja nende loomingule ning 2) sotsialistliku pöörde k a u d s e t mõju, mille toime avaldus ja avaldub sotsialismi ülesehitustöö ning nõukogude kultuuri edusammude kaudu.» (Sealsamas, lk. 88.) Arvestama pidi ka seda, et Eesti oli vahepeal 20 aastat olnud kodanluse võimu all ning see asjaolu oli suuresti takistanud Oktoobrirevolutsiooni ideede otsesest mõjulepääsu tolle perioodi eesti kirjanduses.

E. Sõgel jälgib oma uurimustes, millise diferentseerumise tõi Oktoobrirevolutsioon eesti kirjanikkonda, kuidas suhtusid toimunud pöördesse erinevad kirjanikud. Omaette küsimuseks oli revolutsiooniideede kaudne mõju eesti kirjanikkonnale 1920-ndatel aastatel, mil vahendaja osa oli tihti täitnud Lääne-Euroopa progressiivne kirjandus ja ajakirjandus (A. France, H. Barbusse, B. Shaw jt.). E. Sõgel jälgib ka neid keerulisi teid, mida mööda jõudis kodanlikku Eestisse vene nõukogude kirjandus. 1920-ndate aastate kirjanduslikku võitlust Eestis vaatleb ta laiemale rahvusvahelisel foonil, seoses nende ideoloogiliste protsessidega, mis olid maailmas tekkinud Oktoobrirevolutsiooni mõjul. Oluline on see, kuidas näidatakse nõukogude tegelikkuse ja kultuuri- ning kirjanduselu peegeldumist 1920—1930-ndate aastate eesti kirjanduses ja ajakirjanduses, eesti kirjanikkonna progressiivse osa järkjärgulist lähenemist sotsialismiideedele, mis «k õ n e l e b k õ i g e s e l g e

mat keelt Oktoobrirevolutsiooni mõju suurusest, tema ajaloolisest tähtsusest». (Sealsamas, lk. 120.)

Uurimus Eessaare Aadust ei oinud oluline mitte ainult tema ühiskondlik-poliitilise osatähtsuse avamise seisukohast, vaid see tõi esmakordselt eesti lugeja ette andeka, omanäolise kirjaniku-revolutsionääri arenguloo, määratles tema kirjandusliku loomingu kolm põhilist etappi. Faktirohke uurimus Oktoobripäevade revolutsioonilisest ajakirjast «Tapper» annab palju uut ideoloogilise ja kirjandusliku võitluse mõistmiseks aastail 1917—1918. On näidatud selle väljaande osa progressiivse väliskirjanduse tutvustajana ja lugeja silmaringi avardajana, tema osa kirjanduse seostamisel revolutsioonilise võitluse ülesannetega. Välja on toodud «Tapri» teened proletariaadi võitluslaulude levitamisel. Käsitlus «Eesti Tööraha Kommuuni ajajärgu kultuuri- ja kirjanduselu» sisaldab rohkesti historiograafilist, faktilist materjali, mida varem ei olnud keegi süstematiseerinud. Ülevaade on antud ka Kommuuni ajakirja «Klassivõitlus» ümber koondunud kirjanike loomingu- ja tegevuse kohta.

Oktoobrirevolutsiooni ja eesti kirjanduse seosed hõlmavad väga paljusid probleeme, mida nelja-viie uurimisega ei ammenda. E. Sõgel oli selle probleemistiku läbitöötamise algataja meie kirjandusteaduses ja tema ning teiste KKI selle perioodi uurijate tööd on saanud akadeemilise «Eesti kirjanduse ajaloo» IV köite materjali periodiseerimise ning läbitöötamise metodoloogiliseks aluseks. Ei ole kahtlust, et Endel Sõgeli edasine süvenemine selle ajajärgu probleemidesse annab veel mitmeid uusi lähtekohti tolle, meie kirjanduse seisukohalt nii olulise arengujärgu mõistmiseks.

«Gustav Suitsu elu- ja luuletajateest» on töö, millele pandi alus G. Suitsu maailmavaatelise ja loomingu arenguloo marksistlikule tundmaõppimisele. Siin leiavad valgustamist ka mitmed eesti kirjanduse arenguprobleemid 1905.—1907. aasta revolutsiooni taustal, «Noor-Eestiga» seotud probleemide kompleks, realismi ja modernismi suhted 1910-ndail aastail, kodanliku perioodi kirjanduselu iseärasused. On käsitletud Gustav Suitsu kui poeedi loomingu omapära, tema osa eesti luule arengus, vastuolusid maailmavaates ja seoses sellega — «kolmanda tee» probleemi elus ja kirjanduses.

Eesti emigrantlik kirjandus, millele on pühendatud raamatu «Kirjandusloo lehekülgedel» neljas jagu, on käsitlemist leidnud aastatel 1958—1960 ajakirjanduses avaldatud artiklites. Ümbertöötatud ja täiendatud kujul moodustavad nad raamatu lõpposa, mis viib meid vahetult tänapäeva ideoloogilise võitluse tulipunkti. Jälgides eesti kodanluse arenguteid ajaloolises läbilõikes, juhib autor meid sõjajärgse emigrantliku kirjanduse juurde. Kritiseerides kirjamehi, kes on andnud oma sule antikommunismi ja antisovetismi teenistusse, peatub ta lähemalt nende kirjanike loomingu, kes on etendanud olulist osa XX sajandi eesti kirjanduses, kuid kelle emigratsiooniaastate loomingu paratamatult kannab pessimismi ja koduigatsuse pitsi. Valgustamist on leidnud ka eesti kirjandusklassika ja sõjajärgse nõukogude kirjanduse peegeldumine emigrantliku ajakirjanduse kõverpeeglis. Viimast on ideoloogilise võitluse aspektist eriti teravalt kommenteeritud.

Aastate jooksul on Endel Sõgelist saanud meie vabariigi üks nimekamaid kirjandusteadlasi. 1962. a. pälvis ta kandidaadikraadi eesti kirjanduse ajaloo alaste uurimuste kompleksi eest. Ajavahemikul 1953—1965 juhatas ta Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandussektorit, seejärel, kuni 1968. aastani oli direktori asetäitja teadusliku töö alal. 1968. aastast saadik on E. Sõgel ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor. Uued ning vastutusrikkamad töökohad toovad endaga paratamatult kaasa uusi organisatsioonilisi ülesandeid. Sellegipoolest ei ole vähenenud

E. Sõgeli kirjandusteadusliku töö viljakus, vaid see töö on muutunud veel sügavamaks ja mitmepalgelisemaks. Võime märgata nendesamade teemade edasiarendamist, mis leidsid käsitlemist kogumikus «Kirjandusloo lehekülgedelt» ning on ühendatavad nimetuse alla «Revolutsioon ja kirjandus». «Kirjanduse ja sotsialistliku revolutsiooni vahekorra vaatlemist olen pidanud üheks lemmikülesandeks,» ütleb E. Sõgel iseenda kohta ning seda kinnitavad mitmed tema sulest ilmunud artiklid. Näiteks artiklis «Oktoobrirevolutsioon ja kirjandus» («Rahva Hää!» 22. X 1967) on revolutsiooni ja kirjanduse vahekordi jälgitud laias ajalises ning ruumilises perspektiivis, maailmakirjanduse taustal. Artiklis vaadeldakse sotsialismiideede ja kirjanduse seoseid sajandi algusest saadik, jälgitakse Oktoobrirevolutsiooni mõjusid maailmakirjandusele tähtsamate ajaloetappide kaupa (1917—1920; 1920-ndad aastad; 1930-ndad aastad, sõjajärgne periood) ning määratletakse iga etapi kirjandusliku arengu iseärasused. Eesti kirjandust on samuti püütud vaadelda avaral rahvusvahelisel tagapõhjal, seoses teiste rahvuskirjanduste analoogiliste nähtustega.

Mitmed lühemad või pikemad artiklid käsitlevad eesti kirjanduse ajalugu — Eduard Vildest kuni Juhan Smuulini. Uuesti tuli E. Sõgel Vilde-tema juurde tagasi 1965. aastal, kui tähistati kirjaniku 100. sünniaastapäeva («Rahva Hää!» 4. III 1965). Ta püüab välja selgitada Eduard Vilde osa eesti kirjanduses, tema ühiskondlik-poliitilist osatähtsust eluajal ja pärast surma, tema loominguga seotud nõukogude ajal ning teoste rahvusvahelist levikut, eelkõige vene keele vahendusel. Ka teiste kirjanike (K. E. Söödi, G. Suitsu, M. Underi, Fr. Tuglase) tähtpäevade puhul kirjutatud artiklites analüüsib E. Sõgel nende loominguga seotud teemad, rõhutab nende ühiskondlikku funktsiooni ning vaatleb seda ideoloogilise võitluse taustal. Üks huvitavamaid probleemartikleid on seotud Tammsaare ja tema loominguga käsitlemisega («Sirp ja Vasar», 1963, nr. 4 ja 5). See ei ole mitte ainult H. Siimiskeri Tammsaare-monograafia arvustus, vaid siin tõstatatakse mitmeid laiemas ulatuses teoreetilisi probleeme — võtmest, mis Tammsaare loominguga seotud mõistmise luku lahti teeb, kirjandussuundadest, -vooludest, -stiilidest ja -meetodeist eesti kirjanduse ajaloos, prototüüpidest, Tammsaarest ja kapitalismist, Tammsaarest ja revolutsioonist jpm. Nii mõnigi neist probleemidest pole tänini kuigivõrd spetsiaalset käsitlemist leidnud ning alles ootab lahendamist. Aeg ise on veenvalt kinnitanud nende olulisust eesti kirjandusloo ja -teooria seisukohalt.

Suure osa oma kirjanduskriitilisest tegevusest on E. Sõgel pühendanud eesti nõukogude kirjandusele. Autorite hulgast, kes on talle eriti südame lähedased, mainiksime J. Smuuli ja J. Semperit, kirjutanud on ta samuti E. Hiirest, P. Haavaokstast jt. Nõukogude Eesti kirjanikest rääkides rõhutab ta alati nende teoste ühiskondlikku funktsiooni, ajastu töö ja positiivse kangelase probleemi (eriti selgesti ilmneb see J. Smuuli teosele «Jaapani meri. Detsember» pühendatud artiklis — «Rahva Hää!» 3. XI 1963). Eesti nõukogude kirjanduse arengutee laiemas plaanis on ta huviobjektiks olnud alati. Sellest kõnelevad sõjajärgse ja kaasaegse eesti nõukogude kirjanduse ülevaated kooliõpikutes, mitmed artiklid ja sõnavõttud.

Võitlev publitsistlikkus kuulub E. Sõgeli loomingulise natuuri tugevamate ja karaktersemate iseärasuste hulka. See avaldub temperamentses poleemilises, kui on vaja anda vastulööki emigrantlikele väärkontseptsioonidele või kaitsta nõukogude kirjanduse ideelist puhtust, samuti salvavas ironias, peasjalikult aga sügavas isiklikus huvis, et areneks meie kirjanduse positiivne, elujaatav jõud, et kirjandus aitaks võimalikult rohkem kaasa rahva loovale tööle kommunismi ehitamisel. See avaldub ka aastate jooksul käsitletud teemade laias diapasoonis — kir-

jandusloolistest uurimustest sõjamälestusteni ja publitsistlike kirjutisteni, mida ühendab teema «Kommunist ja aeg».

«Ma olen õnnelik, et mulle langes osaks astuda täiskasvanu ellu koos 1940. aasta revolutsiooniga, selle sotsialistliku revolutsiooni laineharjal. [- - -] Ma olen õnnelik, et sain koos tuhandete teistega osa võtta sõjast õigel poolel, seal, kus otsustati inimkonna saatus ja päästeti ta fašistlikust orjastamisest. See õnnetunne on ühtlasi suure sisemise jõu ja veendumuse aluseks. [- - -] Olen veendunud, et meie inimese õnnetunde aluseks on oma eluülesande parteiline mõistmine, maailmavaatelised tõekspidamised, veendumused, mida sa ei vaheta millegi vastu. [- - -] Eesmärgi-kindel tegutsemine toob õnne endale ja ühiskonnale, muudab elu rikkamaks.» («Noorte Hääle» 25. IX 1970.) Nõnda vastas E. Sõgel «Noorte Hääle» toimetuse küsimusele «Mis on õnn?» See vastus aitab ühtlasi mõista tema kirjandusloolise, -kriitilise ja publitsistliku tegevuse sügavaimat mõtet ning seletab ka, miks tema loomingus oli, on ja jääb tähtsale kohale Suur Isamaasõda (nii memuaarkirjutiste teemana kui historiograafilise töö objektina), miks mure meie kirjanduse pärast on tal alati olnud tihedalt seotud rahvusvahelise ideoloogilise võitluse probleemidega.

Kirjandust ei tohi mõista ainult kui kitsalt rahvuslikku nähtust, kirjandus on võimas jõud, mis lähendab rahvaid — see E. Sõgeli poolt korduvalt rõhutatud mõte on leidnud realiseerimist tema enda kirjanduslikus ja ühiskondlikus tegevuses. Tema sulest on ilmunud artikleid, mis käsitlevad V. I. Lenini hinnanguid Tolsstoi kohta, Gorkit kui XX sajandi Tormikotkast, isiklike kohtumisi Nikolai Tihhonoviga ning nendest saadud muljeid, Ilja Ehrenburgi sõjaaegset publitsistikat isiklike mälestuste prisma läbi. Moskvas 1960. aastal toimunud kirjandussuhete alasel konverentsil esines E. Sõgel eesti-vene kirjanduslike suhteid käsitleva sõnavõtuga, milles olid kavandatud ka selle valdkonna uurimisülesanded. 1964. a. korraldatud konverentsil realismi ja modernismi kohta kaasaja maailmakirjanduses esines E. Sõgel ettekandega võitlusest realismi eest konkreetseis rahvuslikes tingimustes. Endel Sõgeli ühiskondlike kohustuste hulka üleliidulises mastaabis kuulub osavõtt viiekõitelise «Paljurahvuselise nõukogude kirjanduse ajaloo», kümnekõitelise «Maailmakirjanduse ajaloo» ja «Väikese kirjandusentsüklopeedia» toimetuskolleegiumidest. Nendele väljaannetele on ta teinud rohkesti kaastööd. Et E. Sõgeli töö on leidnud üleliidulist tunnustust, sellest kõneleb ka tema kuulumine maailmakirjanduse arengu seaduspärasusi uurivasse nõukogusse NSVL TA M. Gorki nimelise Maailmakirjanduse Instituudi juures.

Viimastel aastatel on Endel Sõgeli tegevussfäär kandunud üle meie kodumaa piiride. Ta oli 1970. a. Tallinnas korraldatud III rahvusvahelise fennougristide kongressi orgkomitee vastutav sekretär ning sellega langes tema õlgadele kogu tolle ürituse ettevalmistamise ja läbiviimise pearaskus. Oluline on seejuures, et esmakordselt fennougristika ajaloos leidis kongressi programmis teiste rahvusteaduste kõrval endale vääriilise koha kirjandusteadus; sisuliselt tähendab see fennougristika traditsiooniliste piiride tunduvalt laiendamist. Tänapäeval võime E. Sõgelist õigusega kõnelda kui rahvusvahelise haardega teadlasest, kes on valitud Soome-Ugri Seltsi korrespondentliikmeks, Nõukogude Fennougristika Komitee teaduslikuks sekretäriks, Nõukogude—Soome kirjanduse ja rahvaluule-alase töögrupi Nõukogude-poolse osa esimeheks, Rahvusvahelise Fennougristika Komitee liikmeks. Tal on tekkinud sidemed paljude ungari, soome ja rootsi nimekate fennougristidega. Loomulikult ei ole asi mitte aunimetustes ja auametites, olulisem on sisuline külg — suurel määral tänu E. Sõgeli teaduslik-organisatoorsele tööle

on Nõukogude Eesti filoloogiateadus jõudnud rahvusvahelisele areenile, loonud viljakaid kontakte teiste soome-ugri rahvastega.

Esinedes ettekandega «Leninlik etapp eesti filoloogiateaduse arengus» Keele ja Kirjanduse Instituudi teadusliku nõukogu pidulikul, V. I. Lenini 100. sünniaastapäevale pühendatud istungil 1970. aasta aprillis, võttis E. Sõgel vaatluse alla sisulised muutused, mis on nõukogude korra tingimustes toimunud meie kirjandusteaduse filosoofilises baasis, uurimistöö metodoloogias ning arengusuundades. Marksistlikel metodoloogilistel alustel on läbi töötatud eesti kirjanduse ajalugu kuni 1940. aastani. Sellest kõnelevad akadeemilise «Eesti kirjanduse ajaloo» kolm trükist ilmunud köidet ning neljanda köite viimistlemisel olev käsikiri (kogu väljaande peatoimetaja on Endel Sõgel). Keele ja Kirjanduse Instituudis on kirjandusajaloo kõrval just viimastel aastatel alustatud kirjandusteooria ja kirjanduslike suhete uurimist, käsil on tekstoloogia rühma organiseerimine. Kui vaadata lähema tuleviku plaanidesse, siis leiame sealt uusi uurimisloike, nagu eesti kirjandusteaduse ja -kriitika ajalugu, žanride, stiilide ja struktuuride uurimine eesti kirjanduses jms. Profileeritumaks peab saama kirjanduslike sidemete ja vastastikuste toimete uurimine, sotsialistliku realismi probleemid eesti kirjanduses aga vajavad senisest palju sügavamalt teoreetilist läbitöötamist. See ei tohi jääda üksikute kirjandusteadlaste kitsaks uurimisalaks, vaid peab saama kõikide kirjandusteoreetikute ja -ajaloolaste tööpõlluks.

Tänapäeva teaduse, sealhulgas ka humanitaarteaduse arenguvajaduste rahuldamiseks ei piisa enam üksi teadusliku töö tegijatest — nende kõrval ja nende vahelise töö koordineerimiseks, tulevikusihtide ajamiseks vajatakse üha rohkem teadlast-organisaatorit, kes ühendaks eneses ühe teoreetilisi teadmisi ja teise praktilisi kogemusi. Elu ise, sotsialistliku ülesehitustöö praktika on hajutanud müüdi kabinetiteadlasest, kes elab ainult teaduses ja teadusele ning seisab elumuredest ja -probleemidest kõrgemal. Teadlane, kelles liituvad ideoloogilise rinde võitleja ja publitsist, aktiivne ühiskonnategelane ja teadmiste propageerija — selline on nõukogude ühiskonnateadlase tüüp, keda on kujundanud sotsialistlik elulaad, leninlik kultuurirevolutsioon meie maal.

Just seda tüüpi teadlast näeme Endel Sõgeli isikus. Seepärast ei ole kaugeltki juhuslik, et ta nende tööde ja tegemiste kõrval, mida nõuab Keele ja Kirjanduse Instituudi juhtimine, leiab aega publitsistlikeks esinemisteks ajakirjanduses, aktiivseks loenguliseks tööks ja osavõtuks «Eesti NSV ajaloo» ning Suure Isamaasõja ajalugu käsitlevate teoste koostamisest. Ta on ka üks aktiivsemaid sõjaveteranide liikumise organiseerijaid meie vabariigis. Tõsi küll, selline laiahaardeline tegevus nõuab inimeselt kogu tema aja, sunnib koguni korralist puhkust aastast aastasse edasi lükkama, ent sellistele inimestele on ainsaks ning optimaalseks eluvormeliks elu kui lakkamatu, eesmärgikindel edasilikumine. Ning seepärast pole nende jaoks poolesaja-aasta juubelipäev mitte rahuloleva eneseimetlemise päev. See, mis tehtud — kui suur ja vajalik see ka poleks, on vaid homse, veelgi viljakama töö ja tegevuse stardiplats.

Erast Parmasto

TEADUSEST JA KULTUURIST

Õige ruttu, alles keskikka jõudva teadlase silma all on kogu maailmas toimunud teadlaste tsunfi lagunemine ja muundumine. Alles see oli, kui teadlane võrdsustati haritlasega, isiksusega (kuigi see sõnake tollal moes polnud). Alles see oli, kui uurimisinstituudi akendest paistis valgust poole ööni. Siis polnud tõsist vajadust termini teadur järele...

Teadurite järele on suur nõudmine ja selle ameti peale saamine praegu mõnusast mõnusam. Ülikoolis on üks jagu osakondi, kus on nii teadusele pühendamise kui ka pedagoogide kasvatamise haru. Üks tegur, mis viib mõnegi nooruki teadusetrepi esiastmele, on vastumeelsus õpetajaameti suhtes. Teisi aitavad õppejõud: kui inimene on pedagoogiks kõlbmatu, ju siis peab temast saama teadlane. Oli aeg, millal mõnegi ala tarvis tuli andekale noorukile aspirandikohta välja kaubelda, lunida ja nõuda. Nüüd võib astuda ligi igamees, kes soovib! Kui oleks vaid soovijaid...

Nii või teisiti, teadusetemplite väravad on pärani ja teaduse enese vajadus pühendunute järele ei luba enam uksehoidjat pidada. Midagi, mis valikut meenutab, on muidugi olemas, aga see on ainult kitsalt erialaste võimete kaalumiseks. Sissesooviija (või -veetava) üldise kultuuritasemega pole kellelgi asja.

Mis seal entusiasmist küsidagi. Kirglik teadusse pürgimine eeldab mingi takistuse olemasolu. Kui tõkkeid pole, kust siis inimene teada saab, kas ta on entusiast või pole mitte? Ka ei tehta selle olemasolu või puudumise kohta kaadriarvestuse isiklikule lehele ühtki kannet. Ja nõnda talitavadki päris õigesti need direktorid, kes instituudi ukse lasevad kell 18.05 lukku keerata — öös helendavad aknad tähendavad ainult elektrienergia pillamist, üks õige töötaja peab oma ülesannetega ettenähtud tööaja jooksul valmis jõudma ja ega psühhohügieengi töö- ja unerežiimi rikkumist heaks kiida.

Ärgu nüüd lugeja mõtelgu, et vana romantiseerija õhkab vana aegu taga. Aga ärgu ta ka nõudku, et teadusesse-suhtumise romantiseerija kõhklemata alla kirjutaks praegu moes olevale käsitusele (mida nüüdsete noorte ja nende eluviiside omaaegsetega võrdlemisel otse sunduslikuks peetakse), nagu tähendaks igasugune muutumine ja uute joonte ilmumine automaatselt progressi alati ja kõiges.

Taga õhata pole midagi, sest teadus nõuab ikka rohkem konveieritöö-

lisi. Igaühel neist on käes oma lõik, sellel tuleb oma tööjupp õigeaegselt, suure uurimistöö üldhuvisid arvestades korralikult ära teha. Kaheksa töötunniga päevas. Naabri piirialast teise naabri piirialani, mitte vähem. Üks teadlane, olgu ta kui geniaalne tahes, kõike vajalikku ju ära ei tee. Ja isegi teadusetükkide kokkusobitamiseks ehk üldistamiseks on vaja arvukamalt montööre (montaažitöölisi) kui narrirüüis tulipäid.

Vaja on muidugi ka vanamoelisi teadlasi ja neid ongi — parasjagu nii palju, et «Noorte Hääle» teaduselehekülgedele jätkub üllaid ridu teadlasepaatosest, -romantismist ja -otsinguist. Teaduse kindralite ja marssaliteteta asi edasi ei läheks, aga keskmise palga saamiseks ja ära-
elamiseks on jefreitoripaelast ka küllalt, eks ole? Et küllap tuleb mõni hingeline (mini)kriis, mõningate väärtuste mõningane ümberhindamine, ja mehest saab asja? Aga keda kuraditki sellest mehest ei saa! Sest ta pole looja, vaid ajateenija või teenistuja teaduse alal, teadur. Teda saab ehk õpetada normeeritumalt käituma, aga olemata-tulemata jäänud k u t s u m u s t ei ilmu kuskilt. See puuslik, keda teadur kummardab, ei ole armutu, isekas, nõudlik ja helde e l a v jumalus nimega Teadus.

Mõistagi on see teaduste arenemise kaasaegne lapsehaigus, et kvaliteedi kasv ei jõua kvantiteedi kasvule kuidagi järele. Teadurite arvu suurenemisel on aga omad piirid ja tuleb ka aeg, millal teadlaseks-konveieritöölisekski ei saa iga pedagoogiks kõlbmatu olevus, aeg, millal töökaaslased temaltki nõuavad teatud üleüldise vaimse arengutaseme järjest kasvavat miinimumi, millal majandusliku jõukuse kiirest sügenemisest tingitud väikekodanlikud jooned taas häbi- ja naeruväärsed tunduvad.

Selle oletatava ja oodatava aja saabumiseni tuleb leppida, et tõsise muusika kontserdil näed teadlast niisama vähe kui muusikakooli õpilast. Et teadlast haritlaseks ei hüüta. Et instituudid on õhtu saabudes pimedad. Et öötunnil valge akna tagant ei kosta sule krabinat paberil, vaid paraku konjakiklaaside kõlinat. Et nende välisnäitajate tumedaks fooniks on kroonulik tuimus, ametnikuhinge ükskõiksus, pumaagakirjutamine, lärmakas tühisehkendamine ja vaistlik vaen sellest kaugemale pürgijate vastu.

Melanhoolveõitu jutt tuli. Tõe huvides võtkem pisut tagasi. Kui aastakümnetega «päris» teadlaste protsent teadurite armees on langenud, siis teadusele elavate inimeste absoluutarv nähtavasti siiski vähenenud pole: leiame praegugi tulipäid ja tuulepäid vanade, noorte, noorimate seas. Teadust edasi viivad siiski nemad, mitte teaduse «konveieritöölised» ja «montöörid». Nende teha on ka teadurite-teenistujate seisuse ümberkujundamine uueks, teist moodi ühiskonnakihiks. Milliseks? Selle otsustavad vist meie praegu lasteaias käivad seltsimehed.

KRIITIKA

ÜHE NOVELLIRAAMATU PUHUL

Teet Kallas: «Verine padi».

«Loomingu» Raamatukogu» 1971, nr. 31. «Perioodika», 62 lk.

Riukleva pealkirja on Teet Kallas oma kolmandale raamatule valinud. Varem oli ta vastutulelikum oma teoste laadi pealkirjaga iseloomustama: «Nii palju päikest» viitas päikesepaistelisele meeleolule ja ka pinnapealsusele, mis sellise valdava rõõmus-olekuga enamasti kaasas käib; «Puiesteede kummaline valgus» suunas lühilugudest otsima lüürilist alatooni, mõtlikkust ning kummalisusele toitepinnaks olevaid vastuolusid, probleeme. Üldpildi saamiseks jäi veel märgata, et kohtume eelkõige sõnaosava jutustajaga, kelle loo vorm on üks paljude võimalike seast, harva et ainusobiv. Kuid kogule «Verine padi» lähenemisel on suunaandvad ajalehes «Sirp ja Vasar» 1968. aastal avaldatud mõtisklused eesti kirjanduselust, sealjuures novellist, mille puhul T. Kallas esitab tähendusrikkana kõlava seisukoha: «Iga novell, lühijutt on ju ennekoike ühe või teise inimese, saatuse, olukorra, sündmuse, mõtte lugu. Nii, nagu pole täpselt ühenäolisi inimesi, ei tohiks olla ka ühenäolisi novelle.» («Sirp ja Vasar» 18. X 1968.)

Näibki, et just vormiotsingud ja leidmised, novelliti eripalgelisuse taotlus kujundavad T. Kallase viimase kogu ilme.

«Puiesteede kummalise valguse» paistel tundub enam tuttavana avanovell «Ettokandja Nadja» oma kahekõnele toetumisega ning argipäevase, roosteroosa jumega, ent järgmises palas, «Hea, et ta surnud on», asendub «vana» Kallas, see põhiliselt lüürilise maailma-

tajuga sõnaseadja, «ue» Kallasega, kellel on lugeja lahtiraputamiseks võtta groteskne olukord, kes segab argielu ja müstifikatsiooni ning erinevatesse stillikihtidesse kuuluvad väljendid. Tõsi, vahel tekib kahtlus, kas autor ei pea lugejat «tuimaks tükiks», kelle raputamine nõuab õige tugevat impulssi, näit. sõna «soojaroojane» kujul. Siin annab ju selgitada: T. Kallas püüab vältida kuiva literatuursust, toob elu hõngu teosesse, ärritusefektiga samaaegselt maandab pinget, toetudes inimpsüühika ühele igihaljale küljele, ent kindlasti tuleb kirjanikul arvestada seesuguse võtte kasutamissageduse ja -määra piiride jäikust. Valvuriks neil piiridel on tunne, mis mõistust kuigivõrd ei arvesta, ägedalt reageerima aga seda altim. Kuid võimalik konflikt teose ja lugeja tunnetemaailma vahel ei ole novellis «Hea, et ta surnud on» määrav, siin otsustab klassikalise novelli arsenalist pärinev mõjuv lavastamismäng. T. Kallas ei poolda järjekindlat groteskist kinnipidamist, külma registreerivat ironiat, mis teose ja vastuvõtja vahel mõistuse abil läbitava distantsi loob, tema taotleb lugeja kaasatõmbamist novelli meeleollu, pingetõusu. Esitades olustikulisi detaile ja tegelaste uitmõtteid, mis on pingestatud painava salapärasusega, mõjutab kirjanik loobuma igapäevasuse kriteeriumist, et võetaks vastu eriskummaline situatsioon ja karakter kui mängureeglitesse kuuluvad.

Äsja vaadeldud novelliga võrreldes mõjub «Kunstniku elu» kontrastina: kitsale ajalõigule koondatud ühe sündmuse intensiivse läbivalgustamise asemel kohtame ketiks ühendatud pingevabu, raskete toonideta kujundatud pilte ning olukordi. Mängleva ellusuhtu-

misega Paani seiklemist ja mõtteid varjundab autori leebelt muigav, kohati ka lüürilise kõrvaltooniga suhtumine oma tegelasse. Tundub, et selles omas laadis väljapeetud teoses on varjul nõiajoom, mis Paani arvates pildist teeb.

Vormiotsingud ilmestavad ka kogu nininovelli. Üksikud detailid osutavad autori kavatsusele vahendada dramaatilist sündmuskokku, ent üleminek tege-likkusest luulude maailma on märka-matu. Vaatepunkti ülekanndmine tege-lassa aitab saavutada palavikuliselt ärevat meeoleu ning kirjaniku toetu-mine argielu reaalistele suurendab tege-lase ja lugeja maailmade kokkupuute-pinda. Jällegi lõdvendab autor pinget labasevõitu stseenide ning repliikidega, mille otstarbekuses ei tasuks kahelda, kui lõpplahendus niikuini kogu pine-vuse ei maandaks ning konflikti ainu-üksi psühhiaatria tasapinnale ei viiks. Sellisel kujul on novelli kõlajõud nõrge-nenud, teos on saanud vormikatsutuse ilme, mis märgitud lõdvendamisvahendi kui vormivõtte hindamisel küsitavused taas esile tõstab.

Ahtaks jääb ka kogu avanovelli kandepind. Algus töötab tuimaks muu-tunud intelligentsi lugu, mida vii-maste aastate eesti proosas küll üs-nagi sagedasti võib kohata. Sellegipoo-lest ei tarvitse haritlasteema tühi-käiku tingida: oleneb teose kaalukus ju rohkem subjektist (kirjanikust) kui objektist (ainest, teemast); avapalas «Ettekandja Nadja» intelligentsiliin aga murdub, jätk tuleb korteriküsimuse näol, kuid selle haritlastelegi valus-lähedase probleemi käsitus osutub ra-bedaks, kergeks kohvikujutuks. Ei päästa siin vihjavad sõnad «groteski teema» ega tegelase homeeriline naer. Avanovelli probleemi kirjanduslik läbitunnetamatus ja nininovelli konf-likti «spetsiifilisus» ongi osaliselt põh-juseks, miks T. Kallase see valimik trükisõnas on suhteliselt nõrka vastu-kaja leidnud. Samas tuleb tunnistada, et ega novelli «Hea, et ta surnud on»

rõhuasetuski laureaadiloorbereid ligi meelita situatsiooniga, kus kompromissi pole. Teose vastuvõtja lihtsalt ei saa jääda ekellegimaale, kumbki leer aga rahustavat lahendust ei esinda: ühel pool karkeerivalt kujutatud kirjanikud, vastasrinnas bravuurikas, šokeeriva käitumise ja kõnemaneeeriga ätt, kes oma «kohutavust» kroonib sõnadega «Siin ajab poeet diletantidega raevu-kalt asju...» — Hea, et Mart Viitar on tänapäeval üksnes kirjandusteose tege-lane, hea, et ta on surnud. Kõigiti elu-targalt arvas madam Anete, sõnades enesest väljas olevale noorpoedile Oti-le: «...milline kergemeelsus! Saate veel nohu!» Novell on tõepoolest mõjuv, mu-gavamgi lugeja ei suuda vist ükskõik-seks jääda... ja otsib tavakohast lah-en-dust palast, mis pealkirja («Kunstniku elu») järgi otsustades seda lausa pakub. Ometi ei vasta esitatav tüüp meie ette-kujutusele loovisiksusest. Paan (!) pole elus «ühtki õunasõõri joonistanud, rää-kimata maalimisest», on «oma vähesed «luuletused» mööda baare laiali jaota-nud», «pole kunagi isegi viisi pidanud», ja siiski pole Paani nimetamine kunstni-kuks päris alusetu, sest üks ole see veiklev sõnamäng, mille abil Paan loob enese ümber õhkkonna, kus keegi oma tumedamat poolt ei tihka näidata, sisult sellesama efektiga, mida üks kunstiteos saavutama peaks (kuid kaugeltki alati ei saavuta). Kaheldav muidugi, kas toda veidrat kunstnikku isiksuseks peame, omanäoline on ta küll: heledate, vai-mustusest tulvil silmadega ning mingi programmeeritud järjekindlusega kon-takte otsiv, et leida enesekinnitust ja et oma kunsti jälle demonstreerida. See omanäolisus on selgesti tajutav, sest taust, mille moodustavad meie intelli-gentsijuttude loovhinged, on hall.

T. Kallas on näinud loovisiksust kui tüüpi mittešabloonse vaateprisma läbi ning teinud seda hindamisväärset vor-mitunnet ilmutades.

Vajakajäämised kahe novelli puhul ja kogu väike maht ei luba rääkida eri-

lises t kohast eesti tänapäeva kirjanduses, ent kindel peaks see koht küll olema — pealegi ajal, mil korduvalt on vihjatud novelli varjusurmale. Peale T. Kallase selle kogu ei leia viimase aja lühiproosast näiteid käsituslaadi järjekindla varieerimise kohta vastavalt ainele ja probleemile — artistlikku-

sest, mis ikkagi ei tingi jääka stiliseeritud mudelit.

T. Kallast on nimetatud lootuse lapses (õigemini lootuse laste sekka kuuluvaks peetud), küllap on aeg selle sõnaühendi teine osa kustutada ja rohkem rõhutada sõna «lootus».

Ilmar Rellim

MEIE KANDIS KALPSAB KARU

Jaan Rannap: «Jefreitor Jõmm».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1971. 256 lk.

Meie lastekirjanike nimestik ei ole kuigi pikk. Nii on igast autorist tekkinud juba enam-vähem kindel ettekujutus — tema probleemide ring, nendele lähenemine ja lõpuks teostus. Jaan Rannapit tunneme kui autorit, kes elistab vaadelda lapsi nende suhetes ümbritseva. Muretsemise väärt on küsimused looduse säilitamisest ja säilimisest.

Veidi kurvaks teeb Jaan Rannapi uus lasteraamat, seda mitmest seisukohast vaadatuna. Minoorne karuloo lõpp on nagu hoiatus: ärge kunagi unustage mängumuru ja lapsea seiklusi. Need aitavad paremini mõista järeltulevat põlvkonda; mõtted liivakastist ja sõjamängust on puhas, varjudeta maailm, mis viib ka keskea tusatuju kaugemale.

Jefreitor Jõmmil, kes loomaaias oma puuri pikkust päevast päeva mõõdab, oleks nagu ära lõigatud tore ja seiklurikas karunoorus. Kuigi talle ema asendasid kursandid «Poisult» ja metsaalust laevatekk, tundis Jõmm end hästi, elas täisverelist elu. Inimeste seas üles kasvanud, ei oleks temast enam saanud tõelist metsaelanikku. Vanaduspäevad loomaaias on juba paratamatus. Tuleb leppida tühja eluga puurinurgas, loomaia küllastajate kärarikkuse üle ei suuda ta vihastadagi. Koos noorusega on kadunud ka Jõmmi seltskonnaarmastus. Järelikult on inimese poolt suur kuritegu katkestada ükskõik millise looma sajandeid kestnud olemisvõitlus, muuta

ta mängukanniks või eksponaadiks, kes hiljem ei ole võimeline enda eest väljas olema. Omal viisil on Jõmmi-raamat siis ka looduskaitseraamat.

Vana Jõmmi saatusekaaslasena tundub tüürimees Sanglepp, kelle elu sisuks on valgete pükste kandmine. Noorelt raugastunud, ei püüagi ta poistest aru saada, veel vähem nendega koos midagi huvitavat ette võtta.

Aga tänu karule veetsid «Poisu» kursandid lõbusa puhkusenädala. Muidugi ei ole «Jefreitor Jõmm» ainult karuraamat. Tõsisemad probleemid kerkivad üles seoses poiste puhkusega laeval. Kahekümnel toredal mürsikul on laev, päike, tuul, vesi, maitsev toit, isegi karu. Kõik vajalik kosutavaks puhkuseks. Aga midagi jääb puudu. See on lapselik tegutsemislust, enesealgatus, vallatus. Kuni Jõmm laeval, jätkus tegevust kõigile. Kuidagi võõrastav tundub, et kahe-, kolmeteistkümneaastased poisid ei oska oma energiat millekski kasutada, kas või mõnda ehtpoisilikku pahan dustki korda saata. Hoopis kirjanikust onu Artur on see, kes teeb poistele ettepaneku hakata «korossaarideks»: «Me siin Valliga arutasime,» selgitas onu Artur, «et mingit huvitavat tegevust peaks poistele ikka otsima.» (sõrendused — I. R.)

Ei tea, kas lugeda seda praeguse põlvkonna traagikaks, et häid, hoolitsevaid onusid-tädisid on liiga palju. Õilis tahe muuta oma laste elu kergemaks ja sisukamaks, kui oli kunagi nende oma, tuleb muidugi suurest armastusest. Selline soov võib aga osutada

karuteene kasvavale põlvkonnale. Sest kust see noor inimene omad mõtted ja teod peab võtma, kui neid seni pole olnud? Tarbijamentaliteet on juurdunud (~ juurutatud) juba noortesse.

Oletame, et laevale sattusid just kakskümmend sellist poissi, kes tunnevad trotsi «ametlikult» tehtava pioneeritöö vastu. Vallist pioneerijuht juhtub kah olema noor ja kogenematu. Ja ajutise rühma loomine kukubki läbi. Aga revident, tehes kokkuvõtteid «Poisu» olematu pioneerirühma tegevusest, ei ole sugugi üllatunud, et puudusid tööplaan ja rühmapäevik, koondused, solidaarsusmiitingud. Seda on ette tulnud mujalgi. Järelikult on viga sügavamal kui siinsetes «korossaarides». Kas meie pioneeritööd ei ohusta rutiin, kitsastesse raamidesse surumine? Kas ei peaks mõtlema uutele tegevusvormidele? Uue ja parema leidmine nõuab alati palju katsetusi, tuleb ette ebaõnnestumisigi, millest filtreerub välja kõige sobivam, huvitavam. Rannap pakub üht võimalikku varianti.

«Jefreitor Jõmm» koosneb nagu kahest osast: esimene pool — karumõmmi seiklused, kes ühtlasi võtab enda kanda eestvedaja raske koorma; ja teine pool, kus onu Artur ajab «korossaaride» tegevusele hinge sisse. «Poisu» kursantidele peab mingi generaator nagu algenergia ja -tõuke andma. Kui masin kord vändast käima löödud, läheb sõit juba libedalt.

Rannap on üles näidanud väga head taktitunnet lastega suhtlemisel, mida ei saa öelda sugugi kõigi tema ametivendade kohta. Autor ei suru oma mõtteid peale, kasvatab märkamatu. Kõige parema kontakti saavutamiseks ei pea ta paljuku sulada oma tegelastega kokku, astuda nendega üht sammu. Aga teine pool Jõmmi-raamatust, mida, nagu R. Krusten juba märkis («Noorte Hääl» 23. IV 1972), võib heas mõttes käsiraamatuks pidada, õpetab pioneerijuhte ja kasvatajaid liiga sihiteadlikult. Sündmused on allutatud ühele kindlale mõt-

tele, illustreerivad ainult seda. «Märkamatu kasvamine» asendub peaaegu et puust ettetegemisega, mille all kannatab teose kunstiline mõjuvus.

Seni tunneme Rannapit meeldejäätavate ja omanäoliste karakterite loojana: hea jutustaja Salu Juhan, kahestunud Elmar Rinda (tavaline koolipoiss ja rühmanõukogu esimees), veidi tootslik vembumees Agu Sihvka jne. Aga «Jefreitor Jõmmist» ei ole nagu kedagi juurde lisada, kui, siis ainult karu — tore võrukael. Autor on valinud tegelaste eristamiseks paljukasutatud viisi, mis seisneb selles, et igaüks varustatakse kohe ta esimesel ülesastumisel mingi iseloomuliku kinnistunnusega: Paunik — tõeline raamatukoi, kes luges ei näe ega kuule enda ümber toimuvat, mingu või maailm hukka; Kalle — suur loomade sõber ja nende mõistja; Tõnu — ema ülesandel päevikupidaja, keda tagasi saabudes ootab ees vaevatasu, kümnekäiguline jalgratas; Ando — kaheksa-aastane poiss, kes vastupidi-selt oma vanatädi soovidele eelistab tegelda kõige muuga peale söömise. Jne. Hiljem lisandub liiga vähe uut. Kõigil on midagi just temale iseloomulikku, küllalt erinevad karakterid ja natuurid on latentselt olemas, aga põnevates seiklustes jääb poiste sisemaailma avamine poolikuks. Ideaalne oleks siiski, kui kõrvuti kireva ja kaasakiskuva sündmustikuga esitataks arengus poiste elulisi karaktereid.

«Jefreitor Jõmmi» sündmustik iseeneest on ühtlane, vaheldusrikas ja voolav, mis vastab sellele nõudmistele. Rannap näeb tegeliku elu probleeme ja lahenduseni jõudmiseks kõditab parajalt põnevusega, mitte alati küll enese-kordamisteta (Jõmmi iseseisvad mere-reisid, karu kahel korral püstoliga silmitsi). Tekkinud olukorra selgitamisel tuleb abiks meeldiv situatsioonikoomika: telegrammilugu, karu marjanaisi hirmutamas, Neptuni ristimistalituse kurb lõpp. Jaan Rannapit tunneme tema esimestest raamatutest peale kui head

huumorimeest. Naljaga pooleks öeldakse välja tõsiseid tõdesid. Ka «Jefreitor Jõmmis», kus aga varasemast teravamini ja sagedamini torkavad silma natuke kistud naerutamistaotlused (mis on meie naljakirjanike alaline häda): mõned ülipööraseks krutitud stseenid, huumoritsev sõnastus *à la* «Ta [---] andis parajasti ninale käsu koguda mõned värskemad luuleandmed».

Mitte just harva ei väljenda Rannap end lindgrenlikes intonatsioonides («Reelingu ääres seisis ainult valvekorda pidav kursant Kalmer, üks õudselts uudishimulik kuju, nagu kirjutas oma päevaraamatusse keegi tulevane jalgrattaomanik» või

«Pisut rahulikku peesitamist — mulle tundub, see on just see, mida ma praegu ihkan.»).

Karupoisid on tavalised tegelased koolieelikute lugudes-lauludes. Jaan Rannapil õnnestus karu ka keskmise kooliea lektüüri tuua. Jõmm oma isiku ja saatusega moodustab ühtse terviku, annab säravamad lugemiselamused, muu jääb suurelt jaolt õpetlikuks lisan-duseks. Annab oma n.-ö. isiksuse defor-meerumise looga ka n.-ö. filosoofilise elamuse. Niisiis, ehkki «Jefreitor Jõmm» ei ole ainult karuraamat, on ta enne-kõike karuraamat.

Imbi Rettau

LAIA HAARDEGA TEOS

Леонид Теракопьян: «Дыхание жизни». Очерки о современной советской многонациональной литературе. «Советский писатель», Москва, 1971. 352 lk.

Viimasel ajal Moskvas avaldatud kirjanduskriitiliste käsitluste seast paelub Leonid Terakopjani raamat «Elu hingus» tähelepanu eelkõige Nõukogude vennasrahvaste proosa laiahaardelise käsitlemise poolest. Teose peamise mõtte avamisel võib võtmeks kasutada ühe selle alajaotuse avasõnu: «Raske on kujutleda meie proosa tänapäeva selliste meistrite loominguta nagu I. Melež ja P. Kuusberg, O. Gontšar ja T. Aitmatov, G. Matevosjan ja J. Drutse, J. Avyžius ja R. Sirge. Nimede loetlemist võiks veelgi jätkata. Kriitikal on nimeloendite koostamise kunst juba ammugi käes, märksa harvem tegeleb ta selle lahtimõtestamisega, mis seisab nime-de taga.»

L. Terakopjani artiklite ja uurimuste kogumik ongi oma olemuselt vene, eesti, valgevene, leedu, läti ja mitmete teiste Nõukogude vennasrahvaste kirjanike loomingu kriitiline analüüs.

Nimetatud raamatu ilmumine NSV Liidu moodustamise viiekümnenda aastapäeva eel on seda asjakohasem, et sotsialistliku realismi meetodil loodud proosa ühtse voolu paljuharulisust esile tuues jälgitakse siin vastastikku rikastunud rahvuskirjanduste edusamme. Ent raamatu autor ei lähe mööda ka mõnedest proosateostest, mis tühiseid vastuolusid kujutades, keerukaid situatsioone kartes ja psüühilisi konflikte lihtsustades lugejale väga vähe ütlevad.

Oma teose esimeses osas vaatleb L. Terakopjan järjekindla historismi positsioonilt just külaelu käsitlemist, sest selle teemaga on seotud paljurahvuselise nõukogude proosa suured saavutused viie- ja kuuekümnendail aastail. Just nendel aastatel loodi ulatuslik kroonika meie talupoegade elust kahekümnendal sajandil. Maatöölise jaoks tähenduslikuks osutunud ajasündmuste järgimine avab autori arvates rahvusliku iseloomu dialektika, vana ja uue võitluse, mis talupoegade teadvuses kutsus esile revolutsioonilise ümberkujunemise.

Maaelu käsitleva nõukogude proosa hulgast tõstab L. Terakopjan välja-

paistvale kohale R. Sirge romaani «Maa ja rahvas», märkides, et kirjaniku talent on jutustuse 1940.—1941. aasta sündmustest Heistre kolkakülas muutunud monumentaalmaaliks kogu eesti rahva elust murrangulisel ajaloohetkel. See loob nagu panorama-pildi kodanliku korra ikkest vabanenud Eestimaast, kus keevad vaidlused ja ristuvad vastukäivad kired.

Romaani tegelasi iseloomustades võrdleb kogumiku «Elu hingus» autor neid tihtipeale teiste nõukogude kirjanike kangelaatega. Nii näiteks kohtame Rihma ja Karl Alliku kõrval samal kogumiku leheküljel Nikita Aladinist vene kirjaniku V. Smirnovi raamatust, Petras Dovidonist leedulase J. Baltušise romaanist, Timofi Goritsviti M. Stelmahhi teosest. Mis ühendab neid inimesi? See on oma klassihuvide tunnetaamine ja valmisolek nende eest võidelda. Paljugi sellest, mis üksikute rahvuskirjanike poolt on fikseeritud kui kohalik eripära, koondub meie ees internatsionaalse säruga tahkudeks.

Ülaltooduga seoses meenub mulle L. Terakopjani esinemine 1967. aastal ajakirja «Voprossõ Literatuurõ» veergudel, kus ta nõukogude paljurahvuselise kirjanduse arenguprobleemidest rääkides sedastas, et harjumus piirduda välise kõrvutamise ja analoogiatega on meie kirjandusteaduses osutunud imeväärseks püsivaks. Kirjandusteadlased sageli justkui unustavad, et kirjandusi vastastikku mõjustavad tungjooned ei kulge otse, vaid tingimata muunduvad reaalses rahvuslikus pinnases. Kui perifraseerida raketitehnika termineid, siis ei kehti siin valem «kirjandus — kirjandus», vaid valem «kirjandus — elu — kirjandus». Kui ühed või teised mõjud pole teise rahvuse pinnases muundunud, viivad nad paratamatult epigoonlusse, jäljendamisele. Kui nad aga muunduvad ja juurduvad selles pinnases, kujunevad nad teguriks, mis rikastab kirjanduse rahvuslikku vormi, stimuleerib uusi loomingulisi otsinguid.

Selline suhtumine kirjanduslikku kõrvutamisse tagabki, et L. Terakopjani teoses puudub pealiskaudne ja nõõri pidi käiv lähenemine kirjanduslikele karakteritele.

Raamatu kolmas ja üsna mahukas peatükk on pühendatud P. Kuusbergi loomingu analüüsimisele. L. Terakopjan väidab, et ükskõik kui palju eesti proosaisti teosed üksteisest konfliktide poolest ka ei erine, alati täheldame nendes eetilise atmosfääri järjekestvust. Terakopjani järgi asetab P. Kuusberg kõigis oma romaanides tegelased möödapääsmatu vajaduse ette langetada otsuseid, mis on põhimõttelised ja üpris rasked seepärast, et nad ei jää paljaks teoretiseeringuiks, vaid eeldavad vahetut elulist läbiproovimist. «Inimene ja olud, kohustus ja südametunnistus — see küsimuste ring rändab kirjaniku ühest raamatust teise nagu üks, katkematu mõtisklus,» kirjutab kogumiku autor. Oma mõtet jätkates näeb ta kirjaniku loomingus aktiivse kodaniku, kommunistlikele ühiskonna- ja moraaliideedele ustava isiksuse kontseptsiooni. Hoolikalt uurib kirjanik isiksuse ja ühiskonna vastastikuse mõju seaduspärasusi erinevais ajaloolistes tingimustes. Nõnda on see, mida P. Kuusberg eesti kirjandusse uut toonud, ennekõike seotud elu ja inimteadvuse kõige sügavamasse kihti süüvimisega ja teadvuse ümberkujundamisega sotsialismi tingimustes.

Nõukogude rahvuskirjanduste vahest kõige mitmekülgsemat vastastikust koostööd näeb L. Terakopjan tööteema käsitlemisel, millele raamatus on pühendatud eraldi osa. Siin kohtame kirjanikke, nagu A. Avdejenko («Ma armastan»), D. Granin («Otsijad»), G. Nikolajeva («Võitlus teel»), A. Jansons («Kättemaks»), Z. Skujiņš («Fornarina»), G. Pandžikidze («Seitsmes taevas») ja väga paljusid teisi, kes on selle vastutusriikka teema läbi töötanud. L. Terakopjan märgib kahetsusega, et tihti piirdub meie kriitika selles suhtes ainult

kirjanikele üleskutsete esitamise, kurtmisega, et kaasaegse töölise palet on viimaste aastate proosas nõrgalt valgustatud. Kogumiku autor arvab, et suur osa süüst selle mahajäämuse pärast langeb ka kriitikale endale, kes alles areldi uurib neid raskusi, neid uusi olukordi, millega põrkavad kokku töölisklassi elu kujutavate teoste autorid. Mõnikord ei märka kriitika, et sõnas «tööteema» peitub terve hulk probleeme, mis on seotud nii tegelikkuse tunnetamisega kui ka selle kunstilise peegeldamisega. Eesti autoreist paigutab L. Terakopjan sellesse ossa R. Kaugveri teosed. Üksikasjalisemalt peatudes romaanil «Seitsmendal läänes», avab kriitik teose tegevad ja nõrgad küljed. Viimased seisnevad selles, et oskamata leida sobivat kompensatsiooni traditsioonilisele tootmisalasele konfliktile, ei pööra Kaugver tähelepanu ka tegelaste psüühikale, mistõttu kaotab teose kunstiline külg. Kõrvuti nende kaotuste konstateerimisega märgitakse kogumikus positiivselt Kaugveri järgmist teost («Nelikümmend küünalt») kui tähelepanuväärset sündmust eesti proosas.

Lõpuks tahaksin tsiteerida lühikest katkendit ühest omal ajal ajakirja «Družba Narodov» poolt organiseeritud diskussioonist «Töölisklass ja kirjandus». Tsitaat puudutab moraaliprobleeme töölisteamat käsitlevates teostes. «Töölise üksmeel, tööliste uhkus, tööliste ennastsalgavus, tööliste poliitiline küpsus — need on selle moraali jooned,» öeldi diskussioonil. Seda vaatekohta jagades loeb L. Terakopjan üheks nõukogude kirjanduse keskseks ülesandeks töökollektiivi moraalse õhkkonna uurimist, sest just moraalsel atmosfääril on aktiivne osa isiksuse kujunemisel. Ja ka seda ei tohi mõista üksnes kitsalt tootmisliinis. See on ennekõike vaimne osa, mis aitab kasvatada inimeses sotsialismimaa kodanikku.

L. Terakopjani artiklite kogumik

oleks kindlasti võitnud, kui selles oleks põhjalikumalt analüüsitud ühe või teise kirjaniku stiili, keelt ja muid kunstilise kujundamise vahendeid. Ei saa küll öelda, et see oleks kriitiku vaateväljalt täiesti kõrvale jäänud. Nii võib maaelu kujutava proosa käsitlusest kohati leida ekskursse kirjaniku keele valdkonda. Oleks siiski tahtnud, et kriitik oleks pööranud rohkem tähelepanu kirjanduse «algmaterjalile» ja kirjaniku käe-kirja eripärasustele.

Retsenseeritavas kogumikus on vahel mõned leheküljed nii tihedalt täis tegelaste nimesid, et jutt nendest muutub tahes-tahtmata pinnaliseks ja lugeja tähelepanu hajub. Teoses on teisigi väiksemaid viperusi, kuid neil peatumata tahaksin alla kriipsutada kogumiku peamist väärtust: seda lugedes tunned tööpoolest elu hingust (hästi valitud pealkiri!), avara, suure ja võiduka elu hingust, mille õige kajastamine ei mahu dogmaatiliste skeemide raamesse.

Bibliograafilisi teatmikke lehitsedes veendume, et üksteise kirjanduste tundmine NSV Liidu rahvastel järjest süveneb. Selle tunnistuseks on kas või artiklid, retsensioonid ja vastukajad, mis üha sagedamini ilmuvad vennasvabariikide perioodikas. Moskvas on ilmunud eesti kirjanike monograafiaid — osutagem siin J. Surovtsevi raamatule «Juhhan Smuul» ja Z. Krahmalnikova teosele Aadu Hindi loomingust. Minu arvates võetakse L. Terakopjani kogumik nõukogude üldsuse poolt soojalt vastu, sest siin reageerib kriitik kaasaja kõige olulisematele probleemidele kiiresti, ei tutvusta meid mitte ainult üksikute rahvuskirjanike loominguga, vaid juhib ka ajastut iseloomustavate kirjanduslike nähtuste kogusumma juurde, märgib ära kirjanduste edasise arengu perspektiivid kui tõhusa teguri rahva kasvatamisel internatsionalismi vaimus.

Aleksei Sokolov

RINGVAADE

KROONIKAT

10. mai kirjanduslik kolmapäev Kirjanike Majas oli pealkirjastatud «Siit igasse kaarde Sa ehita sild» ning kantud rahvaste sõpruse teemast. NSV Liidu moodustamise 50. aastapäeva ürituste raames toimunud õhtu sissetulek anti rahufondi.

Ühingu «Soome — NSV Liit» kutsel viibisid turismigrupi koosseisus 17.—20. maini Soomes V. Gross, A. Kaal, K. Kurg, H. Peep, R. Prii, E. Raud, D. Vaarandi ja E. Vetemaa. Eino Leino Seltsi ja «Kiila»-rühma vahendusel tutvuti Helsingis Soome ringhäälingu, Werner Söderströmi kirjastuse, A. Gallen-Kallela majamuuseumi, Ateneumi ja teiste vaatamisväärsustega. Kokkusaamistel soome kirjanike, kunstnike ja ajakirjanikega keskusteldi naabermaade kultuurisuhetest ja koostöö perspektiividest.

Leedu NSV-s toimunud leedu, läti ja eesti kirjanduse päevadel andis eesti kirjandusele pühendatud õhtul sellest ülevaate Vilniuse Riikliku Ülikooli õppejõud B. Masionene. Meie kirjanike esindajaina olid kirjanduspäevadel V. Gross ja R. Kaugver, kohal oli ka grupp Võru rajooni raamatukogu töötajaid.

1972. AASTA LENINI PREEMIAID

Vaadatud läbi NSV Liidu Ministrite Nõukogu j. a. kirjandus-, kunsti- ja arhitektuurialaste Lenini preemiate ja NSV Liidu riiklike preemiate komitee esildise, otsustasid NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrata 1972. aasta Lenini preemiad kirjanduse vallas valgevene kirjanikule Ivan Meleži ja vene kirjanikule Marietta Saginjanile.

Ivan Meleži (sündinud 1921) preemia saanud romaanid «Inimesed soos» ja

22. mail tehti Tartu Riiklikus Ülikoolis kokkuvõtteid üleülikoolilisest tõlkedevõistlusest. Zürii liige Jüri Talvet rõhutas germaani-romaani filoloogiasaakonna komsomolibüroo algatuse tähtsust. Tõlgete sisulise analüüsi tegi saksa keele kateedri õppejõud Mari-Ann Palm. Hindamiskomisjoni esimees dots. kt. Urve Lehtsalu teatas otsuse.

I auhind kuulus eesti filoloogiasaaku üliõpilasele Anu Saluäärele (märgusõna «Exitus») J. Fridegärdi rootsikeelse jutustuse «Võõrad suled» vahenduse eest. II auhinna vääriliseks tunnistati IV k. saksa filoloogiasaaku Salme Masti (märgusõna «Kassiopeia») ja IV kursuse eesti filoloogiasaaku Väino Klausit (märgusõna «Julius») töö — W. Borcherti «See on meie manifest» (saksa k.) ja W. Kyrklundi «Auruteerull» (rootsi k.). III auhinna saajad olid kõik saksa filoloogiasaaku IV kursuse üliõpilased, tööd olid tõlgitud saksa keelest. Need olid Erika Kärner (märgusõna «Santos») — W. Borcherti «Kohv on defineerimatu», Liia Rammula (märgusõna «Rammikar») — H. Hesse «Müinasjutt korvtolist» ja M. Bollingeri «Helliklaps» ning Helgi Pihlak (märgusõna «Naak») — J. Bobrowski «De homine publico» ja «Hiirte pidu».

«Äikese hingus» on tuttavad ka eesti lugejale (tõlked Olev Jõe sulest ilmusid 1964 ja 1968). Marietta Saginjanilt (sündinud 1888) on eesti keeles ilmunud «Ajaloooksami pilet» kogumikus «Jutustusi Leninist» (1966) ja romaanikroonika «Esimene näitus» (M. Präätsti tõlge, 1970). Preemia saanud tetraloogia «Poja sünd» («Uljanovite perekond»), «Esimene ülevenemaaline», «Ajaloooksami pilet» ja «Neli õppetundi Leninilt» ootab tõlketeravikuks koondamist.

PÄEVAPROBLEEME KIRJANDUSPÄEVADELT

6. mail Tartu Riikliku Ülikooli peahoones ja järgmisel päeval Fr. R. Kreuzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi saalis toimunud kirjanduskonverentsil oli nagu alati esikohal teoreetiline arupidamine, ent selle kõrval tehti ka asjalikku statistikat ning peeti kirjanduse praktilisi vajadusi-võimalusi puudutavaid kõnesid. Ühe üksikautorise süveneva ettekande (V. Altkoa «Aimée Beekmani romaanide kujunduslikust küljest») kõrval haarasid neli (H. Runneli «Nihkeid kirjanduskriitika esteetilistes tõekspidamistes viimasel kümnendil», O. Jõe «Kirjanduskriitika füüsilisest tervisest», A. Kaalepi «Eesti nõukogude tõlkekultuuri arenguperspektiive», J. Kaplinski «Mõtteid eesti luuleloost») protsessiprobleeme.

Üheks mõttevahetuse telgteemaks oli kirjanduskriitika. Et üldistavat, olemuse ja avaldumise seoseid jälgivat kriitika kriitikat on meil õige juhuslikult tehtud, on arusaadav, miks arutluse üheks sõlmpunktiks sai küsimus, mis on kriitika. H. Runnel nägi kriitika olemuslikku avaldumist ühelt poolt loojate katseis ise analüüsida oma tegevust (kirjanduse eneseteadvus), teiselt poolt kriitika—kirjanduse dialektilises vahekorras. A. Kaalep seadis kriitika-sõna etümoloogiast lähtudes nähtavale kaks olemuslikult erinevat hoiakut: absoluutiseeriva kohtumõistmise ja hindava arvamusaavalduse. V. Adams väitis, et ammendavat kriitika definitsiooni, ammugi etümoloogiast lähtuvat, anda ei saa, kuivõrd kriitika tähendab igal ajal erinevaid asju, täites kord puhtesteetilis ülesandeid, kord sekkudes mujalegi, näiteks poliitilisse ellu. Kriitika mõistatusega rööbiti oli arutlusaineks teose mõistatus. Käsitledes ideoloogilist ja esteetilist lähenemisteed teosele, ütles H. Runnel, et kirjandusteose hindamisel on mõnikord lähtunud kujutlusest, et esteetiline on poliitilise ühene ja otsene jätk igas suhtes ja alati, alahinnates nii paratamatult ilukirjanduse spetsiifikat. Kriitika on ajuti jäänud ühekülgseks, kaldudes hindama teost ainult ta funktsiooni järgi, teose olemust uurimata — vajalik oleks mõlema uurimine, tasakaal. A. Tamm toetas H. Runneli püüdu osutada tasakaalu, ekstreemsuste vältimise, sünteesi võimalustele kriitika arengus, kuna tasakaalutus ja sünteesi juhuslikkus on meie kriitika tõsiseid hädasid. N. Andresen juhtis tähelepanu

sellele, et sünteesinähtused ei saa ilmneda lühikese ajavahemiku jooksul.

Kõne all olid samuti kriitika perspektiivid. Neid vaadeldi aga ka teise kandi pealt. Vajame põhimõtteliselt uut, mitte aga «muljendamist», oma seisukoha puudumisel selle asendamist tsitaatidega autoriteetidelt. Kirjanduskriitikat vahendavad väljaanded peaksid rohkem hoolitsema harjumuspäratu ja isikupärase probleemiesituse eest. Loobuda tuleks üldsõnalistest ümberjustustustest. Pisiarvustuste avaldamine peaks olema jõukohane ka rajoonilehtedele. Leiti, et «Edasil» on soodsaid ja seni vähe kasutatud võimalusi tööks algajate kriitikutega. O. Jõgi heitis kivi ülikooli sihis, kus kriitikute ettevalmistamisele pööratakse liiga vähe tähelepanu. Seda kivi üritas kinni püüda J. Põldmäe. Ta arvas, et kriitikuksharimine eeldab varasemat spetsialiseerumist kui praeguste õppeprogrammide järgi võimalik, ent ta rääkis ka, et häda katsutakse leevendada ÜTÜ kaudu: 1964. aastast on ülikoolis kriitikaring, 1965. aastast korraldatakse artiklite ja retsensioonide võistlusi ning hiljuti loodi ka kriitikute-referentide grupp, kes jälgib uudiskirjandust põhiliikide kaupa. Kriitikaring vajaks aga kogenud kriitikuid juhendajateks. V. Adams rõhutas, et ainult süstemaatiline akadeemiline haridus on professionaalse, teadusliku kriitika tegemise eeldus. K. Käari lisas, et kui mõnikord osutatakse filoloogist kriitikule või kirjaniku eemalejäämisele elust, siis pole viga filoloogilises hariduses, vaid muus. Nagu J. Põldmäe ja N. Andresen märkisid, oleksid erikursused kriitikast ja isegi aspirantuuri kriitika alal põhimõtteliselt vajalikud, aga kerkib küsimus, kust ülikooli või aspirantuuri lõpetanud kriitik leiba saab: kutseliste kriitikute kohad puuduvad.

Õppimise ja ettevalmistuse probleem tõusis päris juhtivaks tõlkekirjanduse olukorra vaagimisel. Endastmõistetav, et ilukirjanduse vahendamine kaude, läbi vene keele (sageli kaasneb selle kaudvahendamisega juhuslik-asjatundmatu valik, nagu on näiteks «Eesti Raamatu» avaldatud ümberpanekutega Nõukogude Liidu idarahvaste keeltest) ei rahulda. Tõlkida tuleb originaalist, märkis A. Kaalep. Tänu P. Nurmekunna õpetajaentusiasmile on meil rida võimekaid tõlkijaid

RINGVAADE

ka väga kaugete rahvaste keeltest. Ent on ka keeli, mille oskajaid küll on (hiina jm. keeled), kuid millest tõlkijaid jääb ometi vajaka. Kuigi eesti keeles on nüüd olemas nii kreeka kui ka rooma kirjanduse antoloogia ning Home-rose eeposed, oleks kreeka ja ladina keelest veel õige palju väärtuslikku ees- tändada, tõlkijate järelkasv paraku puudub. Tunduvalt enam tähelepanu nõuaksid itaalia, prantsuse, poola, mol- daavia keel, sest kirjandustest neis keeltes teame lubamatult vähe. Mitmete meie maailmakirjanduse mõistmise jaoks olulistest kirjandustest on raskusi luule tõlkimisega (leedu-, gruusia-, ing- liskeelne, slaavi keeltes luule; süvene- vat tutvustamist vajaksid vene luule mitmed perioodid). Tõsisest huvi pakub tšuvaši, dagestani, evengi jt. Nõukogude Liidu rahvaste folkloor. Tõlkija eel- duste ja võimete kohta sõnas A. Kaalep, et rahuldavast võorkeele- oskusest ei piisa, sageli mõjub tõlke kvaliteedile halvasti emakeele pealis- kaudne tundmine. Muidugi eeldab tõl- kimine annet, ent see on kindlasti an- deka inimese «käsitöö» (mitte masina- töö!) ja see «käsitööoskus» on paljus õpitav-arendatav. Nii kukkus veel üks kivikild TRÜ katseaeda: tõlkijate ette- valmistamine on küllalt oluline selleks, et ülikool peaks tõsisemalt mõtlema, kuidas võimaldada üliõpilastele vasta- vaid individuaalprogramme. Mure töö-

kohata inimese pärast, millega tavaliselt põhjendatakse erioppekavade ebaots- tarbekohasust, tundus A. Kaalepile liialdatud: ta leidis, et inimene võiks ise endale otsida töökoha, mis tal võimal- dab tõlkimisele pühenduda. Muidugi peaksid ka teised huvitatud asutused ja organisatsioonid tegema kõik neist sõl- tuva. Kirjanike Liit on aeg-ajalt või- maldanud tõlkijaile komandeeringuid teistesse liiduvabariikidesse ning peaks neid pakkuma edaspidigi. Meeldiv oli kirjastuskomitee otsus anda L. Seppelile komandeering Turkmeeniasse keeleõp- pimise eesmärgil. Raja taga pole keelt õppimas siiski ükski meie tõl- kija veel käinud. K. Kurg arendas K. Põllult saadud uudu, et ülikoolis või- daks luua tõlkekabinet samadel alustel, nagu on kabinetid orientalistikast, kunstist, kodundusest huvitujaille. Ta leidis, et ka väljapoole ametlikku õppe- plaani jäädes võiks see saada meie tõl- ketegevuse koordineerivaks keskuseks, kus uuritaks tõlketeoriat, antaks tõlki- jaille praktilist konsultatsiooni, loodaks sidemeid jmt. On ju peale tõlkijate ette- valmistamise vaja mõelda ka tõlkekrii- tikute ettevalmistamisele ja usutavasti võiks tõlkekabinet selleski vallas palju ära teha. Arvestada tuleks ka, et mõnigi keeleoskaja-spetsialist, kes mingil põh- jusel tõlkimisega ei tegele, võiks olla hea kriitik.

MÕNDA AMEERIKA 1971. AASTA RAAMATUTURULT

Ajakirja «Publishers Weekly» selle aasta 7. veebruari numbris on esitatud statistilisi andmeid Ühendriikide raamatutoodangu kohta möödunud aastal. Aasta näikse olevat keskmine ja jälgi- vat viimase aja üldsuunda: mõõdukas kasv (ca 4,5%) nimetuste üldarvus, tunduvalt suurem tõus (ca 14%) kaane- hinnas võrreldes eelmise aastaga. Nime- tagem mõningaid arve. 1971. aastal il- mus USA-s 37 692 eri raamatut, neist esiktrükkidena 25 526 ehk umbes kaks kolmandikku. Aasta varem olid vasta- vad arvud 36 071 ja 24 288. Siinkohas tuleb teha oluline piiritletus, mida peab eriti silmas pidama, kui võrrelda neid kokkuvõtteid UNESCO tabelitega mit- mete teiste maade kohta. «Publishers Weekly» statistika ei arvesta valitsuse väljaandeid, teoseid (paitsi entsüklopee- diad), mida müüakse ainult ettetellija- tele, ega alla 49 leheküljelisi brošüüre (viimaste hulgas on arvestusest välja

jäänud näiteks ka mitmed õhukesed luuleraamatud).

Ilukirjanduslikku proosat avaldati 3430 nimetust, neist esiktrükke 2066, 1970. aastal vastavalt 3137 ja 1998. Luu- let ja draamat 1494 (932), 1970: 1474 (973). Lastekirjandust 2223 (1991), 1970: 2640 (2472). Kirjandusteadust 2986 (1383), 1970: 3085 (1349). Keeleteadust 536 (400), 1970: 472 (339). Pehmekaane- lised raamatud (*paperbacks*) moodusta- sid aastatoodangust 10 276, neist ilukir- jandus 2063, 1970: 9279 (1725).

Vahemärkusena mõned andmed ing- liskeelsete raamatute teise suurtootja kohta. 1971. aastal ilmus Inglismaal 32 538 eri teost, 951 nimetust vähem kui 1970. aastal; seejuures jäi esiktrükkide hulk enam-vähem samaks, eelmise aas- taga võrreldes langes kordustrükkide ja uusväljaannete arv 9977—8975. Briti ajakirjandus paistab seda nimetuste üldarvu vähenemist isegi pooldavat,

toonitades, et ka kirjastamise alal on teatav «sünnikontroll» hädavajalik: pigem vähem, kuid asjalikumaid teoseid.

Möödunud aasta jooksul andsid Ühendriikide kirjastused välja 1126 tõlget teistest keeltest (1970: 1232). Esikohal oli saksa keel 295 teosega, järgnesid prantsuse keel (280) ja vene keel (126). Ühestki teisest keelest ei ületanud tõlgete arv sada. Samal ajal imporditi 3882 nimetust raamatuid (1970: 4459).

Pidevalt on tõusnud raamatute kaanehind: kõvakaanelistel viimase viie aasta jooksul 57% ehk 8.43 dollarilt 1967. aastal 13.25 dollarile 1971. aastal. Põhjuseks peetakse suurenevaid tootmiskulutusi, dollari väärtuse langust ja elukalliduse tõusu. On neid, kes näevad selles tõsist ohtu kogu raamatutööstusele, sest nii järsk ja kiire hinnatõus hakkab paratamatult kärpima tiraaže. Kõige rohkem — üle kahe korra — on kerkinud kõvakaaneliste reisikäsiraamatute (8.62—19.15) ja sotsioloogilise ning majandusalase kirjanduse (8.09—17.47) keskmine hind. Mõõdukam on see olnud romaanide ning novellikogude puhul (4.80—5.98) ja lasteraamatutel (3.39—4.23). Vähem raha kui viis aastat tagasi on vaja kulutada ainult keeleteaduslike teoste soetamisel (10.74—10.15) ja seda tänu standardsõnaraamatute suhtelisele odavusele. Mõnevõrra tagasihoidlikum on olnud suuretiraažiliste paperback'ide (mass market paperback) hinnatõus, keskeltläbi 75 cendilt 1.01 dollarile (ilukirjanduslik proosa 66 cendilt 93 cendile). Teiste pehmeakaaneliste raamatute hind on sama viie aastaga kasvanud 4.34—5.09 (ilukirjanduslik proosa 1.66—1.87) dollarile.

Bestsellerid ehk raamatud, mida parajasti kõige rohkem ostetakse, ei anna mõistagi mingit objektiivset pilti aasta kirjanduselust. Kuigi ei ole välisatutud võimalus, et mõni teos võib üheaegselt koguda endale laialdase lugejaskonna ja leida tunnustust kriitikult, jääb enamiku kirjanduslikult arvestatavate raamatute tiraaž menukaimate teoste omast kaugemale maha. Sellegipoolest peaks põgus pilguheit möödunud aasta «rahvaraamatutele» pakuma teatavat huvi, kas või selgitamaks, mida siis kõige meelsamini loetakse, mida kõige kärarikkamalt reklaamitakse.

Alustagem kõvakaanelistest raamatutest ehk teiste sõnadega — aasta esiktrükkidest. Silma torkab «uute» ja vähegi eredamate teoste puudumine. See asjaolu kajastub ka trükiarvus. Kui pa-

rimatel aastatel osteti kõige populaarsemat romaani üle poole miljoni, siis 1971. aasta bestseller nr. 1, Arthur Hailey «Rattad» (*Wheels*), levis ainult 238 000 eksemplaris. Teisel kohal olevat William P. Blatty «Kurjade vaimude väljaajajat» (*The Exorcist*) müüdi pisut üle poolteisesaja tuhande ja pingerea järgmist, Irving Stone'i «Mõistuse kirgi» (*The Passions of the Mind*) 140 955.

Parem ei olnud olukord ka mitteilukirjanduslike bestsellerite osas, mis on viimastel aastatel toonud kirjastustele üldiselt suuremat tulu kui romaanid. Nimekirja juhtija, anonüümse autori M. seksuaalmanuaal «Kuidas saada sensuaalseks meheks» (*The Way to Become the Sensuous Man*) jäi oma 380 000 eksemplariga 1970. aasta menukamast *nonfiction*'ist kaks ja pool korda maha. Ligi kaks korda väiksem kui eelmisel aastal oli ka kümne minevama raamatu kogutiraaž.

«Inostrannaja Literatura» lugejatele, kes on tuttavad Hailey 1968. aasta bestselleriga «Lennujaam», ei peaks valmistama erilist raskust ette kujutada sama autori uut romaani. Ka siin on süžee lugema peibutavalt põnev, jutustamisviis ladus, karakterid stereotüüpsed ja probleemiesitus pinnapealne. «Ratates» võetakse vaatluse alla Detroiti autotööstuse argipäev, jagatakse detailset informatsiooni selle tööstusharu kohta ja esitatakse väliselt kirev, kuid üsnagi verevaene bukett tegelasi vabrikutööstusest direktoriteni. Blatty romaan, nagu pealkirigi vihjab, jutustab lugejaskonna teatava osa meeli viimasel ajal ülespiitsutanud deemonlikust possessioonist. Meile hästi tuntud Irving Stone jätkab oma populaarsete ilukirjanduslike pseudobiograafiate rida raamatuga psühhoanalüüsi rajajast Sigmund Freudist.

Põnevusromaanidest kuulusid kümne ostetavama hulka noore inglase Frederick Forsythi «Šaakali päev» (*The Day of the Jackal*) president de Gaulle'ile plaanitatavast atendaadist. Helen MacInnesi järjekordne spioonilugu «Sõnum Malagast» (*Message from Malaga*) viib meid Hispaaniasse. Teatavaks ootamatuseks oli menukate seksromaanide vähesus võrreldes eelmiste aastatega (kas märk lugeja seljapööramisest erootikale?). 1950—60-ndatel aastatel endale selle «žanriga» miljoneid dollareid kokkuarjanud Harold Robbinsi «Betsy» tundub taltunud ja vanamoeline.

Märkima peaks Herman Wouki mahukat ja laiahaardelist Teise maailma-

sõja algusaastate romaani «Sõjatuuled» (*The Winds of War*), millele võib ennustada jätkuvat menu 1972. aastal. Paljude populaarsete romaanide autor Wouk pole lugejatest kunagi puudust tundnud, küll aga on arvustajad olnud kiitusega kitsid.

Kirjanduslikult vahest kõige arvestatavamad on esimesse kümnesse kuuluv John Updike'i «Rabbit Redux» (pealkirja võiks tõlkida: tagasitoodud või toibunud Jänku) ja teise kümnesse jääv Philip Rothi «Meie punt» (*Our Gang*). Mõlemad raamatud ilmusid novembrikuus ja suudavad sel aastal läbimüüki ilmselt veel tunduvalt suurendada. Kümneaastase vaheaja järel pöördub Updike oma teise romaani «Jookse, Jänku» (*Rabbit, Run*) peategelase Harry Angstromi juurde ja üritab vaadata näkku seitsmekümnendate aastate alguse karmile tegelikkusele. Rothi ilkvatsiiriline kogumik esitab president Trick E. Dixoni intervjuusid, pressikonverentse ja kõnesid, kes on enese pühendanud sellistele poliitilistele vägitükkidele nagu «Vietnami rahva täielik tagasitõmbamine Vietnamist» 1972. aasta valimistepäevaks.

Nonfiction bestselleritest väärrib erilist esiletõstmist vähetuntud Dee Browni raamat «Bury My Heart at Wounded Knee», mis aastakokkuvõttes tõusis ülalatuslikult teisele kohale. Teema on vana ja tuttav — Lääne vallutamine, kuid nähtud seekord mitte läbi valge mehe, vaid indiaanlaste silmade. Kümne osetavama raamatu hulka kuulusid samuti Joseph P. Lashi raamat Rooseveltide elust «Eleanor ja Franklin», Gay Talese'i lugu ühest maffia perekonnast «Austa oma isa» (*Honor Thy Father*), TV orkestri juhi Lawrence Welki autobiograafia «Wunnerful, Wunnerful!».

Viimasel ajal on hakatud kallite kõvakaaneliste raamatute kõrval avaldama originaalseid *paperback*'e, aga ka teoseid, mis ilmuvad üheaegselt nii kõvade kui pehmete kaante vahel. Nii võrd kui võrd eespool mainitud teosed esindavad aasta esiktrükke, tuleks bestsellerite pingeritta teha mõned korrektiivid. Ja üks neist on vägagi meeldiv.

Eelmise aastakümne keskpaigast on teos-teoselt kasvanud Richard Brautigani, viimase aja vaieldamatult omapäraseima maailmanägemise ja kirjutamislaadiga autori maine. Kriitikute kannul näikse tuld võtvat ka lugeja, nagu sellest tunnistust annavad Brautigani 1971. aasta romaan «Abort» (*The*

Abortion) ja jutukogu «Muru kättemaks» (*Revenge of the Lawn*). Esimest müüdi köidetult ja nn. kvaliteetse *paperback*'ina üle 175 000 eksemplari (seega rohkem kui mis tahes romaani esiktrükki peale Hailey «Rataste»), teist üle 130 000.

Valdav enamik *paperback*'e on aga aasta või aastaid varem ilmunud teoste neli-viis korda odavamad uusväljaanded. Absoluutset esikohta hoiab oma käes meilgi laineid löönud Erich Segali «Armastuse lugu» oma 9-miljonilise tiraažiga, too uusentsimentalismi apoteos, mis on suurepärase näide selle kohta, kuidas tuleb kirjutada hästiminevat ajaviitelugu ja kuidas ei tule kirjutada tõsist kirjandust. Järgmise kahe pealkirjad räägivad ise enda eest: dr. David Reubeni «Kõik, mida te olete alati tahtnud teada seksist» ja anonüümse J-i «Kuidas saada sensuaalseks naiseks», mõlemat trükitud aasta jooksul 7 miljonit raamatut. Nende kolme edumaa järgmiste ees on sensatsiooniliselt suur — kolme-neljakordne.

Ei ole mõtet raisata ajakirja ruumi 1971. aasta pehmeakaaneliste bestsellerite kogu pika rea üleslugemiseks. Kuigi mitmete läbimüük on tõusnud miljonitesse, on ja jääb enamik neist ühepäevaliblikateks, mis ei suuda kirjandusse mingit jälge jätta ja on aasta-paari pärast ka tänaste vaimustatud lugejate poolt unustatud. Piirdugem vaid mõne huvitavama nimetamisega.

Endiselt on populaarne Kurt Vonnegut ja eriti tema «Tapamaja, korpus viis» (e. k. 1971). Arvuka lugejaskonna on säilitanud Joseph Helleri huvitav sõja- ning kaasajapila «Lõks 22» (*Catch 22*, 1961). Sedasama võib öelda Harper Lee «Tappa laulurästast...» (e. k. 1964) kohta.

Omaaegse esiktrüki edukäiku jätkab *paperback*'ina Michael Crichtoni põnev teaduslik-fantastiline romaan «Andromeda» bakteriliin» (*The Andromeda Strain*, 1969) maaväliste bakterite mõtlematust, katastroofi tekitavast toomisest Maale ja teadlaste meeleheitlikest pingutustest nende tundmaõppimisest, mis loodetavasti ilmub eesti keeles järgmisel aastal. Närvekõditavat lugemist pakub jätkuvalt Mario Puza hästi fabuleeritud põnevuslugu Ameerika maffiast «Vader» (*The Godfather*, 1969). Veel võiks mainida Irwin Shaw viimast romaani «Rikas mees, vaene mees» (*Rich Man, Poor Man*, 1970), «The New York Timesi» Vietnami-sõja paljastusi «Pentagoni paberid», Nancy Milfordi

kirjutatud F. Scott Fitzgeraldi naise elulugu «Zelda» (1970), Alvin Toffleri «Future Shock» (1970), Isaac Asimovi raamatuid, inglase I. R. R. Tolkieni igihaljaid fantastikaromaane, «Worldi»

kirjastuse «Webster's New World Dictionary» (hind ainult 75 senti) ja — miks ei — Albert Camus' «Võõrast».

E. Soosaar

HEMINGWAY «NICK ADAMSI LOOD»

New Yorgi Scribneri kirjastuse vahendusel, kes on hoolt kandnud enamiku Ernest Hemingway esiktrükkide eest ja avaldanud ka mõlemad seni ilmunud postuumsed teosed — «A Moveable Feast» (1964) ning «Islands in the Stream» (1970), on väljaandmisel kõik kirjaniku kirjutatud Nick Adamsi lood tegevusaja kronoloogilises järjestuses. Nick Adams, kellest omaaegsetest plaanidest hoolimata kunagi ei saanud romaani peategelast, on Hemingway poolautobiograafiliste kangelaeste reas esimene ja oma lapse ning noorpõlvvelugudega ainulaadnegi järgnevate hulgas. Suurem osa kahest tosinast loost on teiste jutustuste vahele segipaisatuna ilmunud varem kirjaniku kolmes esimeses novellikogus,

kuid kaheksa pala pärinevad Hemingway käsikirjadest ja näevad trükkivalgust esimest korda. Kavatsesetav väljaanne, mis kannab pealkirja «The Nick Adams Stories», esitab klassikalise arenguliini väikesest poisist täismehiks (isaks) saamiseni, vahelülideks episoodid kujunemisaastatest, sõjast ja sõjale järgnenud seesmisest kriisist. Eelarvustus märgib selle «romaani novellides» värskest ja teostuselt ning mahult üsnagi ebaühtlastest paladest kokkuseatud mosaiigi üllatavalt mõjuvat tervikkust. Nick Adamsi lood on ette valmistanud ja raamatule eessõna kirjutanud tuntud Hemingway-uuriija, Pennsylvania ülikooli professor Philip Young.

E. Saar

ROOTSLANE AAFRIKLASTEST

Aafrika ilukirjanduse võib jagada kahte ossa: aafriklaste teosed oma maailmajao rahvaste elust ja mitteaafriklaste teosed Aafrikast. Viimane osa on täienenud tuntud rootsi kirjaniku Sara Lidmani uue romaani, mille pealkirjaks on «Viie teemandiga».

Ilma eksootitsemise laskumata kirjeldab Lidman aafrikalikke tavasid ja arusaamasid, mis tugevasti mõjutavad ka tänapäeva elu Mustal mandril. Teose tegevuspaigaks on Keenia aastail 1950—1963. See on keerukas ja tormiline ajajärk maa elus. Vaesed ootavad asja-

tult isandate varanduste võõrandamist ja on pettunud oma rahvuskangelases Kenyattas, sest «arengu abistamise» sildi all tulevad maale uued isandad. Talumehe poeg Wachira, kes töötab majateenrina Nairobi, satub kolonialismi, iseseisvuspüüdluste ja neokolonialismi vahelise võitluse keerisesse. Juurduununa tavadesse, võimetuna saama ülevaadet maal asetleidvaist sündmustest ja nähes vaeste taluinimeste ning majateenrite lootuste nurjumist, saab temast vennatapja.

A. Uibo

INDEX LIBRORUM

Sirvides uusi teoseid mõtte- tarkuse ajaloo vallast, näeme siin kõige tähtsamana Proklesse (410—485) traktaati «Teoloogia alused», mille on tõlkinud ja seletanud väsimatu Aleksei Lossev, välja andnud aga Gruusia NSV TA Filosoofia Instituut, kirjastanud Metsniereba Tbilisis 2500 eksemplaris. Meil jääb üle vaid kiita Gruusia seltsimeeste head ettevõtmist — ja seda mitte esimest korda! — ning ühtlasi kahetseda nii olulise raamatu pisikest tiraaži.

Nimelt ei ole sellel teosel, vaatamata pealkirjale ja kirjasõnale, erilist vahekorda teoloogiaga kristliku jumalasõna mõttes, see on spekulatiivne-teoreetiline traktaat, milles Plotinose järel suurim uusplatoonik esitab kõik uusplatonismi peamised ideed. Ülihuvitavat, üksnes meie jaoks pimedat keskaega valgustab oma uues, juba bestselleriks saanud raamatus «Keskaegse kultuuri kategooriad» (Iskusstvo) A. Gurevitš. Muide, *Nauka* kaudu jõudis ta vahepeal välja

RINGVAADE

anda teisegi raamatu — «Ajaloos ja saaga» — seerias «Maailmakultuuri ajaloo». Tähelepanu küll meie erilist huvi Immanuel Kanti vastu, lubatagu siiski juhtida tähelepanu «Puhta mõistuse kriitika» («Kritik der reinen Vernunft»), siis Kanti peateose saksa usutrukile seerias «Reclam's Universal-Bibliothek» (*Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig*). See kujutab endast muutmata (kaasa arvatud gooti kiri!) järeltrüki Raymund Schmidt poolt 1924 töödeldud «endisest Kehrbachi väljaandest» (1877). Mis selle täpselt 1000 leheküljelise raamatu iga ja kasutamiskõlblikkust tõstab, see on kõva köide, aga vähemalt samavõrra ka Theodor Valentineri poolt 1927 koostatud üksikasjalik ainereregister... Ka Hegelil ei näi sakslased unustanud olevat. Meil on esitleda kaks uemata teost *hegeliana*'st: Heinz Krumpeli «Hegeli moraalifilosoofiast» («Zur Moralphilosophie Hegels») ja Hermann Ley koostatud artiklikogumik «Meie aja Hegeli-käsitusest» («Zum Hegelverständnis unserer Zeit», mõlemad *VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften*), mille kümnekonna autori nime hulgas ei puudu ei Heinz Krumpeli, ei koostaja (kõneleb «Vaimu fenomenoloogiast») oma. Manfred Buhri poolt väljaantavas, seni igatahes hoogsalt tulevas seerias «Kodanliku ideoloogia kriitikat» («Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie», *Akademie-Verlag Berlin*) ilmutati viimati Juri Davõdovi «Iseend eitav dialektika. Theodor Adorno muusikateooria kriitika» («Die sich selbst negierende Dialektik. Kritik der Musiktheorie Theodor Adornos») — selle pealkirjas peitub vihje Th. Adorno teosele «Negatiivne dialektika» (1966). Jõudnud tänapäeva, suleme selle lõigu taas teosega vene keeles, nimelt õppevahendiga kõrgemate koolide tarvis «Kaasaegne kodanlik filosoofia», mille kirjastas Moskva ülikool A. Bogomolovi, J. Melvili ja I. Narski toimetamisel.

Edasi loetlegem mõnesid teoseid dialektilise materialismi, eriti selle tunnetusteooria alalt: V. Gorbatši mahukas «Dialektiliste vastuolude probleemid» (Valgevene NSV TA Filosoofia ja Oiguse Instituut, Moskva *Nauka*), N. Musabajeva «Põhjuslikkuse printsiip filosoofias» (*Alma-Ata Nauka*), mis vaatleb põhjuslikkuse kohta ja osa materialistliku dialektika kategooriate süsteemis, I. Timofejevi «Kategooriate «kvaliteet» ja «kvantiteet» metodoloogiline tähendus» (*Nauka*), V. Iljini «Kvaliteedi ja kvantiteedi

kategooriate ontoloogilised ja gnoseoloogilised funktsioonid» (*Võššaja Škola*), V. Gotti «Tänapäeva füüsika filosoofilisi küsimusi» (teine, parandatud ja täiendatud trükk ülikooliõpikust — *Võššaja Škola*). Eriti tunnetuse probleeme käsitlevad I. Andrejevi «Tunnetuse loogika ja metodoloogia probleeme» (*Nauka*), N. Frantsuzova «Ajalooline meetod teaduslikus tunnetuses» (Kõrgem Parteikool NLKP Keskkomitee juures, *Mõsl*), O. Sitšivitsa «Teadusliku tunnetuse meetodid ja vormid» (*Võššaja Škola*), I. Narski «Materialistlik dialektika konkreetse teadusliku uurimise meetodina» (*Znanije*) jmt.

Esteetikas ja üldises kunstiteoorias ei lakka hetkekski ideoloogiline võitlus. Seda näivad tõestavat üha uued raamatud, millest mõnesid, mis võivad väärida tähelepanu, siinkohal esitleme. NSVL TA M. Gorki nim. Maailmakirjanduse Instituudi artiklikogumik «Ideoloogiline võitlus kirjanduses ja esteetikas» (*Hudožestvennaja Literatura*), mille toimetuskolleegiumis on A. Dõmsits, V. Stšerbina ja J. Elsberg, esindab tänapäeva nõukogude esteetika kõige agaramat eeslini. Muide on kõne all kultuuri «autonoomsuse» teooriat puudutavate esteetiliste kontseptsioonide kokkupõrge Itaalias, uued Dostojevski-interpretatsioonid (Jean Laloy, Julia Kristeva jt.), jne. Edasi tuleb nimetada N. Kijaštšenko ja N. Leizerovi «Ideede võitlust kultuuris ja kunstis» (*Znanije*), uut raamatut NSVL TA Filosoofia Instituudi seeriast «Esteetika piiri taga», mida alustati 1970. aasta artiklikogumikuga «Kodanlik esteetika tänapäeval». Äsjane köide on seekord loovutanud oma leheküljed VI rahvusvahelise esteetika kongressile (Upsala 1968), kandes pealkirja «Kunst ja ühiskond» (*Nauka*). Mõnesid mittermarksistlikke kunstitee kontseptsioone arvustab ka E. Leontjeva uurimuses «Kunst ja reaalsus» (NSVL TA Filosoofia Instituut, *Nauka* Leningradi osakond).

Mitmes heas ja kauniski seerias on välja tulnud lisa. *Iskusstvo* seeriat «Elu kunstis» täiendasid T. Stšepkina-Kuperniku «Jermolova», H. Pearsoni «Bernard Shaw», D. Žukovi «Branislav Nušič», S. Lvovi «Pieter Breughel vanem». «Antiikkirjanduse biblioteegi» (*Hudožestvennaja Literatura*) uute köidetena võib nimetada Aischylose «Tragöödiad» ja kogumikku «Aleksandria luule», seerias «Maailma linnad ja muuseumid» (*Iskusstvo*) aga G. Sokolovi teost «Delphi»...

Toimetuse kolleegium:

V. BEEKMAN, V. ILUS (peatoimetaja asetäitja), J. KROSS, P. KUUSBERG (peatoimetaja), R. PARVE, J. PEEGEL, L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO, E. VETEMAA.

Toimetuse aadress: 200 001, Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-01.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 6. V 1972. Trükkimisele antud 6. VI 1972. Trükiarv 16 000. Trükipaber nr. 1, 70×100/16. Trükipoognaid 11,75 + 2 kleebist. Tingtrükipoognaid 15,28. Arvestuspoognaid 13,43. MB-04994. Tellimise nr. 1240. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42. «Looming» nr. 6, juuni 1972.

Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лooming» («Творчество») № 6, июнь 1972.

- 883 M. KESAMAA
Kutse
Kuidas valmistatakse pilaffi turkmeeni moodi
Kuue koon endale koduse
- 888 M. TRAAAT
Pommeri aed
- 953 A. SUUMAN
Mäng viiki
- 962 A. MARIPUU
Rabaääre varesed
- 983 T. LEHTMETS
Lõkkemõtted
- 986 J. KRUUSVALL
Tramm ja trollibuss
Minevik
- 992 A. LUPAN
Maaneiu
- 994 L. DELIANU
Kutse tantsule
- 996 P. ZADNIPRU
Ehitaja
- 997 V. PANSO
Näidend teatri poolelt vaadatuna
- 1006 J. KAHK
Moraalipildikesi Eesti külast
- 1018 P. KUUSBERG
Mõningaid kriitikamõtteid
- 1031 N. BASSEL
Ühiskonna- ja kirjanduselu rindejoonel
- 1040 E. PARMASTO
Teadusest ja kultuurist
- 1042 I. RELIM
Ühe novelliraamatu puhul
- 1044 I. RETTAU
Meie kandis kalpsab karu
- 1046 A. SOKOLOV
Laija haardega teos
- 1049 RINGVAADE
Esikaane siseküljel:
R. TAMMIK. Napalm (Öli)
Tagakaane siseküljel:
V. VILNER. Kuuvalge öö (Värv, lito)
Kleebistel:
L. VALLIMÄE-MARK. Mustjärve motiiv (Öli)
Puulane ja tohtlane (Öli)

LOOMING

ESIMENE POOLAASTA

1972

Toimetuse kolleegium: V. Beekman, V. Ilus (peatoimetaja asetäitja), J. Kross,
P. Kuusberg (peatoimetaja), R. Parve, J. Peegel, L. Remmelgas, P.-E. Rummo,
E. Vetemaa.

LUULETUSED, POEMID

ADAMS, V.:	Värsse vanast vihikust		
	Sümposioon	nr. 5	743
	Aeg ketrab	nr. 5	743
	Partnerile	nr. 5	743
	Kurbuse õigustus	nr. 5	744
	Viimse aastaaja almus	nr. 5	744
	Väga vana armastus	nr. 5	745
	Hoidke mind hellalt	nr. 5	745
BATURIN, N.:	Toomehall	nr. 4	585
	Võõras varn	nr. 4	585
	Sööbiv kuuvalgus	nr. 4	586
	Laevahukk	nr. 4	586
	Jüripäev	nr. 4	587
BRASIILIA LUULET			
M. BANDEIRA:	Mets	nr. 5	800
M. DE ANDRADE:	Luuletaja maapähkleid söömas	nr. 5	800
R. COUTO:	Santos	nr. 5	801
C. MEIRELES:	Kergus	nr. 5	802
C. D. DE ANDRADE:	Õö möödumine	nr. 5	803
M. QUINTANA:	Sonett IV	nr. 5	804
A. F. SCHMIDT:	Une sünd	nr. 5	804
L. IVO:	Laul	nr. 5	805
O. MORA:	Odysseus	nr. 5	805
	(Tõlkinud A. Kaalep)		
DELIANU, L.:	Kutse tantsule	nr. 6	994
	(Tõlkinud E. Hiir)		
EHIN, A.:	Kaks udust maastikku	nr. 4	598
	Utopia	nr. 4	599
	Kümnes	nr. 4	599
HAAVAOKS, P.:	Jalutuskäik ümber Tamula	nr. 4	531
	* (Körd aptekikaaluga kaalutas)	nr. 4	534
HIKMET, N.:	Maali vaadates	nr. 3	450
	Aovalges	nr. 3	451
	Eleegia Mikael Rafilile	nr. 3	453
	(Tõlkinud D. Vaarandi)		
HÄRM, V.:	Õige noore tüdrukuna	nr. 1	3
	Õige noore tüdrukuna II	nr. 5	768
KAPLINSKI, J.:	Pimedas sõitsin välja	nr. 5	753
	Luule seisab su ees	nr. 5	754
	Laul liugleb kõrgel üleval	nr. 5	754
KESAMAA, M.:	Isaga	nr. 3	393
	Kutse	nr. 6	883
	Kuidas valmistatakse pilaffi turkmeeni moodi	nr. 6	885
	Kuue koon endale koduse	nr. 6	886
	Carambole	nr. 1	73
LAHT, U.:	Lõkkemõtted	nr. 6	983
LEHTMETS, T.:	Noorem poeg ütles kuningale oma isale	nr. 4	548
LUIK, V.:	Jutt	nr. 4	548
	* (Ta sööb sääl toomingamarju)	nr. 4	549
LUPAN, A.:	Maaneiu	nr. 6	992
	(Tõlkinud E. Hiir)		

LÄTTEMÄE, E.:	* (Aina küsimus: mida siis)	nr. 5	791
	* (Ma ei ole kotkas, ei pääsuke)	nr. 5	791
	* (Aeg pürahtab lendu)	nr. 5	791
NURME, M.:	* (Mitu kuud ringleb mu läbi)	nr. 5	792
	* (Öösel olen vari)	nr. 3	355
	* (Kahtlen igas sõnas)	nr. 3	355
	* (Kus on tähtede karjased)	nr. 3	356
	* (Kutsud mind kuningalinna)	nr. 3	356
OJATALU, Ü.:	* (Poesia)	nr. 2	296
	Illusioonid	nr. 2	296
	Kas sa ei tea, et	nr. 2	297
RANNALEET, A.:	Kaks avaldamata luuletust		
	* (Läbi akna tahaks ma tulla)	nr. 3	414
	* (Minu hommikusse tõuseb su nimi)	nr. 3	414
REINLA, A.:	Poiss, mu poiss, miks sa küll alles	nr. 2	275
	Kollaselt kuuselt korjasin okkaid	nr. 2	275
	Olen vari su valgusest	nr. 2	276
	Mina ei ole jõge näinud	nr. 2	276
	Need tontlikud teivasjaamad	nr. 2	277
RUMMO, P.-E.	Seitse luuletust		
	Plangusakkidel	nr. 2	244
	Omaenese	nr. 2	244
	Ripsmed	nr. 2	244
	Siin	nr. 2	244
	Oravad	nr. 2	246
	Märts	nr. 2	247
	Ärkvel	nr. 2	247
SAAR, J.:	* (Linnu jumal lind ja kala jumal kala)	nr. 2	266
	* (Kui sündis mu poeg)	nr. 2	267
	* (Kas sama pilguga mind ikka näed)	nr. 2	268
SUUMAN, A.:	Mäng viiki	nr. 6	953
ZADNIPRU, P.:	Ehitaja	nr. 6	996
	(Tõlkinud E. Hiir)		
TOOMING, J.:	* (Lähem tagasi pimedusse)	nr. 5	782
TRAAT, M.:	Päevakaja	nr. 3	378
	Mina ja sina	nr. 3	378
	Pilk	nr. 3	379
	* (Kingul kirik kiiskava kukega)	nr. 3	380
TVARDOVSKI, A.:	* (On mõned nimed ja tähtpäevad mõned) ..	nr. 2	305
	* (Vaikis koondorkester, kõned olid peetud)	nr. 2	305
	* (Milles aga soovid, rahva teener)	nr. 2	305
	* (Aeg on käbe kättemaksja)	nr. 2	306
	(Tõlkinud U. Laht)		
VESIPAPP, V.:	* (Üsast hälli, hällist välja)	nr. 5	779
	Seltskondlik	nr. 5	779
	Ausammas	nr. 5	780
	Trammisõitja	nr. 5	780
VILLANDI, V.:	Hing	nr. 1	105
	* (Kildsõnad ja lõpetamata)	nr. 1	105
VÕITLUS BAGDADI KALIIFI VASTU.			
	Katkend armeenia eeposest «Sassuuni Taavet»	nr. 4	611
	(Tõlkinud B. Kabur)		

ROMAANID, JUTUSTUSED, NÄIDENDID, NOVELLID, MINIATUURID

FEDIN, K.:	Tund saabus. Katkend «Lõkke» teisest raama- tust	nr. 3	400
	(Tõlkinud O. Samma)		
HEINPALU, J.:	Sentimentaalne lugu	nr. 4	601
KAUGVER, R.:	Tunneliefekt	nr. 4	550
KROSS, J.:	Kolme katku vahel.		
	Balthasar Russowi romaan II	nr. nr. 1—8, 2—182	

KRUSTEN, E.:	Veritas	nr. 5	746
KRUUSVALL, J.:	Tramm ja trollibuss	nr. 6	986
	Minevik	nr. 6	989
LAHT, U.:	Kaks monoloogi		
	Jalutuskäik palmide all	nr. 5	773
	Introspektiivne alpinism	nr. 5	775
LAANSALU, H.:	Päevast päeva	nr. 1	79
LUIK, H.:	Hele pilv	nr. 5	785
MAASIK, E.:	Õkull huikab nagu inimene	nr. 2	248
	Jõe kaldal	nr. 2	254
MARIPUU, A.:	Rabaääre varesed	nr. 6	962
MATVE, H.:	Maskitrall	nr. 5	757
	Nii lühike hommik Roomas	nr. 5	761
RUUD, L.:	Lihtne lugu	nr. 2	269
SALURI, R.:	Mälu	nr. 4	536
SAABER, K.:	Kaksikud lae all	nr. 3	381
SAAT, M.:	Salapuudel	nr. 1	106
SKUJINS, Z.:	Palsam	nr. 4	617
	(Tõlkinud I. Saks)		
SLUCKIS, M.:	Teine ehk meeelahutuslik osa	nr. 5	793
	(Tõlkinud M. Loodus)		
TRAAT, M.:	Pommeri aed	nr. 6	888
UNT, M.:	Viimnepäev	nr. 3	358
	Tühirand	nr. 5	707
VALTON, A.:	Punase tule alt	nr. 4	588
	Seaduse vastased	nr. 4	593

PUBLITSISTIKA, MÄLESTUSED, SÕNAVÖTUD, OLUKIRJELDUSED

HINT, M.:	Lubatagu kahelda	nr. 4	676
KAPLINSKI, J.:	Mood ja ilm, aeg ja luule	nr. 5	823
KROSS, J.:	Väitevirmalisi	nr. 5	361
NORMET, I.:	Etüüd kriitikast	nr. 1	161
PARMASTO, E.:	Teadusest ja kultuurist	nr. 6	1040
PROMET, L.			
PARVE, R.:	Budapestis	nr. 1	117
	Varssavis	nr. 2	278
SEMPER, J.:	Matk minevikku II	nr. 3	417
TUULIK, Ü.:	Inimene ja öö	nr. 2	298
VALLIKIVI, A.:	Teaduslikest väljaannetest	nr. 3	505

ARTIKLID

ALTTOA, V.:	Johannes Semperist kui esseistist	nr. 3	455
ANDRESEN, N.:	Läinud aasta proosateoste ühest joonest	nr. 4	647
BASSEL, N.:	Ühiskonna- ja kirjanduselu rindejoonel	nr. 6	1031
BEZZUBOV, V.			
ISSAKOV, S.:	Leonid Andrejevi retseptsoon Eestis	nr. 3	469
HELLAT, H.-K.:	Väljavaateid 1971. aasta eesti luulesituatsiooni mõeldes	nr. 4	656
IHER, L.:	Järeloomlgutusi luuleinflatsiooni üle	nr. 1	150
KAHK, J.:	Moraalipildikesi eesti külast	nr. 6	1006
KASK, K.:	Inimene ja inimene	nr. 5	846
Kriitiliselt kriitikast.	(NSVL Kirjanike Liidu juhatusel pleenumilt)	nr. 3	494
KRUSTEN, R.:	Hetki Lilli Prometi raamatute seltsis	nr. 2	319
KRUUS, O.:	Veera Saare loomingulätetel	nr. 3	462
KURISMAA, A.:	Kreeka keeles kirjutatud roomlane Claudius Aelianus ja tema teos «Loomadest»	nr. 5	856
KUUSBERG, P.:	Mõningaid kriitikamõtteid	nr. 6	1018
MAASIK, E.:	50, sellest 39 ravis	nr. 1	137
MILLER, V.:	Eesti raamatuajaloo probleeme	nr. 2	327

MIROV, R.:	Ühest laulust ja muust	nr. 4	669
NLKP Keskkomitees.	Kirjandus- ja kunstikriitikast	nr. 2	179
PANSO, V.:	Näidend teatri poolelt vaadatuna	nr. 6	997
PINN, V.:	Emotsioonid: mis ja milleks	nr. 5	808
SIIRAK, E.:	Kompromissitu Tuglas	nr. 5	831
VALT, M.:	Baeri paremaks mõistmiseks	nr. 4	631
VIIDING, I.:	Smuuli varasemat mereluulet lehitsedes	nr. 2	308

KRIITIKA JA BIBLIOGRAAFIA

EELMÄE, A.:	Valikuraskuste vaevad (M. Traat: «Etüüdid läiteks»)	nr. 4	687
ERNESAHS, H.:	Mereröövlimäng ehk suvi poisiea moodi (H. Väli: «Silver Ükssilm, Felslandi hirmus mererööv!»)	nr. 2	340
ISSAKOV, S.	Eesti kirjandusest ukrainakeelses kirjandus-		
KOOR, M.:	almanahhis («Сузір'я». Випуск 5-й. Поезія, оповідання, статті та нариси письменників Радянської Прибалтики)	nr. 5	869
JÕGI, M.:	Arupidamise ja kokkuvõtete tegemise raamat (P. Haavaoks: «Talvised mesipuud»)	nr. 3	516
KALDA, M.:	<i>Status praesens</i> (A. Beekman: «Keeluala») ..	nr. 3	507
KRIMM, V.:	Küспе ea ajanagemusi (V. Beekman: «Rüsinatund»)	nr. 2	338
LIAS, P.:	Ikka Jommile mõeldes (H. Kiik: «Arve Jomm. Meheaastad»)	nr. 1	167
	«Primavera» (L. Promet: «Primavera»)	nr. 3	509
NAGELMAA, S.:	Muljeid ühe proosavalimiku puhul. (M. Unt: «Kuu nagu kustuv päike»)	nr. 3	513
OJAMAA, O.:	Surnud punktist üle? («Rooma kirjanduse antoloogia»)	nr. 1	163
PEEGEL, J.:	Sassa Melder kui niisugune («Sassa Melderi kõned»)	nr. 1	170
REINLA, A.:	Eluarvu otsimine (B. Alver: «Eluhelbed») ..	nr. 5	863
RELLIM, I.:	Ühe novelliraamatu puhul (T. Kallas: «Verine padi»)	nr. 6	1042
RETTAU, I.:	Meie kandis kalpsab karu (J. Rannap: «Jefreitor Jõmm»)	nr. 6	1044
RUNNEL, H.:	Luuletaja lahkumine Eedenist (J. Kross: «Voog ja kolmpii»)	nr. 4	678
SOKOLOV, A.:	Laia haardega teos (Л. Теракопян: «Дыхание жизни»)	nr. 6	1046
TEDER, E.:	Populaarsuse lati seadmisest ja seisust (O. Kruus: «Naine hanesulega»)	nr. 5	865
UDAM, H.:	Värvide mõistukõnest (R. Rza: «Ammendamatus»)	nr. 4	689
VILLANDI, V.:	Poesia kolmpii käsitsejal saagivastaliseks (J. Kross: «Voog ja kolmpii»)	nr. 4	683

RINGVAADE

Aino Kaasineni juubel	nr. 1	173
Aino Tigase kujunemisteest	nr. 5	873
August Palmi juubel	nr. 2	348
György Lukácsist mõeldes	nr. 3	525
Hemingway «Nick Adamsi lood»	nr. 6	1054
Index librorum	nr. nr. 1—174, 2—350, 3—526, 4—700, 5—878, 6—1054	
Ingerlasest nõukogude luuletaja	nr. 3	521
Johan Borgeni tähtpäevaks	nr. 5	875
25 aastat (TA Keele ja Kirjanduse Instituudi asutamisest)	nr. 4	695

«Kalevipoeg», Freud, Semper	nr. 2	349
Karl Reitavi mälestuseks	nr. 4	697
Konstantin Fedin 80	nr. 2	345
Kriitikapleenumi taskuraamatust	nr. 4	692
Kroonikat	nr. nr. 1—172, 2—343, 3—519, 4—692,	5—872, 6—1049
Laxness 70-aastane	nr. 4	699
Läti kriitikust ja poliitikust	nr. 3	520
Maria Rebane 60	nr. 4	696
Me tõsimeele sügistalv	nr. 1	172
Monograafia Anton Tšehhovist	nr. 5	877
Mõnda Ameerika 1971. aasta raamatuturult	nr. 6	1051
Mõtlik luuletaja	nr. 2	346
Novalis 200	nr. 5	876
Oli Juri Lotmani poolsajandipäev... ..	nr. 3	525
Päevaprobleeme kirjanduspäevadelt	nr. 6	1050
Richard Ehrlich — Valmen Vaida 60	nr. 2	345
Rootslane aafriklastest	nr. 6	1054
Sisukas teooriaraamat	nr. 3	524
Teistkordselt	nr. 3	520
Tempus edax rerum	nr. 1	174
Toimetajad kriitikaküsimustest	nr. 2	344
Thornton Wilder 75	nr. 4	698
1972. aasta Lenini preemiad	nr. 6	1049
Valmis maailmakirjanduse entsüklopeedia	nr. 2	350
Ühe keeleharija juubeliks	nr. 2	347
Üleliiduline seminar	nr. 1	172
Üleloetud «On the Road»	nr. 3	522

ILLUSTRATSIOONID

ARRAK, H.:	Aiapidu (Ofort)	nr. 4	II kleebis
EELMA, H.:	Illusioon (Linoollõige)	nr. 4	I kleebis
KEEREND, A.:	Illustratsioon A. H. Tammsaare näidendile «Juudit» (Linoollõige)	nr. 3	II kleebis
KLAR, C.:	Hüpe maandumiseta (Vernis mou)	nr. 2	II kleebis
KROLLIS, G.:	Mererannal. Maa (Linoollõige)	nr. 5	tagakaane sisekülj
KÜTT, A.:	Ükskõikne (Söövitus)	nr. 1	II kleebis
LAPIN, L.:	Lydia Koidula (Siiditrükk)	nr. 3	esikaane sisekülj
LEIS, M.:	Pärastlõuna lillepoes (Õli)	nr. 4	esikaane sisekülj
LIIVA, S.:	Tants (Ofort)	nr. 2	I kleebis
MILDEBERG, A.:	Juhan Smuul (Fragment mezzotintost) ...	nr. 2	esikaane sisekülj
MUNHALOV, A.:	Jakuudi mõtted (Linoollõige)	nr. 2	tagakaane sisekülj
PLOOMIPUU, U.:	Konserv (Segatehnika)	nr. 5	I kleebis
RAUNAM, S.:	Akvaarium (Segatehnika)	nr. 5	II kleebis
	Tamm I (Raud, keevitus)	nr. 5	esikaane sisekülj
ZAITSEV, J.:	Osa triptühhonist «Hatõn» (Lito)	nr. 4	tagakaane sisekülj
ŽILINSKI, D.:	Uudismaal (Õli)	nr. 3	tagakaane sisekülj
TAMMIK, R.:	Napalm (Õli)	nr. 6	esikaane sisekülj
TIHEMETS, E.:	Illustratsioon «Eesti ema lauludele» (Mez- zotinto, lito)	nr. 3	I kleebis
TOLLI, V.:	Fuuga (Söövitus)	nr. 1	I kleebis
TORN, I.:	Käsi (Linoollõige)	nr. 1	tagakaane sisekülj

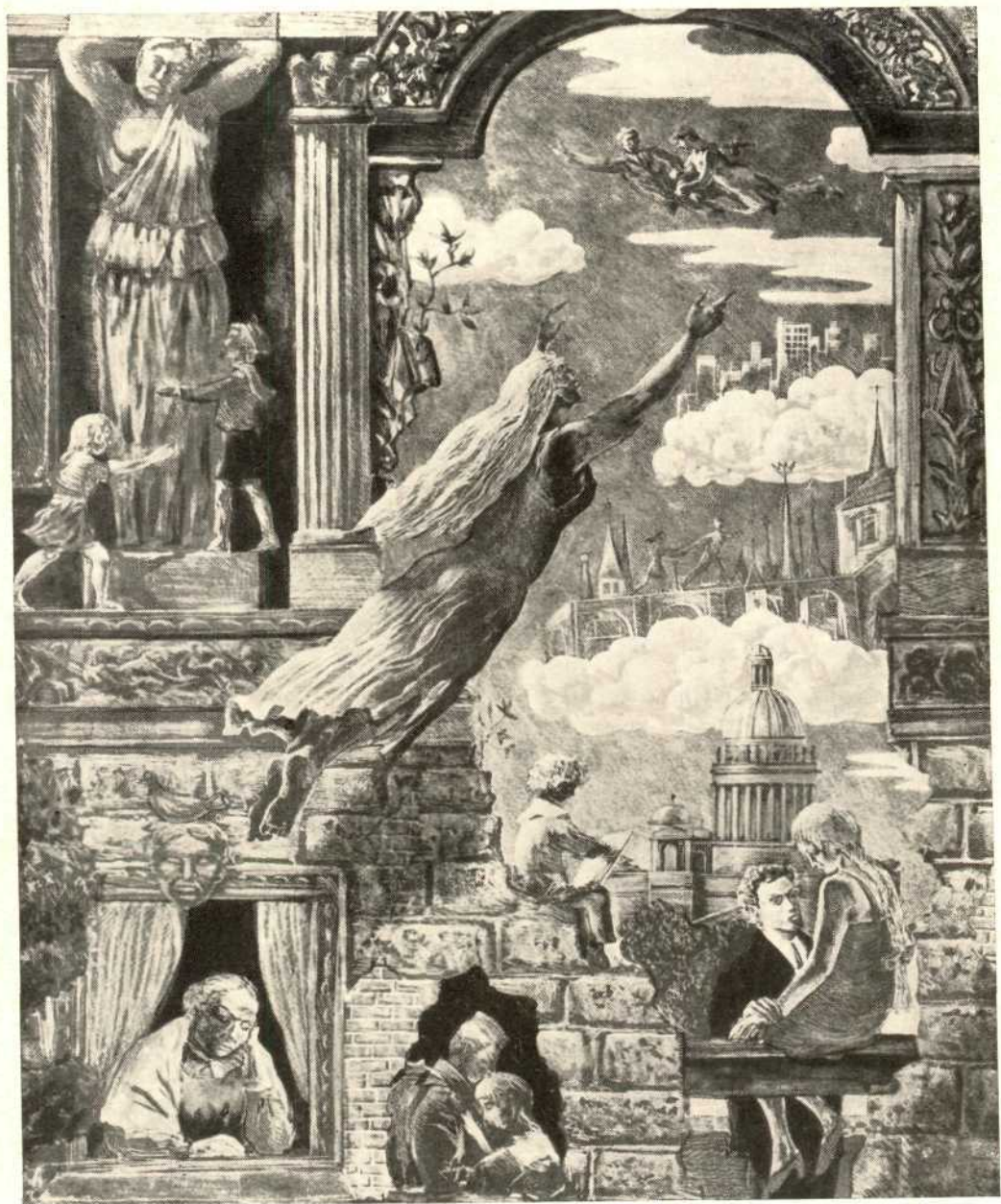
ULAS, P.:	Eesti maastik (Vernis mou)	nr. 1	esikaane sisekülg
VALLIMÄE- MARK, L.:	Mustjärve motiiv (Õli)	nr. 6	I kleebis
	Puulane ja tohtlane (Õli)	nr. 6	II kleebis
VILNER, V.:	Kuuvalge öö (Värv, lito)	nr. 6	tagakaane sisekülg

NEKROLOOG

August Annist

..... nr. 4

702

VIKTOR VILNER

Kuuvalge öö (Lito) 1970

50 KOP.
78 174